

Azərbaycan Respublikası
Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi

CAVAD HEYƏT

*Bu əsəri türk olmadığına baxmayaraq,
saatlarca yalnızlığa dözən və mənim rahatlıqla
bu kitabı ərsəyə gətirməyimə imkan yaradan sev-
gili həyat yoldaşım Fəridə xanıma ithaf edirəm.*

TÜRK DİLLƏRİ VƏ LƏHCƏLƏRİNİN TARİXİ

**II
KİTAB**

BAKI – 2011

Tərcümə edən: Dr. M.RIZA HEYƏT

Cavad Heyət

C13 Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. II kitab. Bakı, “Təhsil”, 2011, 176 səh.

Cavad Heyətin “Müasir türk dilləri və ləhcələri. Onların sinifləndirilməsi” kitabında XIX əsrdən etibarən Vilhelm Radlov, N.A.Baskakov, F.Zeynalov, Rəşid Rəhməti Arat və digər tədqiqatçı alimlər tərəfindən işlənmiş türk dillərinin sinifləndirmələri təkmilləşdirilmiş, etnik, coğrafi, tarixi xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq daha mükəmməl və əhatəli şəkildə oxucuya təqdim olunmuşdur.

Müəllifin xahişini nəzərə alaraq, əsərin dil və üslubuna toxunulmamış, coğrafi adlar tarixilik və dünyəvilik prinsipi baxımından orijinalda olduğu kimi saxlanılmışdır.

C $\frac{4602020400}{053}$ 2011

© “Təhsil”, 2011

DÖRDÜNCÜ BÖLMƏ

MÜASİR TÜRK DİLLƏRİ
VƏ LƏHCƏLƏRİ.
ONLARIN
SİNİFLƏNDİRİLMƏSİ

Kaşğarlı Mahmud tarixdə ilk dəfə olaraq 1072-ci ildə türk ləhcələri və tayfaları haqqında araşdırmalar aparmış və onları “Divanilüğat-it-türk” kitabında Şərqi və Qərbi olmaqla 2 qrupa ayırmışdır. Kaşğarlı Mahmud bu sinifləndirmədə Xaqani, Kaşğar, Yağma, Arğu, Tuxsi və Uyğur ləhcələrini şərq qrupunda; Oğuz, Qırğız, Qıpçaq, Peçenek və Bulğar ləhcələrini isə qərb qrupunda göstərmişdir.

XIX əsrdən etibarən avropalı araşdırmaçılar bu sahədəki tədqiqat və araşdırmaları davam etdirərək, yeni sinifləndirmələr irəli sürmüşlər. Bu sinifləndirmələrdə etnik, coğrafi, tarixi cəhətləri və çeşidli mərhələlərə aid dil xüsusiyyətlərini müxtəlif dərəcələrdə diqqətə almışlar. Ən önəmli sinifləndirmələr Vilhelm Radlov, Somoyloviç, N.A.Baskakov¹ və Rəşid Rəhməti Arata aiddir. Yuxarıdakı sinifləndirmələrin heç biri mükəmməl deyil. Çünki hələ türk ləhcələrinin hamısı yetərincə tədqiq edilməmişdir. Türk ləhcələrinin sinifləndirilməsində hər şeydən daha çox dil özəllikləri göz önünə alınmışdır (fonetik sinifləndirmə). Dil özəlliklərindən, əvvəlcə məxrəclər (fonem) və ya hərflərin özəllikləri, saitlər və sonra bir dərəcəyə qədər şəkilçilər, üçüncü dərəcədə də kəlmələr diqqətə alınmışdır.

Yuxarıdakı xüsusiyyətləri diqqətə alaraq, öncə çuvaş və yakut dillərini digər türk dilləri və ləhcələrindən ayırmaq lazımdır. Çünki bu iki dildən heç biri digər türk xalqları tərəfindən anlaşılmır. Onların hər ikisində sözlərin əvvəlindəki /y-/ səsi yerinə /s-/ səsi mövcuddur. Ayrıca çuvaşcada /z/ məxrəci yerinə /r/ mövcuddur. Bundan əlavə, çuvaş dili /ş/ və /l/ məxrəci baxımından da yakutcadan fərqlidir. Yəni türkcədəki /ş/ məxrəcinin çuvaşcadakı qarşılığı /l/dir. Yakut dilində /z/ və /ş/ məxrəcləri yoxdur və onların yerinə, ümumiyyətlə, /s/ işlənir. Buna görə /y/ və /s/ məxrəcləri və digər xüsusiyyətlər diqqətə alınaraq, türkcə “y” və çuvaşca-yakutca “s” qrupuna daxil edilir.

¹ N.A.Baskakovun sinifləndirmə cədvəli tarixi mərhələlər və fonetik dəyişmələr göz önündə tutularaq hazırlanmış və kitabın birinci bölməsində nəql edilmişdir.

Türk dil və ləhcələrinin, yəni /y/ qrupunun sinifləndirilməsində /d-/ səsinə görə bir neçə qrup ortaya çıxmışdır. /d/ məxrəci birinci qrupda saxlanmış, ancaq ikinci qrupda /z/yə çevrilmişdir. Üçüncü qrupda isə /d-/ səsi /y/yə çevrilmişdir. Üçüncü qrup, böyük bir qrupu təşkil edir və /ğ/ (ġ) məxrəcinin vəziyyətinə və dəyişikliklərinə görə, yeni qruplar əmələ gətirir:

Bəzi ləhcə qruplarında “ğ” (ġ) təkhecalı kəlmələrin sonunda /v/yə çevrilmiş, başqa bir qrupda isə çoxhecalı kəlmələrin sonunda /q/ məxrəcinə dönüşmüşdür. Beləliklə, iki türk ləhcəsində /ğ/ (ġ), təkhecalı kəlmələrin sonunda qalmış və çoxhecalı kəlmələrin sonunda isə düşmüşdür.

Bu iki “ğ” (ġ) qrupunun birində çəkim şəkilçisi düşür. Bundan əlavə, söz başındakı /t-/lər də /d-/yə çevrilir. Yuxarıdakı xüsusiyyətləri göz önünə alınaraq türk dilləri və ləhcələri aşağıdakı əsas qruplara ayrılır:

- 1) “s, l, r” dil xüsusiyyətləri ilə çuvaş dili.
- 2) “s” və “t” dil xüsusiyyətləri ilə yakut dili.
- 3) “y” səsinin sabit qalması və “d, z, ġ, t” səslərinin dəyişməsi xüsusiyyətlərinə malik olan türk dili və ləhcələri.

/y/ məxrəcli qrupa daxil olan türk ləhcələri aşağıdakı qruplara ayrılır:

1. /d/ ləhcələri qrupu. Xüsusiyyətləri: “adaq” (q), “tağ” (ğ), “tağlığ”, “kalqan” (sayan və ya tuva ləhcəsi kimi)².

2. /z/ ləhcələri qrupu. Xüsusiyyətləri: “azaq”, “tağ”, “tağlığ”, “kalqan” (abakan və ya xakas ləhcələri kimi).

3. “Tav” ləhcələri qrupu (yəni /ğ/ yerinə /v/). Xüsusiyyətləri: “ayaq”, “tav”, “tavlı”, “kalqan” (şimal-qərb qırpaq ləhcələri kimi).

4. “Tağlı” ləhcələri qrupu. Xüsusiyyətləri: “ayaq”, “tağ”, “tağlı”, “kalqan” (tom³ və çulim ləhcəsi kimi).

5. “Tağlıq” ləhcələri qrupu. Xüsusiyyətləri: “ayaq”, “tağ”, “tağlıq”, “kalqan” (şərq ləhcələri kimi).

² adaq=azaq=ayaq (ayaq); tağ=dağ (dağ); tağlığ=tağlık=dağlı (dağlıq); kalqan=kalan=qalan (qalan).

³ Tom, coğrafi ərazi adıdır.

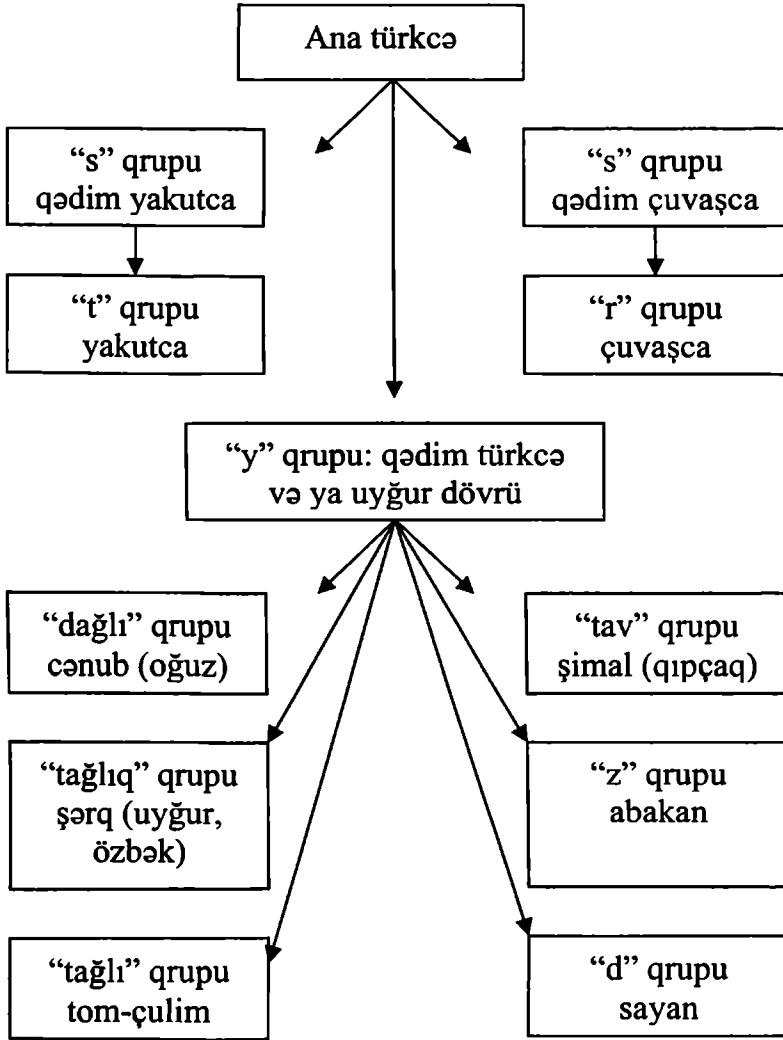
6. Dağlı ləhcələri qrupu. Xüsusiyyətləri: “ayak” (Azərbaycan türkcəsində “ayaq”, “dağ”, “dağlı”, “kalan” (qalan) (cənubi oğuz ləhcələrində). (()) mötərizə içində yazılmış olan kəlmələr, müxtəlif ləhcələrdəki səslərin dəyişmələrini göstərmək və ləhcələrin xüsusiyyətlərini şərh etmək üçün seçilmişdir⁴.

TÜRK DİLLƏRİ VƏ YA LƏHCƏLƏRİNİN ADLANDIRILMASI

Müxtəlif türk dil və ya ləhcələrinin etnik adlara görə adlandırılması daha yaxşı olardı. Ancaq bir çox şəhərlərdə və mədəniyyət mərkəzlərində çeşidli tayfaların bir-biri ilə qarışması və yeni ləhcələrin meydana gəlməsi səbəbi ilə bütün ləhcələri bu şəkildə adlandırmaq mümkün deyil. Bu üzdən dillər, etnik və bəzən də məntəqəyə aid xüsusiyyətlər və coğrafi mövqə diqqətə alınaraq adlandırılmışdır. Məsələn: kiçik qrupların dilini təşkil edən birinci, ikinci və dördüncü qruplar üçün coğrafi adlar qoyulmuş və türklərin əksəriyyətinin dilini təşkil edən üçüncü, beşinci və altıncı qruplar üçün coğrafi cəhət (istiqamət) adı (yəni şimal ləhcələri qrupu, şərq ləhcələri qrupu və cənub ləhcələri qrupu) seçilmişdir. Bu sinifləndirmə Rəşid Rəhməti Arata aiddir və onun tablosu aşağıda verilmişdir:

⁴ Səslərin yazılışı Türkiyə Türk Dil Kurumu və İslam Ensiklopediyasının qəbul etdiyi transkripsiya sistemində dayanmaqdadır. Belə ki, İslam Ensiklopediyası və digər türk qaynaqlarında qalın /k/ hərfi ilə göstərilən /ق/, Osmanlı türkcəsində və bir çox türk ləhcəsində /q/ olaraq tələffüz edilmişdir. Eyni səs Azərbaycan türkcəsində kəlmələrin əvvəlində /q/ (ق), ortasında və sonunda /x/yə «خ» çevrilmişdir!

Rəşid Rəhməti Aratın sinifləndirməsi

[297] Bəzi tədqiqatçılar müxtəlif türk dil və ləhcələrini coğrafi mövqələrinə görə sinifləndirmişlər. Bunların ən önəmlisi və sadəsi ingilis əsilli dilçi Gerard Clausenin sinifləndirməsidir.

Gerard Clausenin coğrafi təsnifi:

Bu sinifləndirmədə bugünkü türk ləhcələri aşağıdakı altı qrupa bölünmüşdür⁵:

⁵ Sir Gerard Clausen, An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish, Oxford University Press, 1972.

1. Şimali-şərq qrupu;
2. Cənubi-şərq qrupu;
3. Mərkəzi şimal qrupu;
4. Mərkəzi cənub qrupu;
5. Şimali-qərb qrupu;
6. Cənubi-qərb qrupu.

Şimali-qərb qrupu qıpçaq türkcəsi, cənubi-qərb qrupu isə oğuz türkcəsindən əmələ gəlmişdir. Belə nəticəyə gəlinir ki, mərkəzi cənub qrupu (özbək) və bəlkə də, cənubi-şərq qrupu (yeni uyğurca) xaqani türkcəsi ilə əlaqədardır.

1. Şimali-şərq qrupu: Bu qrupda şərqə Sibirya və ona yaxın məntəqələrin dilləri yer alır. Son zamanlara qədər əlifbaları və yazılı ədəbiyyatları yox idi. Bunların ən önəmlisi yakut, tuva, karakas, abakan və altay dilləridir. Yakut türkləri çox əski zamanlarda digər türklərdən ayrılaraq bu bölgəyə gəlmişlər. Onların dilləri digər türk ləhcələrindən tamamilə fərqlidir. Bu üzdən ayrı bir dil olaraq sayılmalıdır. Yakut dili haqqında Vilhelm Radlov dərin tədqiqat aparmış və bu dilin sözlüyünü və qrammatikasını nəşr etmişdir.

2. Cənubi-şərq qrupu: Şərqi Türkistanın (Çin) və ətraf bölgələrin dil və ləhcələrindən ibarətdir. Qədim zamanlardan bəri şərq türkcəsi olaraq tanınır. Hal-hazırda Sovet və Çin tədqiqatçıları tərəfindən “Yeni Uyğur” adı ilə adlandırılır.

Bu qrupun ləhcələri iki yerə ayrılır: biri ədəbiyyat və yazı ləhcəsi, digəri isə şifahi ləhcədir. Hər ikisi də “türki” olaraq adlandırılır (G.Clausen).

Qansuda danışılan Sarı Uyğur türkcəsi yuxarıdakı ləhcələrdən fərqlidir və ehtimal edilir ki, əski uyğurcanın davamıdır.

3. Mərkəzi şimal qrupu: Bu qrupda qırğız və qazax türkcəsi yer alır. Tarixi baxımdan qırğız ləhcəsi şimali-şərq qrupu ilə, qazax ləhcəsi isə qıpçaqca ilə əlaqədardır. Ancaq yüz illər boyunca qonşuluq və birgə yaşamaq səbəbi ilə bu iki ləhcə bir-birinə yaxınlaşıb və ortaq xüsusiyyətlərə malik olublar.

4. Mərkəzi cənub qrupu: Bu qrupda bir çox ləhcə var. Bunların ən önəmlisi ədəbi ləhcəyə və zəngin ədəbiyyata malik olan özbək türkcəsidir.

5. Şimali-qərb qrupu: Bu qrupda da çox ləhcə var. Bunların ən önəmlisi qazan-tatar türkcəsi və karaim türkcəsinin üç ləhcəsidir (Qırım, Lotesk və Troki). Musəvi olan karaim türkləri İbrani əlifbasını işlədirlər. Qaraqalpaq, noqay, qumuq (qumıq), başqırd, karaçay və balkar ləhcələri də bu qrupdandır.

Çuvaş dili də coğrafi baxımdan bu qrupa daxildir. Ancaq yakut dili kimi çox əskidən digərlərindən ayrıldığı üçün türklər tərəfindən anlaşılmır.

6. Cənubi-qərb qrupu: Bu qrupda Azərbaycan türkcəsi, Türkiyə türkcəsi və türkmən türkcəsi yer alır. Bunların hər üçü zəngin ədəbiyyata, müxtəlif dialekt və şivələrə malikdir.

* * *

Hal-hazırda yakut və çuvaş dilləri xaricində, bir-birinin dilini başa düşən 26-dan artıq türk dili vardır. Onlardan 20-sinin yazısı və yazılı ədəbiyyatı var. Buna görə, siyasi deyil, elmi baxımdan bunların hamısı vahid bir dilin müxtəlif ləhcələri sayılır və bunlardan ibarətdirlər:

1. Türkiyə türkcəsi. 2. Azərbaycan türkcəsi. 3. Türkmən türkcəsi. 4. Qırım tatarları türkcəsi. 5. Qaqauz türkcəsi. 6. Qaraçay türkcəsi. 7. Balkar türkcəsi. 8. Qumuq (Dağıstan) türkcəsi. 9. Noqay türkcəsi. 10. Qazan türkcəsi. 11. Başqırd türkcəsi. 12. Qazaq türkcəsi. 13. Qaraqalpaq türkcəsi. 14. Qırğız türkcəsi. 15. Özbək türkcəsi. 16. Yeni uyğur türkcəsi. 17. Sarı uyğur türkcəsi. 18. Altay türkcəsi. 19. Xakas və ya Abakan və yaxud Yenisey türkcəsi. 20. Tuva (Sayan) türkcəsi. 21. Şor türkcəsi. 22. Çulum və ya Çulım türkcəsi. 23. Barabin türkcəsi. 24. Salar türkcəsi. 25. Tufa və ya Qaraqas türkcəsi. 26. Karaim türkcəsi.

Yakut və çuvaş dillərinin də əlifbaları və yazılı abidələri vardır.

Sarı uyğur və salar dillərindən başqa, yuxarıda adı keçən 28 dildən 26-sı Sovetlər Birliyində yaşayan xalqların dilidir. Çünki Sovetlər Birliyində 100 mindən artıq Anadolu türkü və 300 min uyğur yaşamaqdadır.

1979-cu il Sovet statistikləri göstərir ki, SSRİ-nin müxtəlif bölgələrində 40 milyondan artıq türkdilli insan yaşamaqdadır⁶. SSRİ türkləri aşağıdakı bölgələrdə yaşayırlar:

⁶ F.Zeynalov. Türkologiyanın Əsasları. "Maarif" nəşriyyatı. Bakı, 1981.

1. Beş respublika: Azərbaycan, Qazaqıstan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Özbəkistan.

2. Altı muxtar respublika: Başqurdıstan, Tatarıstan, Çuvaş, Qaraqalpaq, Tuva, Yakut.

3. İki muxtar vilayət: Altay, Xakas.

4. Dağıstan Respublikası (qumuqlar, noqaylar, truxmenlər).

5. Kabarda-Balxar Muxtar Respublikası (balxkarlar).

6. Qaraçay-Çərkəz Muxtar Vilayəti (qaraçaylar).

7. İstavropol Vilayəti (noqaylar).

8. Moldaviya Respublikası (qaqauzlar).

9. Litva, Belarusiya və Ukrayna respublikaları (karaimlər və tatarlar).

Bakıda türk dilləri tarixi professoru Fərhad Zeynalov, “*Türko-logiyanın Əsasları*” adlı kitabında fonetika, leksika və qrammatika əsaslarına görə müxtəlif sinifləndirmələri izah etdikdən sonra aşağıdakı sinifləndirməni təklif etmişdir:

I) Oğuz qrupu: Azərbaycan, türkmən, Türkiyə, qaqauz və qırım tatarlarının dilləri.

II) Qıpçaq qrupu: Qazaq, qaraqalpaq, qırğız, altay və noqay dilləri.

III) Bulğar qrupu: Tatar (qazan), başqurd, qaraçay, balkar, qumuq və karaim dilləri.

IV) Qarluq-uyğur qrupu: Özbək, yeni uyğur, sarı uyğur və sallar dilləri.

V) Uyğur-oğuz qrupu: Tuva, qaraqas, xakas, şor, barabin, çulım (koyerik) dilləri.

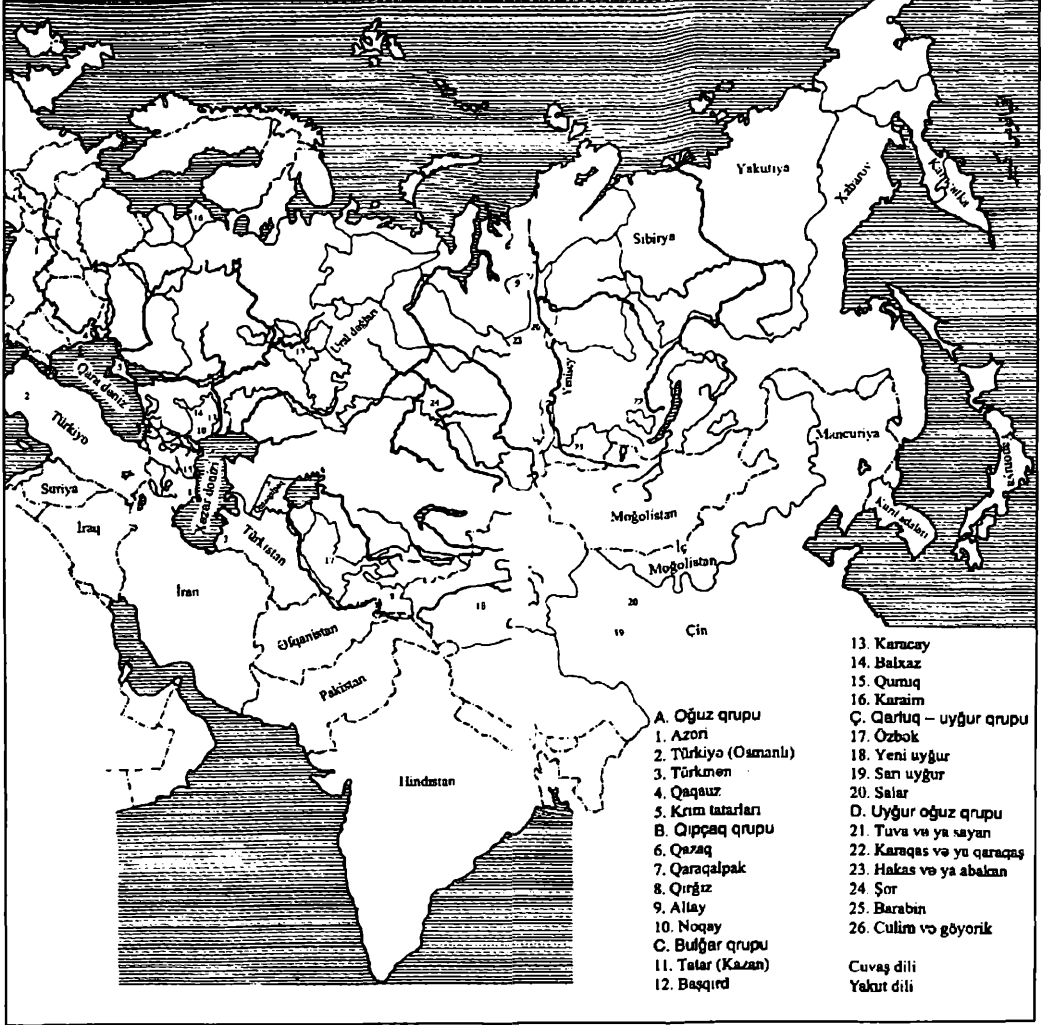
VI) Çuvaş dili.

VII) Yakut dili.

Baskakov və digərlərinin sinifləndirməsi də diqqətə alınaraq yuxarıdakı sinifləndirmə, öyrənmə baxımından digər sinifləndirmələrdən daha yaxşıdır. Ancaq bulğar qrupunu bulğar-qıpçaq-oğuz qrupu adlandırmaq lazımdır. Çünki bu qrup həm dil xüsusiyyətləri, həm də etnik baxımdan bulğar, qıpçaq, oğuz qarışmasından meydana gəlmişdir. Bu kitabda da yuxarıdakı xüsusiyyətlər göz önünə alınaraq, müasir türk dillərini tədqiq etmək üçün əsas olaraq Fərhad Zeynalovun sinifləndirməsi seçilmişdir⁷.

⁷ Aldığımız məlumata görə prof. Fərhad Zeynalov qısa bir müddət öncə vəfat etmişdir.

TÜRK DİLLƏRİ XƏRİTƏSİ

I

OĞUZ QRUPU

Oğuz türkcəsi və ya cənubi-qərb türkcəsi haqqında öncəki bölmələrdə izahat verilmişdir. Oğuz türkcəsi bugünkü türklərin əksəriyyətinin dilini təşkil edir və müasir Türkiyə, Azərbaycan, türkmən və qaqauz türkcələrinin mənşəyi sayılır. Oğuz qrupu dilləri tarixi inkişaf dövründə müxtəlif tayfalarla qonşuluq və qarışma səbəbi ilə qıpçaq, qarluq və bir həddə qədər də uyğur türkcəsi, ərəb, fars və slav dillərinin təsiri altında qalmış və hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini mənimsəmişdir. Bununla belə bunların hamısı az-çox oğuz qrupunun ümumi xüsusiyyətlərini də qoruyub saxlamışlar. Bu xüsusiyyətlər fonetika, qrammatika və leksika ilə əlaqədardır.

Fonetik xüsusiyyətlər:

- 1) Oğuz dilləri qrupunda 8-9 sait vardır.
- 2) Samitlər cingiltili (b, q, g, d, z) və kar (p, k, t, s, ş) olmaqla iki qrupa ayrılır.
- 3) Kəlmələrin əvvəlində /q/ (ق) və ya /k/ (ك) samitləri müşahidə olunur.
- 4) /q/ (ق) və ğ (غ) samitləri kəlmələrin sonunda da görünə bilər. Bağ, dağ, otaq kimi.
- 5) İsmın müxtəlif hallarında və felin sifət şəkillərində q (ق) düşmüşdür. Məsələn: küçəyə, sola, gələn, uçan.
- 6) Dodaq samitləri arasında uyuşma (ahəng qanunu) hakimdir. Məsələn: gözlük, kiçik, gündüz.
- 7) Bəzən sözlərin əvvəlindəki /y/ düşmüşdür. Məsələn: it (yit), ürək (yürək), üzük (yüzük).
- 8) Bəzi sözlərin əvvəlindəki /b/ düşmüşdür. Məsələn: bolmaq yerinə olmaq.
- 9) /b/ və /v/ bir-biri ilə əvəzlənir. Məsələn: barmaq yerinə varmaq.

Qrammatik və ya morfoloji xüsusiyyətlər

İsmin hal şəkilçiləri tam və qısa olmaq üzrə iki şəkildə də mövcuddur. Məsələn: təsirlik hal şəkilçisi /-ni, -nu: -i, -u/ (qalın və incə); yiyəlik hal şəkilçiləri /-nin, -nun, -in, -un/dan ibarətdir. Yönlük hal şəkilçilərində /q/ samiti düşür: /-qa, -qə, -ka, -kə/ yerinə /-a, -ə, -ya, -yə/ gəlir.

“İdi”, “imiş” kimi köməkçi fellər çox yayılıb. Gələcək zaman üçün daha çox /-acaq, -əcək/ şəkilçisi işlənir: alacaq, gələcək.

A) TÜRKIYƏ / OSMANLI TÜRKCƏSİ

Türkiyə türkcəsinin tarixi haqqında keçmiş bölmələrdə izahat verilmişdi. İstanbul dialekti əsasında formalaşan Türkiyə türkcəsi, osmanlıcının davamı olub, onun yeni dövrünə deyilir. Türkiyə dövlətinin rəsmi dili Balkan, Kipr, Suriyə və Qırımın cənub qisminin ədəbi dilidir. Dialekt və danışiq şivələri baxımından müxtəlif bölgələrdə kiçik fərqliliklər vardır ki, aşağıda qısaca onlara toxunacağıq.

Anadolu dialektlərinin xüsusiyyətləri haqqında “Osmanlı türkcəsi tarixi” bölümündə qısaca şərh etmişik. Anadolu dialektləri arasında şərq qrupu (Qars, Ərdəhan, İğdır və s.) daha çox Azərbaycan türkcəsi dialektləri sayılır.

Digər dialektlər bunlardan ibarətdir:

Şimali-şərq dialekti, şimali-qərb və ya Kastamonu dialekti, cənubi-şərq dialekti, cənubi-qərb dialekti, orta Anadolu dialekti, Qaramanlı dialekti, Rumeli və ya Trakya bölgəsi dialekti.

İndi Balkan, Kipr və Suriyə türkləri və onların dil xüsusiyyətləri haqqında ayrı-ayrılıqda qısaca məlumat verəcəyik:

Balkan türkcəsi

Balkan türklərinin danışdığı dil osmanlı türkcəsinin bir parçası sayılır. Ancaq ondan az-çox fərqlidir. Baskakova görə, Balkan türkləri osmanlılardan öncə qərbə mühacirət etmiş və əslində, Xəzər dənizi və Qara dənizin şimalından Balkanlara gedən, peçenek və uz türk tayfaları ilə qarışan oğuzların övladlarıdır. Balkan türkləri

bu bölgələrin XIV əsrdə osmanlılar tərəfindən fəth edilməsindən sonra onlarla da qarışmışlar. Balkan türkləri təxminən 2,5 milyonluq bir nüfusa malik olub müsəlman və xristian olmaqla iki qrupa ayrılırlar. Ləhcələri də az-çox dəyişmişdir. Xristian türklər – qaramanlılar, makedoniya qaqauzları və sürgüclərdən; müsəlman türklər isə osmanlılar, qacallar, tuzluqlar, gerlovlar, qızılbaşlar, yörük-lər və qonyarlardan ibarətdirlər.

Qaramanlı və tuzluq şivəsi osmanlıcaya bənzəyir. Ancaq yörük şivəsi Azərbaycan türkcəsinə yaxındır. Qaramanlı türkcəsinin yunan əlifbası ilə yazılan ədəbiyyatı var.

Boşnaklar və ya bosnaklar Balkan türklərinin qərb sərhədlərində (Yuqoslaviyada) yaşayırlar və ləhcələri sərb və ya xırvat dilinin təsiri altında dəyişmişdir.

Boşnak şairləri qədim zamanlarda bəzən türkcə-slavca qarışıq dillə şeir deyərtilər (Abdül Mustafa Əl-Bosnəvi). Adakalə türk dialekti Azərbaycan türkcəsinə bənzəyir. Ancaq orada /r/ və /z/ samitləri /y/yə çevrilir. Məsələn: aşağıdakı mahnıda bu fərqlilik gözə çarpır:

Ərəblər gəliy, geçiy iz oliy
Qalduy xanım şalvarını, toz olli
Sıq-sıq giçmə, annən duyay, söz olli

Azərbaycan türkcəsi ilə:

*Ərəblər gəlir, keçir və izləri qalır,
Qaldır xanım şalvarını, söz olur,
Tez-tez keçmə, anan eşitsə, söz olur.*

Yuqoslaviya türkləri türkcəsi

Yuqoslaviya V əsrdən başlayaraq hunların gəlişi və Atilla imperatorluğunun qurulması ilə türk tayfalarının mühacirət mərkəzinə çevrildi. Hunlardan sonra avarlar, peçeneklər və 1364-cü ildən etibarən də osmanlılar oraya köç etdilər. Bu bölgə təxminən 500 il osmanlı türklərinin hakimiyyəti altında qaldı. Bu üzdən yüz illərdir ki, orada türk əqəlliyyəti mövcuddur.

Türk tayfalarının bir qismi cənubi slavların təsiri altında xristianlığı qəbul etdikdən sonra slav tayfalarının içində əridilər. Ancaq

müsəlman qalanlar dillərini qoruyub, saxladılar. Onların nüfusu təxminən 129 mindir (1971-ci il) və əksəriyyəti Belqrad, Üsküp, Bosna və dağınq olaraq ölkənin digər yerlərində yaşayırlar.

Yuqoslaviya türklərinin ləhcəsi, az bir fərqlə osmanlı türkcəsinin bir parçası sayılır. Bu ləhcədə yad sözlərin sayı çoxdur. Yuqoslaviya türkləri mədəni haqlara malik olub, məktəblərində türkcə təhsil alırlar. Üsküpdə türk dilində bir neçə dərgi və qəzet, o cümlədən *“Birlik”* qəzeti nəşr olunur.

Yunanistan türkləri türkcəsi

Yunanistanda türklər qərbi Trakya ilə İstanköy adasında (12 adadan biri) yaşayırlar. Qərbi Trakya Balkan müharibəsinə (1911–1912) qədər osmanlı imperatorluğunun bir parçası idi. Bu bölgənin türkləri Gümülcinə, İskeçə, Dərədağ, Dimetoka və Sunlu kimi şəhər və qəsəbələrdə və onlara bağlı kəndlərdə yaşayırlar. Yunanistan türklərinin nüfusu təxminən 140-150 mindir. Yunanistan türkləri mədəni baxımdan nisbətən yüksək bir səviyyəyə malikdirlər.

Qərbi Trakyada 259 məscid, 279 ilk məktəb və lisə mövcuddur. Türk məktəblərinin bəzisində əski əlifba ilə, bəzisində isə latın qrafikası ilə dərs verilir. Qəzetlərin də bir qismi latın, bir qismi isə ərəb əlifbası ilə nəşr olunur.

Romanya türkləri türkcəsi

Romanyada qaqauz və müsəlman türklər yaşayırlar. Qaqauz türkləri xristian olub, nüfusları təxminən 200 min nəfərdir. Müsəlman türklər Dobruca (Tuna çayı ilə Qaradəniz arası) bölgəsində yaşayırlar. Miladdan öncə və sonra iskitlər, alanlar, hunlar, avarlar, xəzərlər, peçeneklər, uzlar və daha sonra da osmanlılar kimi müxtəlif tayfalar bu bölgəyə köç etdilər. Dobruca əhalisi XIII əsrdən etibarən İslam dinini qəbul etdi və 1417-ci ildən etibarən də osmanlı hakimiyyətinə daxil oldular. XVIII əsrdən etibarən osmanlı-rus müharibələri məntəqənin dağılmasına və nəhayət, xalqın Türkiyəyə mühacirət etməsinə səbəb oldu. Hazırda Dobrucanın 1.600.000 nüfusundan təxminən 350.000-i türkdür və ləhcələri osmanlı türkcəsinin bir parçasıdır.

Bulğaristan türkləri türkcəsi

Təxminən 850 min nəfərlik nüfusa malik olan Bulğaristan türkləri əski Tuna, Edirne və Dobruca vilayətlərində yaşayırlar. Bundan əlavə, pomaklar, tatarlar və qaraçılardan meydana gələn 150-200 min nəfərlik müsəlman bir cəmiyyət də bu ölkədə yaşayır. Bulğaristan türklərinin dili osmanlı ləhcəsidir. Bulğarların təsiri nəticəsində bu dilə bulğarca kəlmələr daxil olmuşdur.

1944-cü ilə qədər Bulğaristan türkləri, müsəlman-türk əqəliyyəti olaraq bir həddə qədər mədəni haqlara malik oldular. Məktəblərində türkcə təhsil görüb, türkcə müxtəlif qəzet və dərgilər nəşr etdilər. Kommunist rejiminin qurulmasından sonra türk dilində təhsil və bu dildə mətbuat nəşri qadağan olundu. Son zamanlarda müxtəlif qaynaqlardan gələn xəbərlər göstərir ki, bütün müsəlmanları bulğarca adlar almağa məcbur etmişlər.

Kipr türkcəsi

Kipr türkcəsi Kipr adasında yaşayan türklərin dilidir və Anadolu türkcəsinin davamı sayılır. Kipr adası 1570-1571-ci illərdə osmanlı türkləri tərəfindən fəth edildi və ondan sonra 20 min osmanlı türkü o bölgəyə yerləşdirildi. Ada 1878-ci ildə ingilislərə kirayə verildi. Sonraları ingilislər oranı özlərinə baza edib, Birinci Dünya müharibəsində osmanlılarla alman qarşılıqlılaşmasından sonra Kipri İngiltərəyə ilhaq etdilər. 1960-cı ildə Kiprə müstəqillik verildi və Kipr Respublikası adada yaşayan yunanlardan və Kipr türklərindən ibarət oldu. Kipr türklərinin nüfusu 200 mindən artıq olub⁸ təxminən yunanların dördüdə biri qədərdir. Kipr türklərinin böyük bir qismi Türkiyə və İngiltərəyə köçmüşdür. Kiprdə yunan və türk dillərinin ikisi də rəsmi dildir. Kipr türkləri bərabər şəkildə mədəni haqlara malikdirlər. Türkiyədəki kimi latın əlifbası işlədirlər və ədəbi dilləri Türkiyə ədəbi dilindən fərqli deyil.

Suriyə və Livan türkləri türkcəsi

Suriyə türkləri Hələb, Lazıqiyyə və xüsusilə də Lazıqiyyəyə bağlı Bəsit (Bucaq) Bayır məntəqəsi və Hələbə bağlı Crablus bölgə-

⁸ 2007 sayımına görə Şimali Kiprin nüfusu 265.100 nəfərdir.

sində yaşayır və özlərini türkmən adlandırırlar. Əzəz qəsəbəsində (Hələbə bağlı) təxminən 25 min, Şamda 5 min, Qənitərdə (Şama bağlı) təxminən 50 min və Humusda təxminən 10 min türk yaşayır. Suriyə türkləri osmanlı dövlətinə bağlı olduqlarına görə yüksək mədəniyyətə malikdirlər və xalq ədəbiyyatı da orda zəngindir. “Koroğlu”, “Zaloğlu”, “Rüstəm” və “Aşıq Qərib” kimi dastanlar onlar arasında da yayılıb. Onların məşhur şairlərindən I Dünya müharibəsi və Türkiyənin istiqlal savaşı haqqında şeirlər söyləyən Məhəmməd İbrahimin adını çəkə bilərik. Suriyə türklərinin ləhcəsi Anadolu ləhcəsinə və Crablus türklərinin ləhcəsi isə türkməncəyə bənzəyir.

Livanda da təxminən 20 min türk yaşayır. Onların dillərinə çox sayda ərəbcə kəlmə daxil olmuşdur.

Qırım (Qırım-Tatar) türkcəsi

Qırım türkcəsi II Dünya müharibəsində Stalinin göstərişi ilə əksəriyyəti Orta Asiyaya köç etdirilən Qırım əhalisinin dilidir. Tarixi baxımdan qıpçaq qrupundandır, ancaq oğuzcanın (osmanlı və qarluq) təsiri altında qalmış, şimali və cənubi olmaq üzrə iki dialekt meydana gəlmişdir.

Şimal dialekti, ümumiyyətlə, qıpçaqcanın, cənub dialekti isə oğuzcanın (Osmanlıca) xüsusiyyətlərini daşıyır.

Qırım yarımadasının cənub bölgəsində sahil məntəqəsində yaşayan əhali cənub dialekti ilə danışır. Bu dialekt, eyni zamanda ciddi şəkildə qıpçaq türkcəsinin təsiri altında qalaraq onun xüsusiyyətlərini özündə saxlamışdır. Karaim musəvi (yəhudi) türkləri də bu ləhcə ilə danışır və ibrani əlifbasını işlədirlər. Qırım ləhcəsində ahəng qanunu yoxdur və xüsusiyyətləri belədir:

“Etmək” felinin çəkimində /t/ samiti /d/ye çevrilməz. Yəni “edərəm”, “edərsən” yerinə “etərim” və “etərsin” deyilir. “Dolmaq” yerinə “tolmaq”; “gün” yerinə “kün”; “getdi” yerinə “ketti”; “gəldi” yerinə “kəldi” və ya “kəlti”; “gələn” yerinə “kəlgən”; “yığıldılar” yerinə “cıldılar”; “qara” yerinə “xarə”; “göz” yerinə “gös”; “ölməz” yerinə “ölməs” deyilir. Bəzi şivələrdə /k/ səsi /x/yə çevrilir. Bəzi hallarda nazal /n/ saxlanmışdır. Qərbi, şərq və mərkəzi dialektlər bir-birindən bir az fərqlidir.

B) AZƏRBAYCAN TÜRKƏSİ

Azərbaycan türkcəsi haqqında daha öncə ətraflı məlumat vermişdik. Bu dil oğuz türkcəsinin mərkəzi qolu və Azərbaycan (şimal və cənub) və İranın türkdilli xalqının (türkmənlər xaric) ana dilidir. İraq və ya Kərkük türkcəsi də Azərbaycan türkcəsinə daxildir. İranda nüfusun üçdə birindən çoxu (14 milyon)⁹ türklərdən meydana gəlir. İran xalqının nisbi əksəriyyətinin dili türkcədir. Türkcə, Azərbaycanda və Zəncanda (Xəmsə əyaləti) xalqın ümumi dili və İranın digər bölgələrində (Tehran, Qəzvin, Xorasan, Ərak, Savə, Həmədan, Fars, Kirman və s.) xalqın önəmli bir qisminin dilidir.

Dr. M.Pənahiyan İrandakı türklər haqqında tədqiqat aparmış və 10 cildlik *“Fərhənge-coğrafiyaiye-İran”*¹⁰ (“İranın coğrafi sözlüyü”) kitabından faydalanaraq, dörd cildlik *“Fərhənge-coğrafiyaiye-melliye-torkane-İran zəmin”* (“İran türklərinin milli coğrafiyası sözlüyü”) kitabını bir cild xəritə ilə birlikdə 1972-ci ildə xarici bir ölkədə nəşr etdirmişdir. Biz burda adı keçən əsərdə mövzu ilə bağlı bölümün xülasəsini nəql edirik: “Mərkəzi və 1, 2, 3, 4, 5, 7, 9-cu əyalətlər; Zəncan, Həmədan və digər şəhərlər kimi idari mərkəzlərdə yaşayanların hamısı və ya bir qismi İran türklərindən əmələ gəlir (s. 98)”.

“Kürdistan əyalətindəki Qurvə şəhrində 80 türk kəndi türklərin yaşadığı məntəqələrdən ayrılmış və Kürdistana verilmişdir. Bunun tərsinə, Qərbi Azərbaycanda da kürdlərə eyni iş görülmüşdür. Mahabad, Bukan, Sərdəşt və Üşnəviyyə kimi”.

“Qərbi Azərbaycanda Sahınqala (Şahindej), Tikantəpə (Tekab), Qaraağaç və Marağanın bəzi kəndlərində kürdlər yaşayırlar”.

“Mərkəzi və 1, 2, 3, 4, 5-ci əyalətlərdə türklər ardıcıl olaraq və başqa bölgələrdə adalar şəklində yaşayırlar”.

“Mərkəzi və 1-ci, 2-ci əyalətlərdə 2526 türk kəndində 1.269.106 nəfər yaşayır. Bu kəndlərin varlığı göstərir ki, Tehran

⁹ Bu gün 30 milyondan artıqdır (müəllif).

¹⁰ “Setade-ərteş” nəşriyyatı, Tehran 1328-1331 ş.

ilə İranın SSRİ və Türkiyə ilə olan sərhədləri arasındakı bölgə və İranın şimali-qərb məntəqəsində kəsintisiz bir türk yaşam məntəqəsi mövcuddur. Tehran milli sərhəd üzərində yerləşən bir şəhər olub, nüfusunun üçdə birindən çoxu türkdür. Türklərin qərb sərhədi, Türkiyədən əlavə, İran kürdlərinin sərhədinə qədər və şərqdən və cənubdan da Fars, Gilək, Mazəndəran və Talışa (irani dillər qrupuna girən xalqlar) qədər davam edir. Başqa bir sözlə, aşağıdakı mehvərlərin ətrafındakı məntəqələrin hamısı türklərin yaşadığı yerlərdir:

- a) Tehran-Qəzvin-Zəncan-Miyana-Təbriz.
- b) Təbriz-Mərənd-Culfa.
- c) Təbriz-Mərənd-Xoy-Maku-Bazərgan.
- d) Təbriz-Sarab-Ərdəbil-Astara.
- e) Tehran-Qəzvin-Takistan-Həmədan.
- f) Tehran-Əlişah-Eyvəz-Robat-Kərim, Savə-Dəştçird-Xələcistan-İştahard.
- g) Tehran-Savə-Qərqabad-Rəvan-Qəzvin-Buyin-Avəc.

“Şərq bölgəsində yer alan bütün şəhərlər, kəndlər və qəsəbələr və qərbdə Həmədan, Bicar, Tikab, Miyandab, Marağa, Binab yolu üzərindəki kəndlər tamamilə türklərin məskunlaşdığı yerlərdir”.

“Şərq bölgəsində yer alan bütün şəhərlər, kəndlər və qəsəbələr və qərbdə Miyandab, Mahabad, Urmiyə, Salmas, Xoy yolu üzərindəki şəhərlər və kəndlər tamamilə türklərin məskunlaşdığı yerlərdir”.

Beləliklə, deyə bilərik ki, İran türklərinin kəsintisiz bir şəkildə yaşadıkları coğrafiya, geometrik olaraq bir müstətilə (düzbucaqlı) bənzəyir ki, onun guşə başlarına Tehran, Parsabad-Muğan (Sovetlər Birliyi sərhədi üzərində), Bazərgan və Kilisə Kəndi (Türkiyə sərhədi üzərində) yer almışdır.

“Buna görə, İran türklərinin bir bütün olaraq yaşadıkları bölgə yalnız Azərbaycanla məhdudlaşmır. Türk dilinin adını Azərbaycan dili ilə dəyişdirmək və onu Azərbaycanla məhdudlaşdırmaq da, hakimiyyətin siyasətlərindən biridir və məşhur bir yanlışdan başqa bir

şey deyil (s. 133). Son 50 il ərzində hakim təbəqə və geriçi alimlər bunu başa salmağa çalışırlar ki, guya, Azərbaycan özü müstəqil bir millət və onun dili də müstəqil bir dildir və türk dili ilə heç bir əlaqəsi yoxdur”.

“Nüfusu 500 nəfərdən çox olan kəndlər və qəsəbələr xəritədə qeyd olunmuş və qalan qismi nöqtə şəklində göstərilmişdir. Mərkəzi və 1, 2, 3, 4, 5-ci əyalətlərdə, yəni bir-birinə bitişik olan bölgələrdə türklərin yaşadığı 8498 şəhər, kənd və qəsəbə vardır ki, toplam nüfusu 4,388,223 nəfərdir. Bu rəqəmə Tehran nüfusunun üçdə birini də əlavə etmək lazımdır”.

“1949-51-ci (1328-30 hş.) illərdə türklərin 59 şəhər və 10119 kənd-qəsəbədəki toplam nüfusu 5,184,846 nəfər idi”.

“Digər şəhərlərdə, sənaye müəssisələrində və s. yerlərdə yaşayan türklər və qaşqaylar kimi köçəri həyat sürdüən türklər bu rəqəmə daxil edilməmişdir”.

“Yuxarıdakı məlumatları diqqətə alıb, indiki nüfusu (38 milyon), 1951 (1330 h.ş.) ilin nüfusu (18 milyon)¹¹ ilə müqayisə etdiyimizdə görürük ki, İran nüfusunun üçdə birindən çoxu, yəni təxminən 14 milyonu türkdür”.

Aşağıda yerləşim mərkəzlərin ümumi siyahısını nüfusları ilə birlikdə adı keçən əsərin dördüncü cildində olduğu kimi nəql edirik:

(Bu gün İran nüfusu 65-70 milyon həddində və İran Türklərinin sayı 30-33 milyon civarındadır)

¹¹ “Fərhənge-coğrafiyaye-İran” kitabında İranın bütün nüfusu verilməmişdir. Ancaq “İnternational Standard Atlas”, Amerika 1955, s. 48-də İran nüfusu 1954-cü ildə (1333 h.ş.) 18,772,000 nəfər olaraq qeyd olunmuşdur. O zamankı 2.5% nüfus artışı diqqətə alınaraq, İran nüfusunun 1949-51 (1328-30 h.ş.) illərində 18 milyon olduğunu söyləyə bilərik.

Ümumi siyahı

Əyalət	Şəhər	Kəndlərin sayı	Nüfusu
Mərkəzi	Tehran	209	68643
Mərkəzi	Qəzvin	441	289478
Mərkəzi	Dəməvənd	28	9156
Mərkəzi	Qum	17	7155
Mərkəzi	Savə	224	123754
Mərkəzi	Məhəllat	12	5046
1-ci əyalət	Ərak	334	203322
1-ci əyalət	Ənzəli limanı	10	9099
1-ci əyalət	Rəşt	39	33534
1-ci əyalət	Zəncan	1032	433291
1-ci əyalət	Təvaliş	68	40788
1-ci əyalət	Fumən	4	6231
1-ci əyalət	Lahican	4	5164
2-ci əyalət	Amul	2	1025
2-ci əyalət	Sari	7	2715
2-ci əyalət	Şahrud	6230	15
2-ci əyalət	Gürgən	107	43615
2-ci əyalət	Günbədi-Qabus	221	47290
2-ci əyalət	Novşəhr	1	180
3-cü əyalət	Təbriz	668	662809
3-cü əyalət	Ərdəbil	732	371536
3-cü əyalət	Əhər	868	262624
3-cü əyalət	Xalxal	323	114425
3-cü əyalət	Miyana	289	124057
3-cü əyalət	Sarab	178	123832
3-cü əyalət	Mərənd	141	122026
3-cü əyalət	Xiyav (Mişginşəhr)	327	64589
4-cü əyalət	Urmiyə	361	136061
4-cü əyalət	Xoy	252	149232
4-cü əyalət	Marağa	881	347270
4-cü əyalət	Mahabad	10	7169
4-cü əyalət	Maku	291	64167

Əyalət	Şəhər	Kəndlərin sayı	Nüfusu
5-ci əyalət	Bicar	135	46736
5-ci əyalət	Tuyserkən	9	6729
5-ci əyalət	Sənəndəc	83	39586
5-ci əyalət	İslamabad	2	295
5-ci əyalət	Kirmanşah	8	3183
5-ci əyalət	Məlayir	65	39266
5-ci əyalət	Həmədan	452	389965
6-cı əyalət	Əhvaz	5	1260
6-cı əyalət	Xürrəmabad	3	1400
7-ci əyalət	Abade	65	33612
7-ci əyalət	Buşehr	57	23972
7-ci əyalət	Şiraz	29	24461
7-ci əyalət	Fəsa	47	121343
7-ci əyalət	Firuzabad	12	3997
7-ci əyalət	Kazerun	53	29827
7-ci əyalət	Lar	10	111921
8-ci əyalət	Sircan	4	580
9-cu əyalət	Bocnurd	193	62355
9-cu əyalət	Dərgəz	99	77673
9-cu əyalət	Səbzivar	109	80849
9-cu əyalət	Qoçan	330	110925
9-cu əyalət	Məşhəd	25	9890
9-cu əyalət	Nişabur	46	13970
10-cu əyalət	İsfahan	7	3287
10-cu əyalət	Şəhrıza	19	48395
10-cu əyalət	Şəhrikord	30	42498
10-cu əyalət	Feridən	82	72090

İrannın bütün türk nüfuslu yerləşim mərkəzlərinin sayı 10,119 və nüfusu 5,184,846 nəfərdir. Beləliklə, müqəddimədə verilən rəqəmlər düzəldilir.

Dialektlər

Azərbaycanda şimal və cənub olaraq iki dialekt qrupu mövcuddur.

Şimali Azərbaycana məxsus olan şimal dialekt qrupu şərq, qərb, şimal və cənub dialektlərinə ayrılır¹².

a) Şərq qrupu dialekt və şivələri: Bu qrupa Quba, Bakı, Şamaxı, Muğan və Lənkəran şivələri daxildir və xüsusiyyətləri bunlardan ibarətdir:

1) Çox vaxt sözün birinci hecasında /a/ səsi /e/ səsi ilə əvəzlənir: “qaymaq” > “qeymağ”, “qayçı” > “qeyçi” kimi.

2) /a/ səsi /o/ ilə əvəzlənir: “baba” > “boba”, “barmaq” > “bormaq” kimi.

3) /o/ səsi /u/ ilə əvəzlənir: “qonşu” > “qumşu” kimi.

4) /ö/ səsi /ü/ ilə əvəzlənir: “çörək” > “çürek”.

5) Ahəng qanununa tərs olaraq damaq saitlərindən sonra dodaq saitləri gəlir və ya əksinə: “bacın” > “bacun”, “atan” > “atun/aton”, “gəlsin” > “gəlsün”.

6) Sözlərin ortasında /g/ səsi inkişaf edir və /y/ səsi /g/ tələffüz olunur: “dügmə” (düymə); [311] “ignə” (iynə); “dügü” (düyü).

7) Sözlərin əvvəlində və axırındakı /v/ səsi düşür: “oxlo” (oxlov), “pilo” (pilov).

8) Söz sonunda cingiltili səslər işlənir: “boşqab”, “yarpaq”.

9) Bir çox hallarda səslilərin ahəngi pozulur: “başı” (başı), “oxudi” (oxudu).

10) Şəkilçilər çox vaxt iki variantlıdır (dodaq variantlı): “gəlibdü” (gəlmiş); “alıbdü” (almış); “yoxdux” (yox idik); “əkdüz” (əkdiniz).

11) İndiki zamanda qıpçaq dillərinin xüsusiyyətləri işlənir: “yazadu” (yazır), “gedədü” (gedir).

12) Feli bağlama şəkilçiləri bunlardan ibarətdir: /-übən, -ubən, -übəni, -ibannarı, -ibənnəri, -ubannarı, -übənnəri/ və eyni şəkildə /-gedübən/.

¹² Şimali Azərbaycan dialektləri prof. M.Şirəliyev və digərləri tərəfindən tədqiq olunmuş və adı qeyd edilən müəllif tərəfindən “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” adı ilə 1962-ci ildə Bakıda nəşr olunmuşdur.

b) Qərb qrupu dialekt və şivələri: Bu qrupa Qazax, Qarabağ, Gəncə və Ayrım dialekt və şivələri daxildir və xüsusiyyətləri bunlardan ibarətdir:

1) Çox vaxt yad sözlərin birinci hecasında /ə/ səsi /a/ səsi ilə əvəzlənir: “zayıf” (zəyif); “tasdix” (təsdix) kimi.

2) /i/ səsi /ı/ səsi ilə əvəzlənir: “ılıx” (ilix); qiymət (qiymət).

3) Sağır /n/ mövcuddur: “manga” (məne).

4) Sözlərin ortasında və təkhecalı sözlərin sonunda /b/ səsi /v/ səsi ilə əvəzlənir: “çovan” (çoban); “qavax” (qabaq).

5) Söz ortasında və təkhecalı kəlmələrin sonunda /c/ səsi /j/ səsi ilə əvəzlənir: “bajı” (bacı).

6) Sözlərin sonundakı samitlər karlaşır: “papax” (papaq), “boşqap” (boşqab), “ağaş” (ağac).

7) Sözlərin sonunda /b/ səsi /f/ səsi ilə əvəzlənir: “kitaf” (kitab), “alif” (alib).

8) Sözlərin ortasında və sonunda /v/ səsi /y/ səsi ilə əvəzlənir: “buzoy” (buzov), “toylamax” (tovlamaq).

9) Dodaq səslilərinin ahəngi möhkəmdir: “görməyüf” (görməyib), “görsüydü” (görsəydi).

10) Sözlərin əvvəlindəki /y/ və /h/ düşür: “umrux” (yumruq); “uxarı” (yuxarı); “ışqırmax” (hıçqırmaq).

11) Səsli ilə bitən sözlər, təsirlik halda /-y/ şəkilçisini (-nı yerinə) qəbul edir: “qapıyı” (qapımı).

12) İndiki zaman şəkilçiləri /-er/, /-or/ və /-ör/dür: “aler” (alır), [312] “görör” (görür).

13) Sual cümlələrində /-mi, -mı, -mü, -mu/ işlənir: “Oxundumu?”

c) Şimal qrupu dialekt və şivələri: Bu qrupa Nuxa, Zaqatala–Qax dialekt və şivələri daxildir və xüsusiyyətləri bunlardan ibarətdir:

1) /ə/ səsi /e/ səsi ilə əvəzlənir: “eyləş” (əyləş).

2) Sağır /n/ aradan çıxmaqdadır.

3) Bəzi şəkilçilər ahəng qanununa tabe olmur: “beşlix” (beşlik); “getmax” (getmək).

4) Yad sözlərin çoxunda /f/ səsi /p/ səsi ilə əvəzlənir: “pəhlə” (fəhlə), “pənər” (fənər).

5) Xüsusi əvəzliliklər mövcuddur: “habu” (bu); “hunda”, “honnar”, həblə (onlar); “maa”, “mağa” (mənə); “saa”, “sağa” (sənə).

6) İndiki zaman şəkilçisi: “gələ durur” (gəlir), “baxa durur” (baxır).

7) Təyini söz birləşmələrinin şəkilçisi bəzi hallarda işlənmişdir: “göz ağrı” (göz ağrısı).

d) Cənub qrupu dialekt və şivələri: Bu qrupa Naxçıvan, Ordubad və İrəvan daxildir və xüsusiyyətləri bunlardan ibarətdir:

1) /ə/ səsi daha açıq tələffüz olunur: “əv”.

2) /a/ səsi /ə/ səsi ilə əvəzlənir: “əyax” (ayaq); “qərə” (qara).

3) /e/ səsi /ə/ səsi ilə əvəzlənir: “səvgi” (sevgi); “dəyil” (deyil).

4) /i/ səsi /ü/ səsi ilə əvəzlənir. “böldür” (bildir).

5) /o/ səsi /a/ səsi ilə əvəzlənir: “alav” (alov); “navruz” (novruz); “av” (ov).

6) /ö/ səsi /ə/ səsi ilə əvəzlənir: “təvlə” (tövlə).

7) /k/ səsi /g/ səsi ilə əvəzlənir: “geşdi” (keçdi); “geçi” (keçi).

8) Sözüün əvvəlindəki /x/ səsi /h/ səsi ilə əvəzlənir: “horuz” (xoruz), “huncun” (xurcun).

9) İndiki zaman şəkilçiləri /-ır , -ir, -ur, -ür/ ilə yanaşı /-iy, -uy və -iri/dir: “gəliy” (gəlir); “gediy” (gedir).

10) Qəti gələcək zaman şəkilçisi /-as/ və /-əs/dir: “alassan” (alacaqsan); “gələssən” (gələcəksən).

[313] Hər dialekt qrupunda o qrupa məxsus kəlmələr var. Şimali və Cənubi Azərbaycan dialekt və şivələri arasında səs və şəkilçilərlə yanaşı, alınma kəlmələrdə də fərqliliklər vardır. Şimali Azərbaycanda işlənən yad sözlər, əsasən, rus və latın mənşəli, Cənubi Azərbaycanda isə fars və ərəb mənşəlidir. Bundan əlavə, Cənubi Azərbaycan və İranın digər bölgələrinin dialekt və şivələri hələ elmi şəkildə tədqiq edilməmişdir.

Güney Azərbaycan türkcəsinin dialekt və şivələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Mərkəzi qrup: Təbriz, Marağa;
- 2) Şimal qrupu: Mərənd, Əhər;
- 3) Şimali-qərb qrupu: Xoy, Maku;
- 4) Şimali-şərq qrupu: Bıkrabad, Bacrəvan;
- 5) Şərq qrupu: Ərdəbil (Savalan), Xalxal;
- 6) Qərb qrupu: Urmiyə, Salmas;
- 7) Cənubi-şərq qrupu: Zəncan;
- 8) Cənub qrupu: Sayınqalə;
- 9) Cənubi-qərb qrupu: Savucbulaq.

Hər məntəqənin dialekt və şivələrində də az-çox fərqliliklər gözə çarpır. Təbriz və Marağa dialektləri kimi.

Cənubi Azərbaycan türkcəsinin xüsusiyyətləri

Cənubi Azərbaycan türkcəsi həddindən artıq farscanın təsiri altında qalmış və səslərin ahəngi bir çox halda pozulmuşdur.

Fəllərdə /-mək/ və /-maq/ məsdər şəkilçiləri yerinə çox vaxt /-max/ şəkilçisi işlənir: “vermax”, “almax” kimi; “yiyəcəək” yerinə “yiyəcəax”, “verəcəək” yerinə “verəcəax” işlənir.

Söz əvvəlindəki /y/ düşür: “yüce” yerinə “uca”.

Söz ortasındakı samit qoşalaşır: “səkkiz”, “doqquz” kimi.

Fəllərin çəkimində birinci şəxs cəm şəkilçisində çox vaxt /-ux/ işlənir: “verirux” (veririk).

Şərq türkcəsində olduğu kimi üstünlük sifəti üçün /-rax/ şəkilçisi işlənir: “kiçikrax” (daha kiçik).

ZƏNCAN DİALEKTİ

Xəmsə əyaləti və onun mərkəzi olan Zəncanın dili Azərbaycan türkcəsinin bir dialektidir. Bu əyalətdəki türklərin nüfusu bir milyon civarındadır. Zəncandan böyük şairlər çıxmış və onlar gözəl şeirlər söyləmişlər. Bəzi şairlərin əsərləri çap olunmuşdur (“*Şuərayi-Zəncan*” və “*Dan Ulduzu*”).

Zəncan şairlərindən Məhəmməd Kazim Cazib (1185-1260/1771-1844), Baqir Xalxali-yi Zəncani (Miskin, 1228-1298 / 1829-1891), Məhəmməd Əli Həkim Hidəci (1270-1342 / 1853-1928), Şeyx İsmail Zəbihi (1236-1316 / 1857-1937), Molla Cəmal Hezariyi-Tari (1246-1347 / 1867-1968), Xüsrov Mirza Darayi və müasir şairlərdən prof. Qulamhüseyn Bigdili, Hökümə Billuri, mühəndis Rza Cəməli (Şahin), Məhəmməd Rza Ruhani, Cahanşah Xədivi, Hüseyn Münzəvi, dr. Əbülfəth Həkimiyən kimilərin adını çəkə bilərik.

Məhəmməd Hidəci: Şair və müctəhid olan Hidəci əsərlərini türk, ərəb və fars dillərində yazıb. Nəcəfdən qayıdandan sonra Tehrana yerləşib dərslər verməklə məşğul olub. Lirik, fəlsəfi şeirlər, mənsur fəlsəfi əsərlər (ərəbcə mənzum şərhilə) və Risaleyi-Düxaniyyə kimi ictimai-siyasi mövzularda əsərlər yazıb. Şeir divanı bir neçə dəfə Təbriz və Zəncanda nəşr olunub. Nümunə olaraq şeir-nəsr şəklində dediyi bir *mühavirəsi*ni nəql edirik:

Saqi gətir, nədən? O meyi-xoş güvardən¹³.
Mey? Hansı mey? O mey ki yoxu fərqi nardən.
Gəldi, nəmə¹⁴? Bahar. Gedibdir, nəmə? Qərar.
Candır, necə? Nezar¹⁵. Nədən? Hicri-yardən.
Eylərdim arzu. Haranı? Tərfi-gülşəni¹⁶.
Könlüm edərdi yad. Haçaqdan? Bahardən.
Çox-çox xoşum gəlir. Nəməyə? Bülbül ü gülə.
Çox-çox bədim gəlir. Nəmədən? Qış u qardən.

¹³ Ləzzətli mey.

¹⁴ Nə.

¹⁵ İncimiş.

¹⁶ Gül baxçası.

Mütrib¹⁷? Bəli, buyur. Mən ölüm, bir ayağa dur.
Neydim? Apar qəmi. Nəyinən? Çəng ü tardən
Quşlar yenə oxur. Harada? Mərgzarda¹⁸.
Kəklik səsi gəlir. Haradan? Kuhsardən¹⁹.
Şahid! Bəli! Dönüm başına. Xub sözün buyur.
Fikr et, nə var? Düşüb əmin xab²⁰ u xar²¹ dən.
Neylim? Ayağa dur. Nola? Görsün əmin boyun.
Onda götür niqab. Nədən? Ol üzər²² dən.

Xüsrov Mirza Darayi: Keçən əsrin şairlərindəndir. Özündən yadigar bir çox qiymətli əsər qoymuşdur. Nümunə olaraq onun aşağıdakı qəzəlini nəql edirik:

Naz ü qəmzə öyrənir səndən əgər cananələr,
Məndən öyrənsin gərək divanəlik divanələr.
Gər düşəm divanə tək bazarə haqqım var mənim,
Mən sənin rüsvayi-eşgin, kam alan biganələr.
Mən cəhənnəm, sən gözəllik şənini çox hifz elə,
Hər sədəfdə məskən etməz sən kimi dürdanələr.
Şəm tək nuri-camalın rövşən eylər məclisi,
Var necə taqət o şəmə yanmasın pərvanələr.
İndi bildim gah-gahi gər mənə lütf eylədin,
Salmağa könlüm quşunu damə səpdin danələr.
Sən gözəllik şöhrətində mən bəlayi-eşqdə,
Qoy yazılsın qan ilə aləmdə bu əfsanələr.
Məst olmaz badədən Xüsrov içə deryanı gər,
Etməsə ger çeşmi-məstin qəmzeyi-məstanələr.

[316] Müasir şairlərdən **prof. Qulamhüseyn Bigdili** həm şair, həm də Azərbaycan və fars ədəbiyyatları tədqiqatçısıdır. Zəncan

¹⁷ Çalğıcı.

¹⁸ Çəmənlik.

¹⁹ Dağ.

²⁰ Yuxu.

²¹ Yemək.

²² Üz.

şairlərinin çoxu kimi onun da iki dildə şeirləri var. Qətrani-Təbrinin divanı ilə Ohədi Marağeyinin “*Cami-Cəm*” əsərini türkcəyə tərcümə etmiş, “*Sihahül-Əcəm*” lüğətini elm və ədəbiyyat aləminə tanıtmışdır.

Hökümə Billuri: 1946-cı (1325) ildən sonra Bakıya mühacirət edən məşhur Azərbaycan şairlərindəndir.

Müasir Azərbaycan şeirinə nümunə olaraq **Cahanşah Xədivinin** şeirlərindən bir parça nəql edirik:

Ayrılıq havası

Bu ney çalan bu gecə ayrılıq havası çalır,
Neyin yanıqlı səsi od salır, ürək çabalır.
Sən istəsən gedəsən get, gözüm dalunca qalır,
Ürəkdə qəm quşusan, getsən aşıyanə salır.
Mənə ölüm bu gecə ayrılıqdan asandır,
Amandı, getmə, dayan! Getmə qal, canım yandı.

Bir neçə beyt də **dr. Həkimiyanın** “*Məhəbbət və Möhnət*” adlı qəzəlindən örnək göstəririk:

Bahari-gülşənə rəhm etmədi xəzan nəfəsi,
Dağıldı sinəyə qəmdən quşun səfalı səsi.
O gün məhəbbətə möhnət yazıldı aləmdə,
Ki güllərin ləxəsi oldu bülbülün qəfəsi.
Fəğan ki, sinədə ney tək yığıldı şikvələrim²³,
Ki dəymədi bu neyistanə bir çoban nəfəsi.
Məzar laləsi tək açmamış dağıldı canım,
Fələk gülün butasından yaratdı xar²⁴ ü xəs²⁵ i.

²³ Şikayətlərim.

²⁴ Tikan.

²⁵ Çör-çöp.

TEHRAN-ƏRAK-SAVƏ-HƏMƏDAN TÜRKLƏRİ

Bir neçə il öncəki statistikaya görə, Tehran nüfusunun təxminən 40%-i türklərdən ibarətdir. Demək olar ki, 5 milyonluq nüfustan təxminən 2 milyonu türkdür. Tehran türklərinin çoxu azərbaycanlıdır. Böyük bir qismi də digər türkdilli bölgələrdən Tehrana mühacirət etmişlərdir²⁶.

Ərak (İraqi-əcəm), Savə və Həmədan məntəqəsində də kəndlərdə yaşayan əhalinin əksəriyyəti türkdür. Ərak, Savə və Xələcistanda (Qum şəhərinin cənub-qərbi) yaşayan türklərin əksəriyyəti xələc və oğuz türklərindəndir.

Ərak və Həmədan arasındakı Bozcalı qəsəbəsinin əhalisi tamamilə türkdür. Bu qəsəbənin mərkəzi, böyük bir ehtimala görə, məşhur şair Fəxrəddin İraqinin vətəni olan Komicandır.

Ərakın qərbindəki Kəzzaz qəsəbəsi Burucerdə qədər uzanır və əhalisi türkdillidir.

Qara Kəhriz, Sərəbənd və Çaplıqdan Burucerdə qədər davam edən məntəqədə türklər yaşayır.

Sərra və ya Çərra (Ərak – Həmədan arasında) qəsəbəsinə bağlı olan kəndlərin əhalisinin əksəriyyəti türkdür.

Savə əhalisi iki dillidir (türkcə-farsca). Ancaq bir neçə kənd xaric, qalanı (təxminən 700 kənd) türk kəndidir. Savə bölgəsinin nüfusu təxminən 150 min nəfərdir ki, onun 120 min nəfəri türkcə danışır²⁷.

Savə bölgəsinin köçəri xalqı, əsasən, Şahsevənlərdəndir və ən önəmliləri bunlardır: Yarcanlı, Satlu, Qavanlu, Əli Qurtlu, Musullu, Əhmədli, İnanlı, Kəsələr, Əlilu, Baharanlı, Şeyxlu, Bigdili və s. Savə dialekti Azərbaycan türkcəsindən bir az fərqlidir, ancaq rahatlıqla anlaşılır. Ən önəmli şairlərindən Telimxan Türkməni-Mərəğeyi, Asim Məzləqani, Mahmud Türkmən Mərəğeyi, Fəqiri-Qırımızini, Qudsi Müslihabədinin adını çəkmək olar.

²⁶ Hazırda 12 milyon olan Tehran nüfusunun 6 milyona yaxını türkdür.

²⁷ Savə türkləri və ədəbiyyatları haqqında Əli Kemali "Varlıq" dərgisinin müxtəlif saylarında məqalələr yazmışdır.

Telimxan Türkməni-Mərəğeyi: XVIII əsrin sonlarında və XIX əsrin əvvəllərində yaşadı. Şeirinin bütün janrlarında öz istedadını göstərdi. Onun 600-dən çox şeiri əldədir. Vaqif, Nəsimi, Xəstə Qasım və Seyidinin şeirlərinə nəzirələr yazan Telimxan, haqq aşiqi və xalq şairi idi. Deyilənlərə görə, Məhəmməd Rza Xan Türkmənin qızı Mehri xanıma aşiq olmuş, ondan ötrü Şiraza getmiş və bir müddət orda qalmışdır. Şeirlərinin birində belə deyir:

Xurdəlikdə²⁸ yandum nari-həsərətə²⁹,
Yediyim zəhr, içdiyim su qan oldu.
Qürbət əli dutdı gəribanımı³⁰,
Əzrailə müntəqilim can oldu.

* * *

Göylümün aynası dutdı qübarı³¹,
Bulaşdım möhnətə olmadım ari.
Ərgəvan rəngimi eylədim sarı,
Pəjmürdə³² gül axır zəfəran oldu.

* * *

Kəcbaz³³ oldu doğru yola getmədi,
Dad eylədim, fəryadıma yetmədi.
Ol gündən dediyimi dutmadı,
Çərxi-fələk bizimən yan oldu.

* * *

Çox sızıllar³⁴ yaralarum duzlıdı,
Riyaidir dövrən, iki üzli di.
Dər-di-dilim ürəgimdə gizli di,
Sir deməyə nə bir müsəlman oldu.

²⁸ Kiçik yaşlarda, gənclikdə.

²⁹ Həsərət oduna.

³⁰ Yaxanı.

³¹ Tozu.

³² Saralmış, solmuş.

³³ Əyri gedən.

³⁴ Sızlayar.

* * *

Gözüm ağlar mün'im olub nəmlərdə,
Qara bağıram güdaz olub qəmlərdə.
Pərvanəsa³⁵ istər yana şəmlərdə,
Yandı bağıram misli-Telimxan oldu.

Mirza Darab Asim: XIX əsr şairlərindəndir. Təxminən 80 il öncə vəfat edib. Şeirləri, ümumiyyətlə, dini, əxlaqi və ictimai mövzulardadır. Növhləri də məşhurdur.

Müasir şairlərdən **Əkbər Rəzzaqi** daha tanınmışdır və əsasən, satirik şeirlər yazır.

Həmədan kəndləri və ətrafındakı bəzi məhəllələrin dili türkcədir. Dərgəzin qəsəbəsinin əhalisi tamamilə türkdür. Dərgəzinlilər dini mövzularda şeir deyib, növhə, ağıt və şəbeh yolu ilə türkcə şeir və ədəbiyyatın yayılmasında rol oynamışlar.

Həmədanın qərb hissəsi Əsədabada qədər, eyni şəkildə Məlayirə doğru Sərra qəsəbəsi və ətrafındakı kəndlər, Kərəcan və ətrafi (50-60 kənd) türklərin yaşadığı bölgələrdir.

Savə və Həmədan arasındakı kəndlər və Həmədana qədər uzanan Takistan-Avəc-Zərən yolu üzərindəki məntəqənin əhalisi türkcə danışır. Həmədan türklərinin dili Azərbaycan türkcəsinin bir dialektidir.

Həmədan türklərinin ən önəmli tayfaları Qaragözlu, Xudabəndəlu və Afşarlardan ibarətdir. Afşar eli, Xəmsə əyalətinin cənubunda yaşayır və əraziləri Qəzvin və Savəyə qədər davam edir.

Xərəqan şairlərindən Qeybəli adlı şairin adını çəkmək olar. O, Telimxanla eyni əsrdə yaşayırmış. Ondan əlavə, **Şeyx Həsən Məhəmməd Möhtərəmi Bəndi-Əmiri Xərəqanini** də zikr edə bilərik.

Qəzvində türk və fars dillərinin ikisi də işləkdir. Qəzvinin ətraf kəndlərinin dili, ümumiyyətlə, türkcədir. Bu bölgədə İmarlu və Çekini tayfaları sakindirlər.

³⁵ Kəpənək kimi.

Vəramin, Dəməvənd, Gərmsar, Şəhriyar, Kərəc, Buin-zəhra, Avəc, Takistan və Savucbulaqda da türklərin sayı çoxdur. Vəramin və Qum bölgəsində yaşayan Kəngərli tayfası da türk tayfalarındandır. Feriden məntəqəsi (mərkəzi Darandır) Hovme, Çadqan, Fereyduşəhr və Buin-Miyandəşt adlı dörd şəhərdən ibarətdir və bu şəhərlərdə türklərin sayı olduqca çoxdur.

Nəhavənd, Təfriş, Qum, Tuysərkan, Burucerd, Əliqudərz tərəflərində də türklərin yaşadığı kəndlər mövcuddur.

Məlayirin ətraf kəndlərinin çoxunun əhalisi türkdür və ordan Mehdi Kordxordi, İslam Cəvahirı Afşar və həyatda olan Aşıq Abbas Məlayiri kimi məşhur şairlər çıxmışdır.

Aşağıdakı şeirlər Mehdi Kordxordi (Məlayiri)dəndir:

Mah üzünə salmış bir mələk mənzer,
Müənbər zülflərin zərəfşan oldu.
Eşq atəşi mənə saldı ayaqdan,
Heç deməz aşiqi natəvan oldu.

* * *

Yusif sənşən Züleyxanın məşuqi,
Aləmə düşübdü şovqün işığı.
İxtiyarın əldən aldın aşiqi,
Aşıq dindən çıxdı bi-iman oldu.

* * *

Hər baxanda işvə satarsan mənə,
Çox bi-mürüvvətsən yetişdim cana.
Bilir aləm giriftarəm mən sənə,
Haq, mürvətin kəssin bağrım qan oldu.

* * *

Cəhd edər də qurtarməgə əhdini,
Əmən olmaz şirin ləbin şəhdini.
Bədi çox incitdin fəqir Mehдини,
Əgər kafir idi müsəlman oldu.

QAŞQAY TÜRKÇƏSİ

Qaşqay türkcəsi Azərbaycan türkcəsi ailəsindən olub, Qaşqay elinin ana dilidir. Qaşqay türkləri, Fars əyalətində yaşayırdı və təxminən 150-160 min nəfər nüfusu vardır ki, onların 33%-i məskunlaşmış və qalanı köçəridir (indiki nüfus möhtəmələn bunun iki qatıdır). Qaşqaylara görə, ata-babaları Orta Asiyadan Hüləgü və Əmir Teymurun qoşunu ilə birlikdə Fars əyalətinə gəlmişlər. Ancaq nəzərə belə gəlir ki, qaşqaylar XI əsrdə Səlcuqlularla birlikdə gəlib və bir müddət də Azərbaycanda qalmışlar. Çünki onların arasında Muğanlı, Bəydili, Şamlı, Musullu, Afşar, Qacar, Bayat, Qaragözlü və İğdır tayfaları var. Bundan əlavə, qaşqaylar arasında yaygın olan bu mahnı, onların atalarının Azərbaycandan gəldiklərini göstərir:

Dərbənd ki diyürlər,
Bir parça bağıdır.
Alt yanı dərya,
Üst yanı dağıdır.

* * *

Dəmir qapı Dərbənd,
Şəki və Şirvan.
Bən varmaram sənə,
Kəl Dağıstanə.

Qaşqay eli Əmələ, Dərə şuri, Farsimədan, Böyük Kəşkullu, Şeş Bluki və Kiçik Kəşkullu adlı altı boydan meydana gəlir. Qaraçahlılar, Kəşkulluların bir parçasıdır. Səfi Xan, Nəmədi, Cəfər Bəylü boyları da fəri boylardır. Hər tayfa bir neçə “tirə”, hər tirə bir neçə “bonkuh” və hər bonkuh da bir neçə “bilə”dən təşkil tapır. Bilə, bir neçə ailədən meydana gələn orta qrup bir əkin və maldarlıq müəssisəsidir. Hər “bonkuh” bir ağsaqqal tərəfindən; hər “tirə” bir kətxuda və hər tayfa bir “kəlantər” tərəfindən idarə olunur. Kəlantər, elxan tərəfindən seçilər və elxan da o dövrün şahının əmri ilə təyin olunardı. Qaşqaylar arasında Səfəvi zamanından bəri elxan, Əmələ tayfasından və Şahiluy tirəsindən seçilmişdir. Ümumiyyətlə,

elxanın qardaşı da el bəyi, yəni elxanın köməkçisi və müavini olaraq təyin olunardı. Elxan ailəsi, özünü Ağqoyunlu Uzun Həsənin nəslindən sayardı. Qaşqaylar köçəri olaraq yaylaqda və qışlaqda yaşayırlar. Onların qışlaq mərkəzləri Firuzabaddır və yayda Semrom otlalarına köç edirlər.

Qaşqaylar şiə məzhəbinə inanırlar. Onların ilk xanı Əmir Qazi Şahlu, İranda şiəliyin yayılmasında Şah İsmayla köməklik göstərmişdir³⁶.

Qaşqaylar qorxmaz və vətənsəvər insanlardır. Birinci Dünya müharibəsində ingilislərlə savaşıaraq Təngistan³⁷ qəhrəmanlıq dastanını yaratdılar. 50 illik Pəhləvi səltənəti dövründə rejimin kin və qəzəbinə məruz qaldılar, başçıları ya həbs olundular, ya da sürgünə göndərildilər.

Qaşqaylar əski adət-ənənələrini qoruyub, saxlamışlar. Məsələn: hər boy bir quşu və ya heyvanı möhtərəm və müqəddəs sayar. Onu ovlamaqdan və ətinə yeməkdən imtina edirlər. Qaşqaylar arasında hələ də qurd uğurlu və mübarəkdir. Məsələn: əgər biri şans gətirir, ya da zənginliyə çatarsa, “onun qurdu ulamış” deyirlər. Bundan əlavə, Şeş Blok boyuna bağlı “Qurd” adlı bir tirə də vardır.

Qaşqay kəlməsi müxtəlif mənaları olan “qaşqa” sözündən əmələ gəlmişdir: Qaşqa atları, yəni alnında ağ ləkə olan atlardır. Məlik Mənsur Qaşqaiyə görə qaşqa, özbəkçədə qorxmaz, qəhrəman, tumaralamaq və qaşov mənalarına da gəlir. Ayrıca Özbəkistanda bir çay adıdır. “Qaş”, at və qoyunun saxlandığı yerə deyilir, “qay” isə fəth olunmaz və möhkəm anlamına gəlir və qaşqay, fəthi mümkün olmayan deməkdir.

Qaşqay türk ləhcəsi, az-çox Azərbaycanın türkcəsi ilə fərqlidir. Azərbaycan türkcəsinin xüsusiyyətləri ilə yanaşı, bu ləhcədə Anadolu türkcəsinin xüsusiyyətləri də görünür.

Farsimədan tayfasının şivəsi, Anadolu türkcəsinə yaxındır. İnallu və Türkmən ləhcələri kimi uzun səslilər mövcuddur. Bundan

³⁶ Pierre Oberling, *The Qashqai Nomads of Fars*, Moulana the Hague, Paris 1977.

³⁷ Nameye-Nur, Qaşqay xüsusi buraxılışı (Qaşqay tayfasının nəşr olunmamış tarixi sənədləri), Fərhəng-səraye-Niyavəran, Tehran 1358 hş, VI, V və X nömrələr.

əlavə, indiki zaman şəkilçisi (-yu və -yir) Türkiyə türkcəsinə bənzəyir: “alıyur” (alır), “qaçayır” (qaçır) kimi.

Qaşqaylar arasında çox əski zamanlardan bəri şifahi ədəbiyyat yaygın olmuş, qaşqaylı şairlər, ümumiyyətlə, lirik şeirlər söyləmiş və bəzən onları qələmə almışlar. Ən tanınmış qaşqaylı şairlər bunlardan ibarətdir: İbrahim, Hüseyn Əli Bəy Bayat, Əli Şahlu (Zəndiyyə dövrü). Qul Oruc (Fəthəli Şah dövrü), Mirza Məzun (1246-1313/1867-1934), Yusif Əli Bəy (təxminən 70 il öncə vəfat etmiş).

İndi Qaşqay türkcəsinə nümunə olaraq Xüsvrov məxləsli **Yusif Əli Bəydən** bir qəzəl nəql edirik:

Xilqət olanda bizim cananın,
Topraqında şəhd ü şəkər var imuş.
Ya ağzuna əmcək qoyan ananın,
Məməsində abi-kövsər var imuş.
Nə Leyli ərəbdə, nə Züleyxa Misirdə,
Nə Əsli Erməndə, nə Şirin qəsrədə.
Nə bizdən iləri, nə bizim əsrdə,
İnanmam ki, səndən yeytər var imuş.
Çox ehtiyat etdim gəzdim aralı,
Qəməzi etmiyə bağrum yaralı.
Ey ağalar bizim çölün maralı,
Müjqanında tir ü xəncər var imuş.
Yusif, Xüsvrov gūzar eylədi,
Yatmadı gecələri səhər eylədi.
Yar dönüb halına nəzər eylədi,
Aşiqlər ahında əsər var imuş.

Qaşqay ləhcəsi Azərbaycan türkcəsinin bir qolu olmasına baxmayaraq, həm xalis oğuzca, həm də Anadolu ləhcəsinə olduqca yaxındır. Məsələn: Anadolu ləhcəsində torpaq yerinə “topraq”; irəli yerinə, “iləri” tələffüz edilir və ya qıpçaqca bir kəlmə olan yaxşı yerinə “yey” deyilir. Qaşqay və İnallu ləhcəsində türkməncədə olduğu kimi uzun səslilər vardır. Məsələn: yı:l (qaşqay ləhcəsində), i:l (İnallu ləhcəsində). Geniş zamanın inkar formasında birinci şəxsdə

/-mam, -məm/ işlənir. Məsələn: “inanmam” (Anadolu ləhcəsində olduğu kimi). Halbuki Azərbaycan türkcəsində [323] “inanmam” deyilir. Səslərin ahəngi zəifdir. Məsələn: “varımış” yerinə “varımuş”; “ağzına” yerinə “ağzuna”; “yatmadı” yerinə “yatmadu” deyilir.

Qaşqay şeiri və ədəbiyyatı haqqında bir kitab nəşr olunmamışdır. Ancaq qaşqay şairlərinin həyatı və əsərlərinin bir qismi Məlik Mənsur Qaşqayi tərəfindən toplanmışdır.

Fars əyalətində qaşqaylardan əlavə üç ayrı türk eli də mövcuddur. İnallu, Baharlu və Nəfər iki ərəb eli ilə birlikdə Fars əyalətinin xəmsəsini təşkil edirlər.

İNallu tayfası Fəsa bölgəsində yaşayır və ləhcələri qaşqay ləhcəsinə yaxındır.

Baharlu elinin nüfusu daha çoxdur və 16 tayfa və tirədən meydana gəlir. XII və XIII əsrlərdə Farsda məskunlaşmışlar. Yaylaqları Ramcird və Mərvdəşt nahiyəsində, qışlaqları isə Sərvistan və Darab yaxınlığındadır. Hazırda onların çoxu Darab çayı sahilində yaşayırlar.

Nəfər eli Giraş bölgəsində yaşamaqdadır.³⁸

³⁸ Henry Field, Mərdom şənasiye-İran, tərcümə: Dr. Abdullah Fəryar, İbni-Sina, Tehran.

ƏBİVERDİ TÜRKƏSİ

Əbiverdi türkcəsi İrənin Fars əyalətində yaşayan və eyni adı daşıyan xalqın ana dilidir. Yaşadıqları məntəqə, Şirazın qərbində, Kazerunun şərqində və Şiraz-İsfahan yolu yaxınlığındakı Abade şəhərinin cənubunda bir üçgən şəklindədir.

Əbiverdi türkləri, ümumiyyətlə, qışlaqları olan Çahardonge sərhədi boyunda yaşayırlar. Bu məntəqədə, qaşqaylarla əbiverdililər qonşudurlar və daha çox Cədvəli-nov, Lalequn, Konas qəsəbələrində və 20 kənddə yaşayırlar. Onların bir hissəsi də Şirazın şimal-şərqində məskundur. Nüfusları təxminən 60 min nəfərdir. Nəzərə gəlir ki, ataları, Nadir şah zamanında Xorasanın Dərəgəz yaxınlığındakı Əbiverdi Kəlatından bu bölgəyə köçmüşlər.

Əbiverdi ləhcəsi ilə Xorasan türkcəsi arasındakı bənzərlik bu tarixi rəvayətin düzlük dərəcəsini artırır.

Əbiverdi türkcəsinin xüsusiyyətləri:

Əbiverdi ləhcəsində aşağıdakı üç xüsusiyyət açıqca görünür:

/ı/, /ü/ və /ö/ məxrəcləri atılmış və bu dəyişikliklər əmələ gəlmişdir:

/ı/ səsinin /e/ ilə əvəzlənməsi. Məsələn: “bıçaq” yerinə “beçaq”; “qıç” yerinə “qeç”; “qışlaq” yerinə “qeşlaq”; “qızıl” yerinə “qezel”; “sıçan” yerinə “seçan”; “dırnaq” yerinə “dernaq”; “sığır” yerinə “seyğər”.

Belə ehtimal edilir ki, bu dəyişikliklər fars dilinin təsiri altında əmələ gəlmişdir.

/ü/ səsinin /i/ ilə əvəzlənməsi. Məsələn: “gün” yerinə “gin”, “küsmək” yerinə “kimsək”, “süd” yerinə “sid”, “dügü” (düyü) yerinə “diyi”, “üç” yerinə “iç”, “yüz” yerinə “iz”, “üst” yerinə “isd” və s.

/ö/ səsinin /e/ ilə əvəzlənməsi. Məsələn: “çörək” yerinə “çerək”, “göbək” yerinə “gebək”, “köynək” yerinə “geynəg”, “köpək” yerinə “kepəg”, “göz” yerinə “gez”, “gözəl” yerinə “gezəl” (gözəl), “dörd” yerinə “dert”, “öz” yerinə “ez”, “söz” yerinə “sez”, “ölmək” yerinə “elmək”.

Belə nəzərə gəlir ki, bu dəyişikliklər də farscanın təsiri ilə olmuşdur. Əbiverdi ləhcəsində bəhs etdiyimiz əsas xüsusiyyətlərdən əlavə aşağıdakı dəyişikliklər də gözə çarpır:

Uzun səslilər əski türkcədə olduğu kimi qorunmuşdur. Bəzi hallarda səslilərin uzunluğu və qısalığı mənaya görə dəyişir. Məsələn: “iç” (iç), “iiç” (üç); “iz” (üz), “iiz” (100); “aç” (aç), “aaç” (ac). Başqa hallarda: “aaq” (ağ), “qaar” (qar), “qaaren” (qarın), “daağ” (dağ), “daar” (dar), “daaş” (daş), “daad” (dad, ləzzət), “beeş” (beş), “biir” (bir), “suu” (su), “duuz” (duz), “gin” (gün). Yuxarıdakı kəlmələrdə ilk hecanın səsliləri uzun tələffüz edilir.

Kökdən sonra gələn hecalarda uzun səslilər dar məxrəclərdə ortadan qalxmış, ancaq /a/ və /e/ məxrəclərində qalmışdır. Məsələn: “éyraan” (ayran), “soğaan”, “uzaaq”, “iyaaman” (yaman, pis), “ilaan” (ilan), “dəvəə” və s.

/u/ məxrəci, kök hecalarda bəzən səssizdən sonra /o/ ilə əvəzlənir. Məsələn: “burun” yerinə “boren”, “qulaq” yerinə “qolaq”, “qulunc” yerinə “qolenc”, “quzu” yerinə “qoze”.

/a/ səsi /y/nin qarşısında /e/yə dönüşür: “ayran” yerinə “éyraan”, “qayın” yerinə “qeyiin”, “ayaq” yerinə “eyaq”, “qayıрмаq” yerinə “qeyerməq”, “qaymaq” yerinə “qeymaq”. Bu dəyişiklik Təbriz dialektində də görünür. Səslilər arasındakı ahəng zəifdir. Məsələn: “batman” yerinə “batmən”, “doqsan” yerinə “doqsən”, “hara” yerinə “harə”, “sonra” yerinə “sorə”. Eyni şəkildə “altı” yerinə “alte”, “hanı” yerinə “hane”, “hankı” (hansı) yerinə “hange”, “qarşı” yerinə “qarşe”.

Dodaqlananlar arasında da ahəng yoxdur: “burun” yerinə “boren”, “bulantı” yerinə “bulente”, “quzu” yerinə “quze”.

Samitlər: Samitlərdən /m/, ümumiyyətlə, türkcə kəlmələrin ortasında və sonunda görünür. Söz əvvəlində yalnız “mən” və “min” (1000) kəlmələrində gözə çarpır. /v/ səsi də “vaar” (var), “vaarməq” (getmək), “vorməq” (vurmaq) kimi bir neçə kəlmədə görünür.

/j/ və /f/ alınma sözlərdə vardır. Sağır /n/ bəzi kəlmələrin sonunda işlənir: “hange” (hansı), “donguz” (donuz).

/q/, /g/ və /ğ/ səslərinin hər üçü də mövcuddur (Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi).

/k/ səsi qalın səslilər arasında iki dəfə oxunur və /kq/yə dönüşür. Məsələn: “səkkiz” yerinə “sakqez”, “saqqal” yerinə “sakqal”.

/q/ söz ortasında və ya sonunda qalın səslilərlə gəldiyində /x/ səsinə dönüşür: “bax”, “qorx”, “iyaxçı” (yaxşı), “arxalux”.

/y/ söz əvvəlində dar səslilərdən öncə gəlsə, düşür: “yigirmi” yerinə “igirmi”, “yılan” yerinə “ılan”, “yüz (100 və yüz (üz)) yerinə “iz”, “yıldız” yerinə “ulduz” (Azərbaycan türkcəsindəki kimi).

Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi bəzi hallarda samit qoşalaşması baş verir: “ikki” (2), “sakqez” (8), “dokqez” (9), “uottez” (30), “aşşaqe” (aşağı), “eşşəq” (eşşək), “nəmmə” (nə). Bəzən Azərbaycan türkcəsindəki kimi assimilyasiya görünür: “isse” (isti), “is-sinde” (üstündə), “onnən” (ondan). Bəzən də metatez baş verir: “arvad” (ovrət), “torpaq” (topraq).

Şəkilçilər əksər hallarda tək şəkildə olub, səslilər arasında uyuşma yoxdur: “ilə” və “-la” yerinə “-nan”.

/-çı/ yerinə /-çe/ və /-çu/ (peşə bildirən şəkilçi): “iyalançe” (yalançı).

Çıxışlıq hal şəkilçisi: /-dən/, /-nən/.

Birgəlik şəkilçisi: /-inan/ (ilə).

Yiyəlik şəkilçisi: /-em/. Məsələn: “ömrem” (ömrüm).

Cəm şəkilçiləri: /-lər/, /-nər/.

Sifət düzəldən şəkilçi: /-li/. Məsələn: “adaxle” (adaxlı), “dadle” (dadlı).

Təsirlik hal şəkilçisi: /-ini/, /-ni/. Məsələn: “atını”.

/-sez/: “qaşsez” (qaşsız).

/-dir/ yerinə /-de/: “gezəldə” (gözəldir).

Feli isim şəkilçisi: /-an/. Məsələn: “gətiraan” (gətirən).

Arzu-dilək şəkilçisi: /-ə/: “qonəm” (qonam), “uçəm” (uçam), “oləm” (olam).

Geniş zaman şəkilçisi: /-ər/. Məsələn: “çəkər”, “gedər”, “diyər” (deyər).

Əmr şəkilçisi: /-ginan/. Məsələn: “alginan” (al), “gəlginan” (gəl).

İnkər şəkilçisi: /-mə/. Məsələn: “almə” (alma), “vormə” (vurma).

Məsdər şəkilçisi: /-məq/. Məsələn: “açməq” (açmaq), “ağləməq” (ağlamaq), “aparməq” (aparmaq).

Şərt şəkilçisi: /-sə/. Məsələn: “qalsə” (qalsa), “olsə” (olsa).

İsmin və əvəzliyin müxtəlif halları bunlardan ibarətdir:

Adlıq hal: mən, sən, o, biz, siz, ollər.

Yiyəlik hal: mənim, səniny, oniny, bizem, siziny, ollərinny.

Yönlük hal: mənə, sənə, onə, bizə, sizə, ollərə.

Yerlik hal: məndə, səndə, ondə, bizdə, sizdə, ollərdə.

Vasitə (birgəlik) hal (-nan): səninan (səninlə), oninan (onunla), bizimnan (bizimlə), sizinnan (sizinlə), ollərinnan (onlarla).

Fellərin hallanması: “gəlməq” feli.

İndiki zaman: gəliyəmə, gəliyəməni, gəliyə, gəliyərek, gəliyərez, gəliyərlər.

Şühudi keçmiş zaman: gəldəm, gəldəni, gəlde, gəldek, gəldəniiz, gəldələr.

Davamlı keçmiş: gəleyrdəm, gəleyrdəni, gəliyərdik, gəliyərdiniz, gəliyərdilər.

Nəqli keçmiş zaman: gəlmişdəm, gəlmişdəni, gəlmişde, gəlmişdek, gəlmişdiniz, [434] gəlmişdələr.

Gələcək zaman: isdəmə gəlīm...

Əmr: gəlginan, gəl, gəlinyəz.

İndi Əbiverdi türkcəsinə aid cümlə, şeir və atalar sözlərindən bir neçə nümunə göstəririk:

– Qezem sənə diyərəm, gəlinəm sən eşət.

– Kisiilik isaan ər issar, bir əvəzənə ikke yessaar (küsülü isən ər istəyirsən, biri yerinə ikisini istəyirsən).

– Qez ode ki, name ola nə nənge. Gil ode ki, buye ola nə rənge (qız odur ki, adı olsun, nə nəngi. Gül oldur ki, iyi olsun nə rəngi).

Gəl ey saaqey, dolder came məstanə,

Gidər mey içannər meyxanə qalər.

Geçər bu dünyəniy iyaxçı, iyamani,

Qalsə bir iyaxçeluq insanə qalər.

* * *

Bulbuli ke, ayrı dişər gilennən³⁹,
Nələr çəkər dayim hicran elennən⁴⁰.

³⁹ Gülündən.

⁴⁰ Əlindən.

Badi-saba peyğam apar dilemnən,
Bəyan elə dadsitanə⁴¹ dərdeme.
Seyle gerim⁴² aqibət nə uovlər⁴³,
Ərz eylərəm Süleymanə dərdeme.

Qısacası bu ki, Əbiverdi türkcəsi, İrandakı türk ləhcələrindən biridir və Azərbaycan türkcəsindən daha çox Xorasan türkcəsinə yaxındır.

Əsas xüsusiyyətləri bunlardan ibarətdir:

/ı/ və /ö/ yerinə /e/ səsi işlənir.

Əski türkcə uzun səsliləri böyük ölçüdə qorunmuşdur.

Ümumiyyətlə, səslilər arasında və xüsusilə də dodaqlananlar arasında ahəng yoxdur. Şəkilçilər, əsasən, tək şəkildə işlənir.

Söz varlığı baxımından farsca və az miqdarda moğolcadan alınma sözlər gözə çarpır.

Bu hissənin yazılışında prof. Osman Nədim Tunanın “İranda bir türk dialekti” məqaləsindən istifadə olunmuşdur.

⁴¹ Prokuror.

⁴² Söylə görüm.

⁴³ Olar.

XORASAN TÜRKÇƏSİ

Xorasan türkcəsi⁴⁴ Xorasan əyalətinin şimalında yaşayan bir milyon beş yüz mindən artıq insanın ana dilidir. Bundan əlavə, Türkmənistan Respublikası əhalisinin bir qismi də bu dildə danışır. Keçmişdə xarici mənbələrdə⁴⁵ bu ləhcə türkməncə sayılırkən, İran mənbələrində Azərbaycan türkcəsinin bir qolu və ya dialekti sayılmışdır⁴⁶. Son 20 ildə prof. G.Doerferin rəhbərliyində Almaniyanın Göttingen Universiteti türkologiya ekipi tərəfindən aparılan tədqiqatın nəticəsində, oğuz türkcəsi qrupunun müstəqil bir dili və ya ləhcəsi olaraq qəbul edilmişdir. Doerfer ekipi ilk dəfə 1968-ci ildə və ikinci dəfə 1973-cü ildə, hər dəfəsində təxminən bir ay boyunca Xorasan türklərinin yaşadıkları yerləri dolaşaraq çeşidli şivələrdən nümunələr və lazım olan materiallar toplamışlar və Almaniyaya qayıtdıqdan sonra bu materialları tədqiq edib, nəticələrini bir neçə məqalədə nəşr etmişlər⁴⁷.

Bu kitabın müəllifi, Xorasana etdiyi qısa bir səyahətdən sonra Əli Mirniya, İsmayıl Neməti Paydar və Məhəmməd Tövhidini kimi xorasanlı tədqiqatçılarla birlikdə prof. Doerfer və ekipinin araşdırmalarından və digər qaynaqlardan faydalanıb, bunları bir-biri ilə müqayisə edərək bu yazını hazırladı. Ümid edirəm ki, sonrakı tədqiqat mövcud olan nöqsanları aradan qaldırsın. Xorasan türkləri bu əyalətin şimalında, Tehran-Məşhəd dəmiryolunun üst qismindəki şəhərlər, qəsəbələr və kəndlərdə və ümumiyyətlə də farslar və kürdlərlə birlikdə yaşayırlar. Doerferin dediyinə görə, Xorasanın şimalında yaşayan əhalinin 50-70 faizi türkdür.

Xorasanın ən önəmli türk əhalisi olan bölgələri bunlardan ibarətdir:

⁴⁴ Bu qisim daha öncə məqalə olaraq nəşr olunmuşdur. Bax: Horasan Türkçesi, Türk Dünyası, Ocak 1994, s. 21-30.

⁴⁵ Philologia Turcicae Fundementa, Wiesbaden 1959.

⁴⁶ Rəzmara, *Fərhang-e-coğrafiyayiye-İran-zəmin*, Setade-Ərteş, Tehran 1949-51.

Dr. Cavad Heyət, *Tarix-e-zəban və ləhcehay-e-torki*, Tehran, 1986 (1365 h.ş.).

⁴⁷ Doerfer ekibi, Xorasanın şimalındakı 50 yerləşim mərkəzinin danışdığı dilindən əldə etdiyi nümunələri 40 kasetdə toplamışdır.

Bocnurd, Şirvan, Qoçan, Dərgəz, Kəlat, İsfərayin, Səbzivarın şimalı və Nişabur, Cüveyn və Coğatay, Sərvilayət (Çəgənə) və ətrafındakı kəndlər və qəsəbələr.

Prof. Doerfer Xorasan türklərini Səlcuq türklərinin nəslindən sayır. Səlcuqlulardan öncə də qəznəli Sultan Mahmud zamanında oğuz türklərinin başqa bir qolu Xorasana köç edib orda məskunlaşmalarına baxmayaraq, böyük bir oğuz türkləri kütləsi Səlcuq oğulları (Toğrul və Çağrı) ilə birlikdə Xorasana gəldi və oradan İrənin digər bölgələrinə (Azərbaycan, Ərak) və Kiçik Asiyaya yol taparaq Səlcuqlu imperatorluğunu qurdular. Toğrul bəy 1038-ci (357) ildə Nişaburu ələ keçirərək oranı hakimiyyətinin mərkəzi seçdi.

Prof. Doerferə görə, Xorasan türkləri, Səlcuqluların övlədləri olub, Səlcuqlu dövlətinin süqutundan sonra da Xorasanda qalmışlar. Xorasan türkləri, sonrakı dövrlərdə moğollarla birlikdə gələn uyğur türkləri və XVI əsrdən sonra oranı ələ keçirən türkmənlərlə qarışmışlar. Bu üzdən dilləri, şərq türkcəsi və türkməncənin az-çox təsiri altında qalıb oğuz türkcəsi qrupunun ayrı bir ləhcəsini təşkil edir.

Doerfer oğuz türkcəsini dörd müstəqil ləhcəyə və ya dilə ayırır: 1) Türkiyə (Osmanlı) türkcəsi, 2) Azərbaycan türkcəsi, 3) Xorasan türkcəsi, 4) Türkmən türkcəsi.

Oğuz türkcəsi bu şəkildə də təsnif edilə bilər:

1) Qərbi oğuz türkcəsi: Osmanlı-Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan türkcəsi;

2) Şərqi oğuz türkcəsi: Türkmən və Xorasan türkcələri.

Özbək oğuzcası olaraq adlandırılan Özbəkistan oğuz ləhcəsi də buna əlavə edilə bilər.

Prof. Doerfer Xorasan türkcəsini Azərbaycan və Türkmən türkcələri arasında bir körpü kimi səciyyələndirir. Xorasan türkcəsinin söz tərkibi və morfoloqiyası Azərbaycan türkcəsinə türkməncədən daha yaxındır.

Xorasan türkləri arasında bir çox insan Azərbaycan türkcəsi ilə danışır. Onlar son zamanlarda Xorasana mühacirət edən azərbaycanlılardır.

Xorasan türkcəsi Türkmənistan Respublikasının sərhəd bölgələrində də yayılıb. Xivə-Ürkənc və Hezarəsb ləhcəsi Xorasan türkcəsinə çox yaxındır (Doerfer).

Prof. Doerferə görə, Mövlananın türkcə şeirləri Xorasan türkcəsi ilə deyilmiş və XIII əsrdəki türkmənlərin istilasından öncə (XVI əsr) Bəlx xalqının dili Xorasan türkcəsi idi.

Xorasan türkcəsi, qonşuluq və coğrafi yaxınlıq səbəbi ilə az-çox farscadan və bir az da kürdcədən təsir almışdır. Farscanın təsiri cənubi bölgələrdə daha çox və barizdir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ilk şairi Pur Həsən İsfərayini və Anadolunun ilk şairi Xoca Dehhani xorasanlı idilər. Ancaq bu gün Xorasan türkcəsinin özünəməxsus yazılı bir ədəbiyyatı, ədəbi bir dili yoxdur və müxtəlif bölgələrdə çeşidli şivələri vardır. Bu üzdən Doerfer, Xorasan türkcəsinə üç dialekt və ya şivə qrupuna ayırır:

OĞUZ TÜRKÇƏSİ

Səlcuqlu Türkcəsi:

Qərbi Səlcuqlu türkcəsi:	Osmanlı T.	Azərbaycan T.
Şərqi Səlcuqlu türkcəsi:	Türkmən T.	Xorasan T.

Doerferin təsnifi

1) Qərb və ya şimali-qərb dialekti: Bəcnurd və ətrafi.

2) Şimal və şərq dialekti: Şirvan, Qoçan, Dərgəz, Kəlat (Cunk) və bu yerlərin ətrafi. Ayrıca Türkmənistan Respublikasının sərhəd bölgəsi (Anau, Xasar, Noxur, Qıraç və Qaraqalpaq).

3) Cənub dialekti: Nişaburun ətrafi, Səbzivar, Cüveyn və Coğatay.

İsmayıl Neməti Paydarın təsnifində Cüveyn və Coğatay dialekti birinci qrupa, yəni qərb dialektinə daxil edilmişdir ki, bizcə bu daha uyğundur.

Müştərək xüsusiyyətlərlə yanaşı, Xorasan türkcəsinə digər oğuz ləhcələrindən (Türkmən, Azərbaycan və Türkiyə türkcələri) ayıran özəlliklər də vardır ki, ən önəmliləri bunlardan ibarətdir:

Əski türkcədə və türkməncədə olduğu kimi uzun səslilər qalmış, ancaq farscanın təsiri altında azalmağa başlamışdır (farscanın daha az təsirində qalan Dərgəz dialektində uzunsəslilər daha çox gözə çarpır). Məsələn: “bu:t” (bud), “ya:ğ” (yağ), “ka:n” (qan), “ba:ş” (baş), “yo:l” (yol). Xorasan türkcəsi bu xüsusiyyətləri ilə türkməncəyə bənzəyir.

Söz sonundakı /-k/ səsi /-y/ ilə əvəzlənir (Qoçan, Duğayi qəsəbəsi və Coğatay xaric). Məsələn: “çörəy” / “çerəy” (çörək), “ürəy” / “irəy” (ürək), “ələy” (ələk), “kürəy” / “kirəy” (kürək).

Çox vaxt /k/ səsi /g/ ilə və bəzən /d/ səsi /z/ ilə əvəzlənir.

Təkhecalı sözlərin sonunda /q/ səsi /x/ ilə əvəzlənir: “tox”, “çox”. Çoxhecalı sözlərin sonunda şimalda /x/ və cənubda /q/ tələffüz edilir: “ayax” və “ayaq”.

/-la/ və /-lə/ (ilə) yerinə /-nən/ işlənir.

Səslərin ahəngi qərb və cənub bölgələrində farscanın təsiri altında daha çox pozulmuşdur (Doerfer).

Qərb bölgəsi və cənub bölgəsinin bir qismində (Coğatay, Hökmabad, Xərvi-ülya və Çarəm) vəziyyət eynidir.

/ö/ səsi /e/ və /ü/ səsi /i/ ilə əvəzlənir. “Çel” (çöl), “çerek” (çörək), “diz” (düz). Bu xüsusiyyət Fars əyalətindəki Əbiverdi türklərində və cənubi Xələc ləhcəsində də görünür.

Sağır n müxtəlif dərəcələrdə qalmışdır (qərbdə daha çox, cənubda daha az). Şərqdə, demək olar ki, aradan getmişdir: “qarangı” (qaranlıq), “yüng” (yün), “onıng dili” (onun dili), “oturding” (oturdun).

Məsdər şəkilçisi həmişə /-max/ və cənubda /-maq/dır: “getmax” (getmək), “almax” (almaq). Təbriz dialekti kimi.

Ümumiyyətlə, /u/ səsi ilk hecadan sonrakı hecalarda /ı/ səsi ilə əvəzlənir. Məsələn: “odın” (odun). Bəzən ilk hecada da /ı/ səsinə bənzər şəkildə tələffüz edilir: “yımırta” (yumurta).

İkihecalı sözlərin çoxunda ikinci heca düşür və kəlmə təkhecalı olur: “boyn” (boyun), “ağz” (ağız), “qarn” (qarın).

Bəzi kəlmələrin sonunda /i/ yerinə əski türkcədə olduğu kimi /e/ səsi vardır (qərb, Qoçan və Şirvan bölgəsində): “dərre” (dəri).

Bəzi kəlmələrin əvvəlindəki /b/ qorunmuşdur: “ber-” (ver-), “bar” və “ba” (var), “bol-” (olmaq, bitmək).

Bəzən /p/ səsi /f/ səsi ilə əvəzlənir: “taf” (tap).

Fellərin çəkimi də /-caq/ və /-cək/ qəti gələcək zaman, /-miş/ və /-muş/ şühudi keçmiş zaman üçün işlənir. Şühudi keçmiş zamanın hekayəsi yoxdur. Üçüncü şəxs cəmdə /-lar/ və /-lər/ şəkilçiləri /-lan/ və /-lən/ ilə əvəzlənir.

İndi Xorasan türkcəsini fonetika, morfologiya və söz tərkibi baxımından sistematik olaraq tədqiq edirik:

Səslilər

Xorasan türkcəsində Azərbaycan türkcəsinin doqquz səslisi də vardır (/ö/ səsinin /e/ və /ü/ səsinin /i/ ilə əvəzləndiyi qərb və Coğatay dialekt və şivələri xaric). Bundan əlavə, uzun səsləri də rastlamaq mümkündür. /o/ səsi təkhecalı və ikihecalı sözlərin bəzində /u/ ilə əvəzlənir. Məsələn: “tuz” (toz), “qul” (qol), “turpaq” (torpaq), “ğunşı” (qonşu), “dudaq” (dodaq).

/o/ və /u/ səsləri /z/ səsinin qarşısında qısalır: “tuz” (toz), “ğuz” (qoz). Halbuki /y/ səsinin qarşısında uzun tələffüz edilir: “to:y” (toy), “qo:y” (qoyun). Açıq hecalarda da eyni şəkildədir: “o:yax” (oyaq), “to:xı” (toxu) kimi.

/ü/ səsi bəzi yerlərdə uzun, bəzi yerlərdə qısa tələffüz edilir. /ü/ səsinin /i/ səsi ilə əvəzləndiyi dialektlərdə uzatma ortadan qalxar.

Fellərdə səslilər, ümumiyyətlə, qısaadır. Nəzərə belə gəlir ki, cənubi-qərb şivələrində səslilər, adətən, qısaadırlar.

Bəzi dialekt və şivələrdə (Şirvan) /y/ səmindən öncə gələn /o/ səsi /ö/ ilə əvəzlənir: “töy” (toy), “öyna” (oyna).

Bəzi dialekt və şivələrdə /ğ/ və /q/dən sonra gələn /ı/ səsi /u/ ilə əvəzlənir. Məsələn: “ağuz” [445] (ağız), “ğuraq” (qıraq). Bəzən də /u/ səsi /ı/ ilə əvəzlənir: “yımırta” (yumurta). Türkməncədə olduğu kimi Bocnurd, Şirvan, Dərgəz, Kəlat və Coğatay dialekt və şivələrində ikinci hecada /u/ səsi /ı/ və /i/ ilə əvəzlənir. Məsələn: “odın” (odun).

Qərb (Bocnurd), Coğatay, Xərvi-ülya, Əsədli və Çarom şivələrində /ü/ səsi /i/ ilə əvəzlənir. Məsələn: “sit” (süt), “gin” (gün), “kil” (kül). Bəzi yerlərdə /z/ səmindən öncə /i/ səsi /u/ səsi ilə əvəzlənir: “dus” (diz) (Qoçan, Qarabağ).

Səssizlər

Səssizlər say olaraq Azərbaycan türkcəsindəki kimidir (23 ədəd). Bundan əlavə, sağır /n/ də az-çox qalmışdır. Səssizlər bəzi hallarda Azərbaycan türkcəsindən fərqlidir. Məsələn:

Bəzi hallarda /d/ səsi /t/ ilə əvəzlənir. Məsələn: “tolı” (dolu), “tüni” (dünən). Quçan, Dərgəz və Lütfabadda olduğu kimi.

Bəzi hallarda /t/ səsi /d/ ilə əvəzlənir: “dəzzək” (təzək).

/b/, /p/ və /v/ səslərinə gəlincə çox vaxt söz əvvəlindəki /b/ qorunmuşdur: “bar” (var), “ber” (ver), “bol” (ol). Sağır /n/dən öncə /b/ səsi /m/ ilə əvəzlənir: “ming” (min / 1000).

Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi söz əvvəlindəki /h/ nadir hallarda qalmışdır: “hörmək” (hörmək), “haççı” (acı), “hel” (yaş, nəmli).

Bir çox şivədə /k/ səsi kəlmənin sonunda /y/ ilə əvəzlənir: “kirəy” (kürək), “ələy” (ələk). Yalnız Qoçan, Coğatay və Duğayıda /k/ tələffüz edilir.

Təkhecalı sözlərin sonunda /q/ səsi /x/ səsi ilə əvəzlənir: (Azərbaycan türkcəsindəki kimi).

Şimal dialekt və şivələrində /q/ səsi çoxhecalı sözlərdə /x/ ilə əvəzlənir: “ayax” (ayaq), “ğulax” (qulaq). Cənubda isə /q/ tələffüz edilir: “ayaq”, “ğula”. Azərbaycan türkcəsindəki kimi /q/ səsi kəlmələrin ortasında /x/ ilə əvəzlənir: “yuxarı”, “yaxın / yaxun”, “toxi” (toxu).

/ğ/ səsi təkhecalı kəlmələrin sonunda qorunmuşdur. Məsələn: “dağ”, “yağ”. Bəzi yerlərdə /q/ və ya /x/ ilə əvəzlənir (Xərvi-ülya, Sultanabad).

Bəzi şivələrdə, xüsusilə çoxhecalı kəlmələrdə /z/ səsi /s/ səsi ilə əvəzlənir: “səkkis” (səkkiz). İnkər və cəm şəkilçilərində də eyni şəkildədir. Dərgəz və Lütfabadda bu vəziyyət qorunmuşdur.

Qoçan, Xərvi-ülya, Sultanabad və Ləngərdə /ç/ səsi /ş/ ilə əvəzlənir. Məsələn: “aş” (aç).

Sağır /n/ qərb dialekt və şivələrində daha çox, cənubda isə zəif bir şəkildə qorunmuşdur. Məsələn: “yangı” (yeni), “yüng” (yün), “onıng” (onun).

Bəzi yerlərdə /d/ səsi /r/, /z/ və ya /y/ ilə əvəzlənir: “o:zun”, “o:zin”, “o:yın”, “ozın”, “hozın”, “oyın” (odun).

Oğuz ləhcələrində /q, g/ səsi səssizlərdən sonra düşər. Ancaq Xorasan ləhcəsində bəzi sözlərdə türkməncədəki kimi qalmışdır. “qısqqa” (qısa), “bürgə” (birə). Şəkilçilərdə də bəzən /q, g/ qalır (möhtəmələn şərq türkcəsinin təsiri ilə). Bəzi şivələrdə səslilərdən sonra qorunmuşdur: “dəgirman” (dəyirmən), “ignə” (iynə). Bəzi şivələrdə /g/ səsi /y/ ilə əvəzlənir: “dəyirman”, “iynə”.

Morfologiya

Şəkilçilər: Sözdüzəldici şəkilçilərin hamısı və sözdəyişdirici şəkilçilərin böyük bir hissəsi Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində olduğu kimidir. Sözdəyişdirici şəkilçilərin bəzisi isə bu iki türk ləhcəsində olduğundan fərqlidir. Burada Azərbaycan türkcəsi ilə olan fərqliliklərə müqayisəli bir şəkildə toxunacağıq:

/-lar/ və /-lər/ şəkilçiləri dörd bölgədə aşağıda göstəriləndiyi kimi fərqlidir:

1) /-lar/ və /-lər/ Azərbaycan türkcəsindəki kimidir: “olar” (onlar), “kişilər” (Dərgəz, Şurək, Xərvi-ülya və Ləngərdə).

2) İsim üçün /-lar/ və /-lər/, əvəzlik üçün /-la/: “kişilər”, “ola” (Böyük Duğayi qəsəbəsi, Çarom kəndi, Ruhabad və Əsədli).

3) /-la/ zəif bir /r/ ilə (Şirvan və Ziyarətdə).

4) /-la/ (Bocnurdada).

İsmin hal şəkilçiləri bunlardır:

1) Yiyəlik hal:

a) /-ing/, /-ning/ (səslidən sonra). Məsələn: “kişining” (Bocnurd və Sultanabad).

b) /-in/, /-nin/ (Dərgəz, Lütfaabad, Çarom, Xərvi-ülya, Qarabağda).

c) /-i/, /-ni/ (Coğatay, Duğayi qəsəbəsi, Qocki, Ləngər, Pir Kumaç və Hökmabad kəndlərində). Burada /i/ bir az burunda tələffüz edilir.

2) Yönlük hal üçün aşağıdakı məsələlər maraqlıdır:

a) /a/, /yə/. Məsələn: “ona”, “qulliqiyə” (qulluğuna) (Dərgəzdə).

b) /qa/, /gə/. Türkməncədəki kimi səslidən sonra: “yuxıqa” (yuxuya), kişigə (kişiyə) (Çaromda). Türkməncədə səssizlərdən sonra da /qa/ və /gə/ işlənir. Məsələn: bizgə (bizə).

3) Təsirlik hal üçün Azərbaycan və Türkmən türkcələri kimi /i/ və səslilərdən sonra /ni/ işlənir.

4) Çıxışlıq hal, ümumiyyətlə, /dan/ və /dən/ ilə ifadə edilir. Bəzi hallarda: /nan/ və /nən/.

5) Vasitə şəkilçisi olaraq aşağıdakılar işlənir:

Ümumiyyətlə, /nən/ işlənir (Azərbaycan türkcəsində: ilə, lə, lən).

Bəzi yerlərdə “bilə” və ya “bilən” və hətta “lən” işlənir. Xərvi-ülyada və Əsədli kəndində “inən” işlənir.

6) Bənzərlik şəkilçisi olaraq Bocnurd, Qoçan, Dərgəz, Kəlatda “kimin”; başqa yerlərdə “ləyin”, “dək”, “dəy” və “dag” işlənir.

Əvəzlilər üçün genitiv şəkilçisi əlavə olunur: /i/, /in/ kimi.

7) Yiyəlik şəkilçisi üçün aşağıdakı şəkillərdən istifadə edilir:

I şəxs tək: /-im, -um/ və səslidən sonra /-m/ işlənir. Şirvanda /-um/, Coğatay, Qarabağ və Çarumda /-um/ olur.

II şəxs tək üçün müxtəlif şəkillər işlənir:

/-ing/, /-ng/ (Bocnurd və Şeyx Teymur kəndində).

/-ing/ və /yn/. Məsələn: “əling” (əlin), “atayn” (atan) (Sultanabadda).

/in/ və /-n/. Məsələn: “əlin”, “atan” (Dərgəz və Qarabağda).

/i/ və /n/. Məsələn: “əli” (əlin), “atan” (Şirvanda).

/i/ və /y/ (Qoçan, Kəlat, Xərvi-ülya, Ləngərdə).

III şəxs tək üçün /su, zu, u, i, si/ işlənir.

I şəxs cəm üçün çox yerdə (Bam və Səfiabad) /z/ yerinə /s/ işlənir. Məsələn: “əlimis” (əlimiz). Ancaq səslilərin önündə /s/ səsi /z/yə çevrilir: “əlimizə”. Bəzi yerlərdə /bis/, /ibis/ və /imis/ işlənir.

II şəxs cəm üçün /ngis/, /ingis/ (Bocnurd və Sultanabada), /i:s/ və /yi:s/ (Dərgəz, Qoçan, Pir Kumac, Qarabağda).

III şəxs cəm üçün, ümumiyyətlə, /laru/ işlənir.

Şəxs əvəzliləri, demək olar ki, Azərbaycan türkcəsindəki kimidir. Bəzi yerlərdə birinci şəxs üçün “min” (mən), “biz” yerinə “bis / bus” (Şirvanda) və “sis” (siz) işlənir.

İşarə əvəzliləri: yaxın üçün “bu”, “bo” (Bocnurdada), “bi”, “bey” və bəzi yerlərdə “mu”, “muni” işlənir.

Üstünlük sifəti üçün /-rək/, /-raq/ (Şirvan, Duğayi və Qoçki, Ruhabad və Əsədli kəndlərində) və “tər” işlənir.

İndi üç şivənin hər birinin xüsusiyyətlərini qısaca izah edək:

1) Qərb şivəsinin (Bocnurd) xüsusiyyətləri:

- Adi səslilərin sayı yeddi ədəddir.
- Uzun səslilər az-çox qalmışdır: “e:v”, “o:y” (ev).
- /ö/ səsi /e/ ilə; /ü/ səsi /i/ ilə əvəzlənir: “gez” (göz), “kin” (gün), “kil” (kül).
- Söz sonunda /-k/ səsi /y/ ilə əvəzlənir: “çerəy” (çörək), “irəy” (ürək), “kirəy” (kürək). Coğatayda /k/ qorunmuşdur.
- Söz sonunda /q/ səsi /x/ ilə əvəzlənir: “tox”, “çox”, “ayaq”.
- Sağır /n/, açıq bir şəkildə qalmışdır: “qarangı” (qaranlıq), “onıng dili” (onun dili).
- Bəzi sözlərin əvvəlində əski türkcənin /b/si qorunmuşdur: “bar-” (var-), “ber-” (ver-), “bol-” (ol-).
- İkinci hecada /o/ səsi /ı/ ilə əvəzlənir: “odin” (odun).
- Bəzi sözlərin sonunda /i/ səsi /e/ tələffüz edilir: “dərre” (dəri).
- Cəm şəkilçisi /-la/dır.
- Şərq türkcəsində olduğu kimi sözlərin əvvəlində /t-/ qorunmuşdur: “tolı” (dolu), “toğuzmax (doğmaq).
- Söz ortasında /g, q/ nadir hallarda qalmışdır: “birgə” (birə), “qısqa / qısxa” (qısa).
- İndiki zamanın birinci şəxs tək şəkilçisi /-iyəm/dir: “gəliyəm” (gəlirəm), “gəliyəy” (gəlirik).

2) Şərq və ya şimali-şərq (Dərgəz, Qoçan, Şirvan...) şivəsinin xüsusiyyətləri:

Bu şivə digər şivələrə görə daha çox Azərbaycan türkcəsinə bənzəyir. Səslilərin sayı Azərbaycan türkcəsindəki kimi doqquzdur. Uzun səslilər də digər şivələrdən daha çox qalmışdır.

/-k/ səsi söz sonunda Qoçanda və Duğayidə qorunmuşdur: “çörək”, “ürək” (ürək). Ancaq Şirvanda, Dərgəzdə, Lütfabadda /k/ səsi /y/ ilə əvəzlənir: “çörəy”, “yürəy”.

- Bəzi sözlərdə /d/ səsi /z/ ilə əvəzlənir.
- Cəm şəkilçisi hər yerdə /-lar, -lər/dir.
- Sağır /n/ aradan getməkdədir.
- Söz sonunda /q/ səsi çox vaxt /x/ ilə əvəzlənir: “ayax”, “tox”.
- Təkhəcalı sözlərin sonunda /ğ/ qalmışdır: “dağ”, “yağ”.

– Söz ortasında nadir halda /-g-, -q-/ qalmışdır.

– İndiki zamanın birinci şəxs tək və cəm şəkilçisi /-mən/, /-miz/dir: “gələmən” (gəlirəm), “gələmiz” (gəlirik). (Özbəkçəyə bənzəyir).

3) Cənub şivəsinin xüsusiyyətləri:

– Söz sonunda /k/ səsi /y/ ilə əvəzlənir.

– Çoxhecalı kəlmələrin sonunda /q/ səsi qalmış və /x/ səsi ilə əvəzlənməmişdir: “ayaq”.

– Çox vaxt /ğ/ səsi /q/ ilə əvəzlənir.

– Sağır /n/ Bocnurd şivəsindən daha az və zəif şəkildə qalmışdır.

– Məsdər şəkilçisi həmişə /-maq/dır.

– Cənubi-qərb bölgəsində qisasəslilər mövcuddur.

– Söz əvvəlində /y/ səsi bir çox yerdə qalmışdır (Çəgənədə): “yılan” (ilan), “yüç” (üç), “yüzüm” (üzüm), “yit-“ (it-), “yıl” (il), “yilik” (ilik).

– Bir çox kəlmələrin əvvəlində /b/ səsi qorunmuşdur: “ber-” (ver-), “bar” (var).

İndiki zamanın birinci şəxs tək və cəm şəkilçiləri: /-irəm/, /-ək/ və /-ik/dir: “gəlirəm”, “gəlirək” (gəlirik). (Azərbaycan türkcəsinə bənzəyir).

Əlbəttə, yuxarıdakı özəlliklər hər üç şivədə hər üçündə eyni deyil. Müxtəlif yerlərdə az-çox yerli özəlliklər görünür.

Yuxarıdakı xüsusiyyətləri diqqətə alaraq belə nəzərə gəlir ki, cənub şivəsi, şərq və qərb şivələrinin arasında yer almaqdadır.

Fellərin hallanması:

Fel çəkimi baxımından Xorasan ləhcəsi və şivələri iki qrupa ayrılır (Doerfer):

1. Azərbaycan türkcəsinə bənzəyən qrup (daha çox Qaşqay və Aynaluya bənzər).

2. Türkməncə, oğuzca-özbəkçə və ya özbəkçəyə bənzəyən qrup.

Birinci qrup, qərb ləhcələrinin hamısı və cənub ləhcələrinin çoxunu ehtiva edir (Bocnurd, Coğatay və cənub şivələrinin böyük bir hissəsi).

İkinci qrup, şərq şivələrini (Qoçan, Şirvan, Dərgəz, Kəlat, Duğayi və Ləngər kəndi) ehtiva edir.

Ayrıca şərq ləhcələri, ümumiyyətlə, Azərbaycan türkcəsinə qərb ləhcəsindən (Bocnurd) daha yaxındır.

Əlinizdəki kitabın müəllifinə görə, bir azərbaycanlı olaraq birinci şəxs şəkilçilərindən əlavə fellərin təsnifində başqa ciddi bir fərq yoxdur.

Aşağıdakı cədvəldə müxtəlif qruplara aid şivələrdə işlənən indiki zaman şəkilçiləri, Azərbaycan, özbək və türkmən türkcələri ilə müqayisə edilərək nəql edilmişdir:

Türkcələr	Xorasan (1)	Azərbaycan	Xorasan (2)	Özbək	Türkmən
I şəxs tək	əm	əm	man, mən	man	dıram, in
II şəxs tək	ang, əng	san	san, sən	san	diring, sing
III şəxs tək	dı	dı, du	dı	dı(r)	dır
I şəxs cəm	ək	uk	mis, bis	miz	diris, ik
II şəxs cəm	əngiz	siz, sizin	siz	siz	diringiz, singiz
III şəxs cəm	dilən, dilər, dilə	dılar, dular	dilər	dilər	dilər

Yuxarıdakı cədvəldə Xorasan türkcəsinin türkməncədən fərqi açıq bir şəkildə görünür. Nümunə olaraq “gəlmək” felini müxtəlif ləhcələrdə hallandırırıq. Bildiyiniz kimi, Azərbaycan türkcəsində indiki zaman və keçmiş zaman şəkilçiləri bir-birindən fərqlidir. Ancaq Xorasan türkcəsində farsçada olduğu kimidir. Azərbaycan türkcəsində “gəlirəm” və “gələrəm” şəklində olur.

Xorasan Türkcəsi (I qrup)			Xorasan Türkcəsi (II qrup)	
	Bocnurd	İsfərayin- Səfiabad-Bam	Coğatay (Səbzivar)	Dərgəz
“gəlmək” indiki z.	gəliyəm	gəlirəm	gəlirəm	gələmən
	gəliyəng	gəlirəng	gəlirey	gələsən
	gəliyə	gəliy	gəlire	gələdi
	gəliyəy	gəlirək	gəlirik	gələmiz
	gəliyəngiz	gəlirəngis	gəliris	gələsiz
	gəliyəllən	gəlilən	gəlillən	gələllər- gələdilər

Xorasan Türkcəsi (I qrup)			Xorasan Türkcəsi (II qrup)	
“gəlmək” şühudi keçmiş z.	Bocnurd	İsfərayin	Coğatay	Dərgəz
	gəldem, gəldüm	gəldim	gəldüm	gəldim
	gəlding	gəldeng	gəldi	gəlding, in
	gəlde	gəlde	gəlde	gəlde
	gəldey	gəldik	gəldik	gəldiyəy
	gəldengiz	gəldengis	gəldis	gəldiyiz
	gəldələn	gəldilən	gəldələn	gəldilən

Xorasan Türkcəsi (I qrup)			Xorasan Türkcəsi (II qrup)	
“gəlmək” nəqli keçmiş z.	Bocnurd	İsfərayin	Coğatay	Dərgəz
	gələdderəm	gəlibdirəm	gəlibdirəm	gəlibmən
	gələdderəng	gəlibdirəng	gəlibdiri	gəlibsən
	gələdde	gəlibdi	gəlibdey	gəlibdi
	gələdderi	gəlibdirək	gəlibdirik	gəlibbiz
	gəlidderengiz	gəlibdirengis	gəlibteris	gəlibsiz
	gələddələn	gəlibdilən	gəlib(deris)dilən	gəlibdilən

Xorasan Türkcəsi (I qrup)			Xorasan Türkcəsi (II qrup)	
“gəlmək” davamlı keçmiş z.	Bocnurd	İsfərayin	Coğatay	Dərgəz
	gələrdem	gəlirdim	gələrdim	gələrdim
	gələrdeng	gəlirding	gələrdi	gələrdi
	gələrde	gəlirdi	gəlirde	gələrde
	gələrdəy	gəlirdik	gələrdik	gələrdəy
	gələrdengiz	gəlirdingis	gələrdis	gələrdiz
	gələrdələn	gələrdələn	gələrdələn	gələrdilən

Xorasan Türkcəsi (I qrup)		Xorasan Türkcəsi (II qrup)		
“gəlmək” gələcək z.	Bocnurd	İsfərayin	Coğatay	Dərgəz
	gələrəm	gələrəm	gəlləm, gələrəm	gələrəmən
	gələrəng	gələrəng	gəlləy	gələrənsən
	gələr	gələr	gəlləy	gələr
	gələrəy	gələrək	gəllik	gələrənmiz
	gələrəngəz	gələrəngis	gəllis	gələrənsəz
gələrələn	gələrələn	gələllən	gələrələn	

Xorasan Türkcəsi (I qrup)		Xorasan Türkcəsi (II qrup)		
“gəlmək” uzaq keçmiş z.	Bocnurd	İsfərayin	Coğatay	Dərgəz
	gələdem, gələdudem	gələbdiridim	gələbdiridim	gələvudum
	gələdeng	gələbdiriding	gələbdiridi	gələvudi
	gələde	gələbdiridi	gələbdiride	gələvude
	[452]gələdey, gələdimiz	gələbdiridik	gələbdiridik	gələludi
	gələdengiz	gələbdiridigis	gələbdiridis	gələvudiyiz
gələdelən	gələbdiridilən	gələbdiridelən, gələlinterdilən	gələvudilən	

Bəzi hallarda (Xərvi-ülya və Çarumda) qeyri-şühudi keçmiş zaman və uzaq keçmiş zaman Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi /-miş/ şəkilçisi ilə düzəlir (-mişəy, -miştüm, -mişərdim).

Arzu şəkilçiləri ilə əmr şəkilçiləri bir-birinə bənzəyir və bunlardan ibarətdir:

Arzu kipi: Təklilik: /-əm, -əng, -əsən, -a, -ə/. Cəm: /-ək, -ak/ (nadirən -amıs), -anız, -asız, -alar və nadir olaraq da -gaylar. Məsələn: “gələm”, “gələng”, “gələ”, “gələk” və ya “gələmis”, “gələ-niz” və ya “gələsiz”, “gələlər”.

Əmr kipi: Birinci şəxs tək üçün /-im/, /-i/ və nadir olaraq /-ayım/; ikinci şəxs təkin şəkilçisi yoxdur. Üçüncü şəxs tək üçün /-sin/. Birinci şəxs cəm üçün /-ik/, /-ayıl/ və bəzi hallarda /-alım/ (Türkiyə türkcəsində olduğu kimi); ikinci şəxs cəm üçün /-ing/ və bəzi hallarda /-ingiz/; üçüncü şəxs cəm üçün /-sınlar/, /-sınlər/.

Lüğət tərkibi: Xorasan türkcəsi dialektlərinin söz xəzinəsi bir az fərqlidir. Ancaq çoxu oğuz türkcəsinə aiddir. Bununla belə şərq türkcəsindən, farsca və ərəbcədən də bəzi sözlər Xorasan türkcəsinə daxil olmuşdur. Örnək olaraq Azərbaycan türkcəsi ilə ortaq sözləri aşağıda nəql edirik:

Nənə (ana), ata (ata), kişi (kişi), gün / gin (gün), gecə, qan, əl, ayax (ayaq), ağız / ağız (ağız), göz / gez (göz), qulağ (qulaq), dil, boyun / boyn (boyun), ağac, daş (daş), ac, arux (arıq), irax (uzaq), yavux (yaxın), at, ot, çox, açux (açıq), tik (dik), tök, səs, çörək / çerək (çörək), gəl, get, qunşı (qonşu), tük / tik (tük), ağır / ağır (ağır), yüngül, qurt (qurd), ət.

İndi də nümunə olaraq Xorasan türkcəsinin müxtəlif dialekt və şivələrinə aid sözləri Azərbaycan türkcəsi ilə müqayisəli şəkildə veririk:

1 ⁴⁸	2	3	4	5	6	7	8
böyük	behey	kata	bühöy	kata, kata	kata	kata	kata
çox	çox	çox	çox	bəzi şivələrdə köp, köf	bəzi şivələrdə köp, köf	bəzi şivələrdə köp, köf	bəzi şivələrdə köp, köf
arvad, qadın	xatun	xatun	xatun	xatun, xatun	xatun	xatun	xatun
ürək	irəy	irək	ürəy	ürək, ürəy	ürəy	irəy, qəlb	irəy
bar- maq	berma x	bermaq	bermaq	barmaq, bermaq	birmaq	birmaq	bermaq
uzaq	irax	açə, izaq	erax	irax, iraq	aça	toğa	toğa
iraq	iza:q	iraq	uzax	irax, uzaq			
qapı	işi	qapı, qapığ, eşik	qapı	işik işe	eşik	eşik	eşik
yum- ruq	ğumbıs	qomıs	yumur- dux	qommıs, yımbarı	qomıs	moşt	moşt
üz	iz	iz	üz	üz, üz	üz	iz	iz
qarın	qarn	qarn	qarın	qarn, qarn	qarın	qarın	

⁴⁸ 1=Azərbaycan türkcəsi; 2=Bocnurd; 3=Coğatay; 4=Dərgəz; 5=Quçan-Şirvan; 6=Sultanabad; 7=Xərvi-ülya; 8=Çarom

boyun	boyn	boyn	boyn	boyn, boyun	boyn	boyn	boyn
köks	gings	gengs	göns	göngs, göns	köngs, kengs		
üç	iç	içe	üç	üç, üç	yüc		
dodaq	dovdax	didax	dodax	dodax, dudax	duvdaq	dodaq	
çörək	çerəy	çerək	çörəy	nan, çörəy	çörəy	çerəri:	nan
dəri	dərre, pust	dərre	dəri	dərre, dərre	dəri	dərre	pust
söz	sez	sez	söz	söz, söz	söz	sez	sez
ana, nənə	nənə	nənə	nənə	nənə, anə	əni:	nənə	nənə
pis	pis	pes	gəndə	gəndə, pis	pis	navı- navır	
tapmaq		tampaq	tapmax	tapmax	bulmaq	bulmaq	

İndi də Xorasan türkcəsinin müxtəlif dialekt və şivələrindən bəzi nümunələr nəql edirik:

1) Qərb və ya Bocuurd dialektinə aid sözlər:

a) Xas sözlər: “çel” (çöl), “gez” (göz), “tik” (tük), “gel” (qıl), “açuğ” (açıq), “bern” (burun), “ba” (var), “ber” (ver), “kerpi” (kırpık), “qezze” (isti), “his” (iy), “hel” (yaş), “yığlamaq” (ağlamaq), “iləy” (irəli), “kolte” (börk), “gey” (ot, göyərti), “şu” (bu), “bolmax” (olmaq), “idiş” (qab), “duvar” (davar), “turmax” (durmaq), “iz” (üz), “toğuzmax” (doğmaq), “sanə” (dənə).

b) Azərbaycan türkcəsi ilə ortaq sözlər: “diş”, “dodax”, “qaş”, “saç”, “baş”, “dil”, “boğaz”, “əl”, “bel”, “diz”, “qar”, “yel”, “torpax”, “su”, “dağ”, “daş” və s.

2) Coğatay dialektinə aid sözlər: Sözlərin sonundakı /i/lər /e/ tələffüz edilir (əski türkcə kimi):

“oyaq”, “aqaç” (ağac), “ac”, “dox” (tox), “arrux” (arıq), “əyaq” (ayaq), “incə”, “ele” (ölü), “dire” (diri), “et” (elə), “ote” (otur), “ot”, “at”, “az”, “çox”, “ayran”, “ert” (apar), “izaq” (uzaq), “yovux” (yaxın), “açuq” (açıq), “baqlə” (bağlı), “işeq” (ışıq), “qarane” (qaranlıq), “iləng” (qabaq), “dale” (dalı), “ondə” (orda), “mundə / şundə” (burada), “be” (ver), “ye”, “tap”, “yert” (yirt), “tek” (tök), “su”, “çerək” (çörək), “dar”,

“sovuq” (soyuq), “qeze (isti), “qoz”, “quyruq”, “sendermaq” (sındırmaq), “doymaq”, “tikmaq” (tikmək), “qurre” (quru), “hel” (yaş), “qerx” (qırx, “qorx”, “gele” (dana), “oqlaq” (oğlaq), “quze” (quzu), “pes” (pis), “yaqşe” (yaxşı), “vur”, “açe / izaq” (uzaq) və s.

3) Şərq (Dərgəz, Qoçan) dialektinə aid sözlər: Çoxu Azərbaycan türkcəsi ilə eynidir. Ancaq tələffüz fərqi vardır. Burada fərqli sözlərdən nümunələr veririk:

“ast” (aşağı), “boynıc” (beşik), “çapqun” (fırtına), “dolaq” (bir növ qadın şalvarı), “qatıq” (qatıq, yoğurd), “gölə” (dana), “birəmki” (birinci), “etmaq, aparmaq” (aparmaq), “qələ (kənd), “çağa” (uşaq), “dədə” (bacı), “dədov” (qardaş), “çımçix” (sərçə), “töre” (ayin).

4) Cənub dialekt və şivələrinə aid sözlər: Burada Azərbaycan türkcəsindəki fərqli sözlərdən nümunələr veririk:

a) Xərvi-ülyadan: “navi” (pis), “kata” (böyük), “colo” (qabaq), “bul” (tap), “geçək, keçi: “keçə”, “toğa” (uzaq), “eşik” (qapı), “ğummıs” (yumruq), “məgəs” (çibin), “gere” (dalı).

b) Sultanabaddan: “kata” (böyük), “iləy” (qabaq), “daş” (dışarı, xaric), “bul” (tap), “quş” (sərçə), “gətug” (göbək), “qux” (yerqurdu).

c) Çəgənədən (Nişabura bağlı SərviLAYƏtin mərkəzi): Bu şivədə /ı, i, ü/ ilə başlayan sözlərin çoxunda əski türkcənin /y-/si qalmışdır. Eyni şəkildə əski /b/, söz əvvəlində bəzi hallarda qorunmuşdur: “buva” (ata), “eşik” (qapı), “ertmək” (aparmaq), “keçək” (keçə), “daş” (eşik, xaric), “çemçeç” (sərçə), “serçək” (nağıl), “suxako” (yer alması), “gindik” (göbək), “qolama” (bilərzik), “diz” (düz), “dalbaş” (çiyin), “boğun” (məfsə), “tobyoyq” (topuq), “ağ bağır” (ağciyər), “qara bağır” (qaraciyər), “meyin” (beyin), “yilik” (ilic), “kaka” (qardaş), “don” (geyim), “ketlə” (börk), “toqqa” (xidmətçi), “büyü” (bibisi), “ənə” (ana), “yüç” (üç), “yüz” (üz), “yıl” (il), “yılan” ilan), “yit” (it), “yüzüm” (üzüm), “bar” (var), “ber” (ver).

Prof. Doerfer yuxarıda qısaca izah etdiyimiz xüsusiyyətləri diqqətə alaraq, Xorasan ləhcəsinin şivələrini aşağıdakı kimi təsnif etmişdir:

Şimali-şərq ləhcəsində:

- 1) Şirvan, Qoçan və bunların ətrafının şivəsi;
- 2) Dərgəz və LütfaBad şivəsi;
- 3) Kəlati-Nadiri, Guçki şivəsi;
- 4) Ləngər kəndi şivəsi.

Bu son iki şivə bir az özbəkçəyə bənzəyir (Doerfer).

Cənub ləhcəsində:

1) Çarum kəndi şivəsi;

2) Xərvi-ülya (Qəsəbeyi-Bozorg) və Ruhabad şivəsi;

3) Sultanabad, Çoğatay və Hökmabad kəndi şivəsi.

Son iki qrupun bəzi xüsusiyyətləri osmanlıcaya bənzəyir (Doerfer).

Mənə görə də, Çoğatay şivəsi, Bocnurd şivəsinə daha yaxındır.

İndi Xorasan türkcəsinin müxtəlif dialekt və şivələrinə aid atalar sözü və deyimlərindən nümunələr veririk:

1) Atalar sözü:

“Kırəkəndən oğul olmes, kildən təpə (Kürəkəndən oğul olmaz, küldən təpə).

“Gin battı, Girvanlı yatdı” (Gün batdı, kürd yatdı).

“Atung atasu, yigiding ənəsi” (Atın atası, igidin anası).

“Qara keçək ağarmas” (Qara keçə ağarmaz).

“Kənaruna bax bezini al, ənəsinə bax qezzini al” (Qırağına bax bezini al, anasına bax qızını al).

“Gözgiyə baxan, özgiyə baxmas” (Güzgüyə baxan, özgəyə baxmaz).

“Əling işləsin, ağzung dişləsin” (Əlin işləsin, ağzın dişləsin).

“Axtaran tapar”. (Axtaran tapar).

“Tanmansuz düzü yırtıqa güley” (Tumansız dizi yırtığa gülür).

“Güniming geçməqliqinnən ənəming oynaşuna buva derəm” (Günüm keçsin deyə anamın oynaşına ata deyirəm).

“Dağdaku gəlibdi, bağdakuni qovey” (Dağdakı gəlib, bağdakını qovur).

“Tilki dəliginə sığməz, qurruğuna bir qavuş bağlıyar” (Tülkü dəliyinə sığmayır, bir də quyruğuna süpürgə bağlayır).

“Çaqiyə buyur, ardından yügür” (Uşağa buyur, arxasınca yüyür).

“Qazanınq qarasu gedər, namusing qarasu gedməs” (Qazan qarası gedər, namus qarası getməz).

“Yarum çörək çaşt olmas” (Yarım çörək naştalıq olmaz).

“At minən atasun tanımas” (At minən atasını tanımaz).

“Ac başum, dinc qulağum” (Az aşım, ağrımaz başım).

“Qurddan çoban olmas” (Qurddan çoban olmaz).

“Qorxan gözə çöp düşər” (Qorxan gözə çöp düşər).

Xorasan türkcəsinin qərb, şərq (Dərgəz) və cənub dialektlərinə aid danışiq dilindən nümunələr:

Qərb dialektindən örnək: İkki Bacı

“Ərz edeyim huzurunguza çağalar ki, ikki sa:ni bacıydılar, bir qarri anaları varıdı. Bə’dən (sonra) bu ikki sa:ni bacı biri kiçiyidi, biri behey idi. Behey xeyli tembəl idi vəli, kiçiyi ka:ri (çalışqan) idi. Xeyli evlərinin işinə yetişirdi. Bə’dən (sonra) çün adəmhayi fəqir ədba:r idilər, kiçiy qız anasına dede ki: Ənicən mən gidiyəm işliyəm və bir ildən sora (sonra) qayıtıyam səning yanına. Xulasey, çıxdə yo:la, dişde biya-bandarınq içində səhralarda dəştlərdə istə gedə, gedde (getdi) ta yetişde bi (bir) divarə. Vəxti divarə yetişde divar dede ki: Çağa can məning istimdə əyaq qoymə, hətmən əgər əyaq qoyang (qoysan), mən xərab oluram. Bo dede: Çəşm (gözüm üstə), fəqət (ancaq) sən mənə de ki o qarri xatini ki, külfət istiyər hardadır? Bo dede çəşm. Dede muna (buna) bo dede yo:la diş (düş) bir aqaşlıqdadır. Xulasə bu yo:la dişde gedə, gedde ta yetişde bi derəxtə (ağaca)... Derəxt buna dede ki, qızım can gəl bu məning dövrəndimdən (mənə dolaşanlardan) aç, mən rahat olım. Bo dede çəşm. Gedde-yo munıng piçəkləni (sarmaşıqları) aşde. An-vəqt soruşde ki qarre xa:tının evi hardadır? Mən istiyəm gedəm işliyəm...”

Mir Niyanin dilindən Dərgəz şivəsindən bir nümunə:

Dərgəzlilərin ləhcələri:

“Səni qulluqiyə ərz edim. Qedim Dərgəzdə hər evliniy çöldə əkini, dağda dovarı (davarı), bağda mivəsi (meyvəsi), qələdə (kənddə) evi var idi. Şulari (bunların) dəramədi:nən (gəliri ilə) əli ağzına yetişirdi. Qapusundə toqqəri (qulluqçusu), minmaqə (minməyə) malı, yemaqa (yeməyə) çörəyi varidi. Xəlq (xalq) bir-birə hörmət qoyıydi və izzət edeydilər və qulluq bitireydilər (edərdilər). Əgər bir-birinə pul qərz (borc) verseydi, ta özi gətirib verməseydi, qapusinə gedib ya küçədə öngini (qabağın) tutib istəməzdi. Ey! İndi bir zaman olubdı ki, əgər biri əlli tümən birinə qərz versə küçədə ya da bazarda yəxəsini (yaxasını) tutib boynını qanqırtıb (sıxıb) aladı (alırdı) və abırını aparədi. Hali sən? Nimə deymən, görəsən necə zəmanə olubdi. Ərəhhüm-tərəhhüm qalmepdi. Deymən qədim evlərdə, küçələrdə, məclislərdə cayillər (cavanlar) qarrelərə hörmət qoyeydilər, izzət edeydilər və onların sözüne baxeydilər. Böhöylərəm (böyüklər də) cayillərə alqış edeydilər və dey-

dilər (deyirdilər), get balam. Tanı (tanrı) yarı (yarın) olsun, üzi (üzün) aq olsun, çörəyi (çörəyin) yağlı olsun. Ey! İndi bir zəman olubdı ki, hiç kəs hiç kəsə hörmət qoymeyidi, təməm bir-birinən qəhrləri (acıqları) gələdi və böhöylər kiçiyələrə qarqış edib deydlər get balam çörəy atlı olsun sən piyadə. Canım sənə desin Dərgəzdə qeyr əz kordlər və türklər (kürdlər və türklərdən başqa) (Azərbaycanlılar) təməm xəlq bu dilə danışədilər”.

Muğam⁴⁹:

“Muğamı gərək muğam çalannan soruşang (soruşasan) ki, muğam nəmədi (nədir). Xorasanıng muğam çalanlarung ustasu Məhəmməd Hüseyn Yeganədi. Bu soruşmağū soruşmağūna (soruşa-soruşa) yetişdik ustadıng qulluğūna. Başda ustadan istədik təməm zaddan (şeydən) öngdə (öncə) özlərni türk xəlqə tanışdursulan və sora (sonra) bu nəşriyyəning hər nümrəsində bir muğamu siz əzizlərə tərif edsilən. Ustad başlarunnan geçənləri belə buyurdulan: Məng adum Məhəmməd Hüseyn, familim Yeganə, yaşum aldmiş (altmış) iki və işim muğam çalmaq və ögrətmaq, baş qırmaq və az o çox həkimliqdi və Quçanda Məşhəd bazarung başunda dukanum ba (var). Məng Quçanda dünyayə gəldim və o zəman on il ərəb dərsi oxudum. On beş yaşdan muğam çalmağūng ögrənmaqunu başladum və o zəmandaku ustadlarımung adları Əvəz Məhəmməd Köynəşəhrli (Quçang Keyne Şəhəri) Xan Məhəmməd Qıytaqu Qıytaqli də ki ikisi-əm (ikisi də) öz bir dilərimisdən türk dilən. İgirmi yaşumda mənə sərbazlığa (əsgərliyə) ertdilər (apardılar). Mən sərbazluqa gedəndə tarımı-əm (tarımı da) özüm-nən ertdim. Sərbazlıqda yoldaşlarum belə mənəgnən (mənimplə) üns tutubdurdulan ki sərbazluqu bolannan sora bütün durdulan yıqılmaqa (ətrafıma toplandılar). Sərbazlıqdan öngdə dərsim bolanan sora baş qırmaq dükan açıbdurum. Vəli (ancaq) sərbazlıqdan ki, gəldim dükānumu əldən berdim. Məcbur oldum çörək çuxarmağūna gedəm. Bir qələdə (kənddə) işimə başliyəm. Geddim Quçang yanunda bir qələ ki, adı Titkanli idi. Onda mən baş qırxdım o çağa yaturdum (uşaq sünnət edirdim) və qarşusunda o qələning xəlqi mənə bar-yazda buğdı, arpa-beridilən. Bu qələdə kürdü (kürdcə) söyləməğim ögrəndim”.

⁴⁹ Məhəmməd Tovhidi, Qələm Ucu, say: 1, 1981 (1360 h.ş.).

SUNĞUR TÜRKÇƏSİ

Sunğur türkçəsi⁵⁰, İrandakı türk ləhcələrindəndir və Kirmanşahın 83 km şimal-şərqində yer alan kiçik Sunğur şəhər və onun ətraf kəndlərində (Qəleyi-Fərhad Xan və Qurve) yaşayanların ana dilidir. Bu bölgənin ətrafda kürdlər və Farslar, daha uzaqlarda isə türklər yaşayırlar. Bu türk ləhcəsi ilk dəfə Vindfuhr və daha sonra prof. G.Doerfer tərəfindən tədqiq edilib, məqalə şəklində nəşr olunmuşdur.

Biz prof. Doerferin məqaləsini tədqiq etdikdən sonra Sunğura gedib, Sunğur ləhcəsini şəxsən tədqiq etdik. Bu yazımız şəxsi araşdırmalarımızın xülasəsi və Doerferin yazdıqları ilə müqayisəsidir.

İran-İraq müharibəsi boyunca minlərlə kürd bu şəhərə köç etdilər. Hazırda xalqın çoxu üç dildə (türkcə, kürdcə, farsca) danışır.

Sunğur türkçəsi 40-50 min sunğurlunun ana dilidir. Xüsusiyyətləri qısaca belədir:

Fonemlər: Bu ləhcədə yeddi səsli vardır. Azərbaycan və Anadolu türkçəsinin əksinə, /ı/ və /ö/ səsləri yoxdur. Ayrıca /o/ səsi /u/ ilə; /ö/ səsi /ü/ ilə və /e/ səsi /i/ ilə əvəzlənir. Məsələn, “qol” yerinə “qul”, “göz” yerinə “güz”, “göl” yerinə “gül”, “gök” (göy) yerinə “gük”, “ər” yerinə “ir”, “ev” yerinə “iv” deyilir.

Xorasan və İnallu türkçəsində, xüsusilə /g/dən sonra /ö/ səsi /ü/ və /o/ səsi /u/ ilə əvəzlənir. İnallu ləhcəsindəki kimi ikinci hecədə /u/ səslisi hakimdir. Məsələn, “artux” (artıq), “yeməlu” (yeməli), “arux” (arıq), “tapdux” (tapdıq), “yağlu” (yağlı).

Şəxsi müşahidələrimə görə /o/ səsi ilk hecədə və hətta ikinci hecədə /v/, /u/ və /i/dən öncə qalır. Məsələn, “tovlamağ” (aldatmaq, döndürmək), “qovmağ” (qovmaq), “dünov” (dünən), “bizov” (bizov), “tovux” (toyuq), “qoun” və ya “qovun”, “soux” və ya “sovux” (soyuq), “əloi” (əlini).

Bəzi sözlərdə /i/ səsi /i/ və /e/ arasında tələffüz olunur. Məsələn, “biz”, “siz”. /e/ səsi çox vaxt /i/ səslənir. Ancaq /y/ səsndən öncə /e/ tələffüz edilir. Məsələn, “beyrağ” (bayraq), “quzey” (şimal), “qeynəmağ” (qaynamaq), “eyran” (ayran). Eyni şəkildə “beş”, “üzeg” (üzük).

/a/ səsi bir çox kəlmədə /ə/ tələffüz edilir: “qərə” (qara), “qər-qə” (qarğa), “yəssi” (yastı), “urtə” (orta), “qisqə” (qısa), “yarə” (ya-

⁵⁰ Bu hissə, daha öncə “Türk Dünyası” dərgisində (c. 20, s. 675-678) nəşr olunmuşdur.

ra), “arəm” (adam), “burdə” (burada), “urdə” (orada), “səlxum” (salxım), “numurtə” (yumurta), “səqqəl” (saqqal), “ərvad” (qadın).

/a/ səsi Təbriz dialektində olduğu kimi /y/dən öncə /e/ tələffüz olunur: “eyran” (ayran), “qeynəmağ” (qaynamaq), “yeylağ” (yaylaq). Nadir olaraq da /a/ deyilir: “ayağ” (ayaq).

Samitlər:

/k/ səsi kəlmələrin sonunda incə səslilərdən sonra /y/ və qalın səslilərdən sonra /ğ/ və ya /x/ tələffüz edilir: “ürəy” (ürək), “çörəy” (çörək), “gərçəy” (gerçək), “ürdəy” (ördək), “inəy” (inək), “çux” (çox), “yux” (yox), “uzağ” (uzaq), “ırağ” (iraq, uzaq), “biçağ” (bıçaq), “turpağ” (torpaq), “palçağ” (palçıq), “ağ” (ağ), “baluğ” (balıq).

/b/ və /p/ səsləri kəlmələrin çoxunda /v/ tələffüz edilir: “div” (dib), “davan” (taban), “qavağ” (qabaq), “güvəy” (göbək).

Çox vaxt sözlərin sonundakı /z/ səsi /s/ deyilir: “dus” (duz), “tus” (toz), “namas” (namaz).

/d/ səsi ortada və son hecədə çox vaxt /r/ tələffüz olunur: “ar” (ad), “darmağ” (dadmaq), “durağ” (dodaq), “urin” (odun), “ərvar” (arvad).

Əgər /d/dən öncə /n/ gəlsə, /d/ səsi də /n/ deyilir. Əgər /l/ olsa, /l/ və əgər /s/ olsa, /s/ tələffüz edilir: “günnüz” (gündüz), “yannırmağ” (yandırmaq), “inni” (indi).

Morfologiya:

Məsdər şəkilçisi həmişə /-mağ/dır (Təbriz dialektində də isə həmişə /-max/dır): “dadmağ”, “gitmağ” (getmək), “gəлмаğ” (gəlmək).

Sıra sayları şəkilçisi həmişə /-ci/dir: “üçümcü” (üçüncü), “dördümcü” (dördüncü).

Cəm şəkilçisi: /-lər/ və /-lə/dir.

/-di/ (-dir), kar samitlərdən sonra /-ti/ olur: “pisti” (pisdır). Ancaq cingiltili samitlərdən sonra dəyişməz: “ışığı” (ışığıdır).

/-di/ şəkilçisi /l/ ilə bitən sözlərdən sonra /-li/; /n/ ilə bitən sözlərdən sonra /-ni/; /r/ ilə bitənlərdən sonra /-ri/ deyilir: “tapılı” (tapıldı), “yüngüllü” (yüngüldür), “yaxunni” (yaxındır), “qarırı” (qocadır), “gəllim” (gəldim).

İsim və əvəzlik halları:

Təyini söz birləşməsinin (genetiv) şəkilçisi işlənmiş: “kişi ivi” (kişinin evi), “əlim bermağı” (əlimin barmağı).

Təsirlik hal şəkilçisi müxtəlif şəkillərdədir. Yiyəlik hal şəkilçisindən sonra düşür: “əlim tut” (əlimi tut). Ancaq ikinci hal şəxs təkdə “əloyi” (əlini) deyilir.

Digər hallarda samitlərdən sonra /i/ və səslilərdən sonra /-ni/ olur (İnəllü ləhcəsində olduğu kimi).

Yönlük və yerlik hal şəkilçiləri həmişə incədir: “ələ” (əlinə), “ivdə” (evdə), “burdə” (burada), “əlunnə” (əlinədə).

Çıxışlıq hal şəkilçisi /-də/ dir (n düşmüş): “evdən” yerinə “ivdə”.

Vasitə hal şəkilçisi /-lə, -ilə/ yerinə həmişə /-inə/ dir: “qələminə” (qələmi ilə).

Mənsubiyyət şəkilçiləri: /-im/ (əlim), /-u/, “əlu” (əlin), /-i/ (əli), /-imiz/ (əlimiz), /-uz/ (o və u arası bir səs) “əluz” (əliniz), /-ləri/ (əlləri).

Şəxs əvəzliləri: “mə” (mən), “sə” (sən), “u” (o), “biz”, “siz”, olar (onlar).

Yiyəlik əvəzliləri: “mənim”, “sənu” (sənin), “unu” (onun), “bizim”, “sizu” (sizin), “ularu” (onların).

Üstünlük sifəti şəkilçiləri: /-rax/ və /-tər/ dir.

Fəllərin hallanması:

Xəbər şəkli: “mənəm”, “sənsə” (sənsən), “uri” (odur), “bizax” (bizik), “sizsiz” (sizsiniz), “ulardilə” (onlardırlar).

“gəlmək” fəlinin hallanması

indiki z.	şühudi keçmiş z.	nəqli keçmiş z.
gələrəm, gələm	gəllim	gəlmişəm
gələvsə, gəlisə	gəllu	gəlmişov
gələvri, gəli	gəlli	gəlmi
gələvrax, gələrax	gəllux	gəlmişax
gələvsiz, gəlesiz	gəlluz	gəlmişovz
gələvlə, gələlə	gəllilə	gəlmişlə

davamlı keçmiş z.	uzaq keçmiş z.	əmr
gələvdim	gəlmişdim	gəlim
gələvdu	gəlmişdu	gə, gəginə
gələvdi	gəlmişdi	gəssi, gələ
gələvdux	gəlmişdux	gələx

gəlovduz	gəlmişdüz	gəlüz, gəlün
gəlovdilə	gəlmişdilə	gəssilə

Gələcək zaman üçün xüsusi bir şəkilçi yoxdur (İnallu ləhcəsindəki kimi). Gələcək zaman üçün “istəmək” köməkçi felindən istifadə olunur.

gələcək zaman	felin vacib şəkli
isiyorəm gələm	gəlməluəm
isiyovsə gələsə	gəlməlusə
isiyo gələ	gəlməluri
isiyorax gələx	gəlməluax
isiyorsiz gələsiz	gəlməlusiz
isiyorla gələlə	gəlməlurilə

Sunğur türkcəsində şərt formasının şəkilçisi (-sə,-sa) və sual şəkilçisi (-mi) işlənməz.

Söz xəzinəsi

“dada” (ata), “aba”, “nənə” (ana), “qardaş”, “bacı”, “uğl” (oğul), “qız”, “uşaq”, “üz” (öz, üz), “üzgə” (özgə), “baş”, “göz”, “burn” (burun), “ağz” (ağız), “bil” (bel), “güsk” (köks), “əmcəy (əmcək), “ürəy” (ürək), “qarn” (qarın), “qul” (qol), “düz” (diz), “bağaruğ” (bağırsağ), “durax” (dodaq), “güvey” (göbək), “sürüy” (sidik), “işey” (eşşək), “qərqə” (qarğa), “baluğ” (balıq), “günnüz” (gündüz), “inni” (indi), “surə” (sonra), “us” (üst), “işəy” (aşağı), “iv” (ev), “ir” (ər), “yaxçı (yaxşı), “pis”.

İndi də xalq mahnılarından bir nümunə veririk:

Damnə damə damımız

Yaxunni eyvanımız

Sə urdə du mən burdə

Gor ussi düşmənimiz.

“Damlarımız yan-yanadır; eyvanlarımız yaxındır.

Sən orda dur, mən də burda, kor olsun düşmənimiz”.

Müasir şairlərdən Əmiri (Əmir), Əli Əkbər Məzhəri və digərlərinin adlarını çəkə bilərik. Əmirinin fars dilində də gözəl şeirləri var.

Son olaraq deyə bilərik ki, sunğur türkcəsi Azərbaycan və İnallu türkcələri arasında bir ləhcə olub, fonem baxımından (o > u; ö > ü) İnalluya daha yaxındır.

AFŞARLAR

Afşarlar 24 oğuz boyundan biri olub, Oğuz xanın nəvəsi və Yıldız xanın oğlu Afşarın övladlarından, hakimiyyət və səltənət qurmuş türklərin beş qəbiləsindən biridirlər. XI və XII əsrlərdən, yəni səlcuqluların hakimiyyətinin qurulmasından sonra onlarla birlikdə Seyhun və Mavəraünnəhr üzərindən İran, Anadolu, İraq və Suriyaya gəlib, İran, Suriya, İraq, Azərbaycan və Əfqanıstanda yerləşdilər.

Afşar kəlməsini bir neçə şəkildə tərcümə və təfsir etmişlər. Məsələn, çevik, mübaşir və itaətkar (Qazan və Qırım türkcəsindəki “avəş” felindən) mənalarını ifadə etdiyi söylənir. Afşarın ilk böyük köçü XI əsrin sonlarında Aqsunğurun başçılığında Suriya torpaqlarına və XII əsrdə başqa böyük köç, Quş Doğan və Aslanın başçılığında Xuzistana olmuşdur.

Afşarlar Aqsunğurun idarəsi altında Musul Atabəyliyini qurdular (Aqsunğurun oğlu İmadəddin Zəngi idi) və Anadolunun fəthində böyük rol oynadılar. Aqsunğur, Məlikşah tərəfindən Qasimüddövlə ləqəbi alaraq Hələb vilayətinə hakim oldu. İmadəddin Zəngi (1128-1146) Musul Atabəyliyini qurdu və Xəlifə tərəfindən fatih ləqəbi alaraq xaçlı savaflarda iştirak etdi.

Onun oğlu və yerinə oturanı Nurəddin Mahmud, elm və ədəbiyyata aşırı maraq göstərirdi⁵¹. Şirkuh (Əbul-Haris Əsədiddin) və Səlahəddin Əyyubi onun bayrağı altında idilər və onun köməkliyi ilə Fatimi hakimiyyətini yıxdılar (1171). Ondan sonra oğlu Salih, atasının gücünü əldə edə bilmədi və XIII əsrdə moğollara tabe oldu. Sonunda Anadolunun cənubuna köç edərək digər türkmənlərin köməkliyi ilə Qaraman Xanlığı hakimiyyətini qurdular.

Anadolu Afşarları Hələbdən gələn bu üç ailədən ibarətdir:

1. Qutbəyli oğulları 2. Gündüz oğulları 3. Köpək oğulları.

⁵¹ Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976. s. 843.

İran Afşarları

İran Afşarları, Aslan oğlu Yəqubun və Quş Toğan oğlu Şumlanın sərkərdəliyində XII əsrdə Xuzistana gəlib (1130-1140) daha sonra Loristan, Fars və Kohkiluyeyə dağıldılar. Şumla 1155-ci ildə Xuzistanın mütləq hakimi və səlcuqlu Məsudun bəylərbəyisi oldu. Məlikşahın ölümündən (1160) sonra Atabəy olub, türkmənlərlə müharibədə (1175) öldürüldü. 1195-ci ildə Xuzistan xəlifənin hakimiyyəti altına keçdikdən sonra Şumla ailəsinin hakimiyyəti sona çatdı. XV əsrdə Ağqoyunlu və Səfəvi hakimiyyətlərinin qurulduğu sıralarda Anadolu Afşarları qrupları şəklində Azərbaycana köç etdilər. Onların başında Mənsur Bəy var idi. Gələn qruplar, Ağqoyunluların və Səfəvilərin iş başına gəlmələrində önəmli rol oynadılar. Mənsur Bəy Uzun Həsənin yaxın dostlarından olub, Kohkiluye valiliyinə təyin edilmişdi. Şah İsmayıl zamanında Fars valisi və oğlu Əlvənd də, Kohkiluye valisi oldu. Ondan sonra oğlu Məhəmməd Mirzə valiliyə gətirildi.

Kohkiluye Afşarları Gündüzlü və Araşlunun qollarından ibarət idilər. Nadir Afşarın Qırxlu boyundan idi.

İran Afşarları Şamlu, Asanlı, Qasımlu, İmanlı (İnallu), Araşlu, Gündüzlü, Təkəşlu, Kohkiluye, Qırqlu (Qırxlı), Təkəlu, Eymirli boylarından meydana gəlir. Bu boylar Gündüzlü, Köpəklü (Suriyədən gəlmişlər) və Orta Asiyadan gəlmiş olan Afşarlardan meydana gəlmişlər.

XƏLƏC TÜRKCƏSİ

Xələc türkcəsi İranın mərkəzində (Xələcistan), Tehranın 160 km cənub-qərbində yerləşən Savə, Qum və Ərak şəhərləri arasındakı bölgədə yaşayan xələc türklərinin danışdığı dildir.

Xələcistanın idari mərkəzi Qumun 64 km qərbində yerləşən Dəstgirddir. Ancaq bu şəhərdə xələclər yaşamazlar. Onlar əsasən 57 kənddə yaşayırlar. Xələclərin ən önəmli yaşam yerləri Təlxab (təxminən 2000 nəfər), Vaşqan (təxminən 1300 nəfər), Nadirabad (təxminən 1100 nəfər), Xəltabad (təxminən 450 nəfər), Mənsurabad (təxminən 400 nəfər) və Feyzabaddır (1000 nəfərdən çox).

Bu bölgələrdə xələclər farslar və Azərbaycan türkləri ilə birgə yaşayırlar. Bu səbəbdən və fars dilində təhsil aldıkları üçün xələc türkcəsi bu dillərin (daha çox farscanın) təsiri altında qalmışdır. Bu bölgədəki xələclərin nüfusu 30 mindən artıqdır. Bunlar, ümumiyyətlə, yoxsul olub, başqaları üçün işləyirlər və su qıtlığı üzündən başqa yerlərə mühacirət edirlər. Bu bölgədə tədqiqat aparan dilçilər (Prof. G.Doerfer və əməkdaşları), yuxarıdakı şəraitə diqqətə alaraq inanırlar ki, xələc türkcəsi yox olmaq üzrədir. Xələclərin bir hissəsi də qaşqaylar arasında yaşayır. Qaşqay Əmələ türkcəsi, xələc türkcəsi ilə əlaqədardır və aralarında çox az fərq gözə çarpır.

Xələcistan əhalisi şiə məzhəbinə inanırlar. Xələc kişiləri, ümumiyyətlə, iki və ya üç dildə (xələc türkcəsi, farsca və Azərbaycan türkcəsi) danışirlar. Uşaqları xələccəni başa düşürlər, ancaq daha çox farsca danışirlar.

Xələc türkcəsi türk dilinin altı qrupuna (cənub-qərb və ya oğuz, şərq və ya uyğur-özbək, şimal-qərb və ya qıpçaq, şimal-şərq və ya Sibiryanın cənubu) daxil olmayıb, yakutca və çuvaşcanın da bir qolu deyil. Türkcənin ən əski ləhcəsidir. Bu dildə qədim türkcənin (Göytürk) və hətta proto-türkcənin izləri qalmışdır. Bu üzündən türk dilçiliyi baxımından xələc türkcəsi xüsusi bir əhəmiyyətə malikdir.

İran xələcləri və onların dilləri haqqında xarici şərqşünaslardan Minorski və G.Doerfer, iranlı tədqiqatçılardan da M.Müqəd-

dəm önəmli tədqiqatlar aparmış və bu ləhcənin xüsusiyyətlərini yazmışlar.

İranda M.Müqəddəm; Vəfs, Aştıyan və Təfriş şivələrini tədqiq edərkən, xələc və Azərbaycan türkcəsinə də rast gəlmiş və onların haqqında da material toplayaraq onları tədqiq etmiş, nəticələrini 1939-cu ildə (1318 h.ş.) Tehranda çıxan “İran Kude” dərgisində nəşr etdirmişdir.

Prof. Minorski tədqiqatının nəticəsini 1940-cı ildə “Bultin of the Society Oriental and African Studies” dərgisində “The Turkish Dialect of Khalaj” adı ilə Londonda nəşr etmişdir.

Eyni zamanda iranşünas olan Almanıyanın Göttingen Universiteti türkologiya professoru G.Doerfer, Müqəddəmin və Minorskinin tədqiqatlarını oxuyub, incələdikdən sonra 1968-ci ildə xələclərin yaşadığı bölgəni gəzmək və onların dilini tədqiq etmək üçün İrana bir heyət göndərdi. Sonrakı ildə özü də heyətlə birlikdə İrana gəldi və orda apardığı tədqiqatların nəticələrini Müqəddəmin yazdıqları ilə müqayisə edərək 1971-ci ildə “Khalaj Materials” başlığı altında kitab halına gətirdi. İngiliscə yazılan bu kitab, Amerikada İndiana Universiteti Ural-Altaik Tədqiqat İnstitutu tərəfindən çap olundu. Prof. Doerfer bu kitabda Müqəddəmin farsca yazdığı kitabından bir hissəsini əlyazma şəklində nəşr etdi. Ondan sonra da Doerfer ekibi (Dr. Səmih Tezcan və s.) xələc türkcəsi ilə bağlı tədqiqat və nəşriyyata davam etdi və bu sahədə almanca, ingiliscə və Türkiyə türkcəsi ilə çox sayda məqalə nəşr olundu.

Ən əski türk ləhcəsi olan xələc türkcəsində aşağıdakı xüsusiyyətlər mövcuddur:

1) Söz əvvəlindəki /h-/ səsi, proto-türkcə dövründən (VI-VII əsrdəki qədim türkcədən öncə) bəri sistemli bir şəkildə xələc türkcəsində qorunmuşdur. Bu xüsusiyyətə digər türk dil və ləhcələrində (Azərbaycan, Qumık, Özbək, Yeni Uyğur və Qaraqalpaq dilləri) nadir hallarda rastlanır. Məsələn, “haz” (az), “hağac” (ağac), “hüzüm” (üzüm), “həv” (ev), “hocaq” (ocaq), “hətək” (ətək), “histi” (isti).

Bu səs Azərbaycan türkcəsində “hörmək” kimi sözlərdə qalmışdır.

Prof. Doerferə görə, bu səs proto-türkcə dövründən qalmış və ondan öncə də /-p/ imiş. Ona görə də xələc türkcəsi, əski türkcədən, yəni Orxon kitabələrindəki Göytürklərin dilindən daha əskidir.

2) Oğuz türkcəsində və bir çox digər ləhcədə /y/yə dönüşən əski türkcədəki /ny/, xələc türkcəsində əski Arqu türkcəsindəki kimi /n/ olmuşdur. Məsələn, “kon” ki, əski türkcədə “kony”, bugünkü türkcədə “koyun” və Azərbaycan türkcəsində “qoyun”dur.

3) /d/ səsi, əski türkcədə olduğu kimi xələc türkcəsində də qorunmuş və /y/ ilə əvəzlənməmişdir. Məsələn, “hadaq” (ayaq), “qudruq” (quyruq), “boda” (boya), “bod” (boy), “odğan-” (oyanmaq), “udu-” (uyumaq, yuxulamaq), “hardı” (ayrı), “qadun” (qayın), “yid” (iy), “dumruk” (yumruq) və s.

Müasir türk dillərindən yalnız Tuva (cənubi Sibirya) türkcəsində əski /d/ qalmışdır.

4) /y/, söz əvvəlində, ümumiyyətlə, qalmışdır. Məsələn, “yıl” (il), “yiplik” (iplik), “yiti” (iti), “yıraq” (iraq, uzaq).

5) Qərb türkcəsi ləhcələrinin əksinə, söz əvvəlində /d/ yerinə /t/ işlənir. Məsələn, “til” (dil), “tiş” (diş), “töş” (döş), “tırnaq” (dırnaq), “tiz” (diz), “təre” (dəri), “tar” (dar), “tola” (dolu), “tört” və ya “dert” (dörd). Əski türkcə və şərq türkcəsində də belədir.

6) Əski türkcədə olduğu kimi söz əvvəlində /g/ yerinə /k/ var. Məsələn, “kün” və ya “kin” (gün), “keçə” (gecə), “ker-” (görmək), “köz” və ya “kez” (göz).

7) Əski türkcədəki /q/ və /g/ bir çox sözdə qorunmuşdur. Məsələn, “sıçqan” (sıçan), “tonquz” (donuz), “tavuşqan” (dovşan), “yüng” (yün), “qazqan” (qazan), “yekgə” (böyük), “quruq” (quru), “qısqaq” (qısa), “kürgək” (kürək).

8) Azərbaycan türkcəsi dialektlərində /x/ ilə bitən kəlmələr, xələclərdə /q/ ilə bitər. Məsələn, “toq” (tox), “qulaq” (qulax), “bormaq” (barmaq), “topraq” (torpax), “uzaq” (uzax). Çox vaxt /q/, /k/ kimi tələffüz olunur.

9) Söz ortasında da /ğ/ səsi /q/ şəklində tələffüz edilir. Məsələn, “boqarşaq” (bağırşaq), “oqlan” (oğlan), “boquz” (boğaz), “taq” (dağ), “yoqar” (yuxarı).

10) Söz axırında çox vaxt /e/ və /ə/ səsləri qalmış və /i/yə dönüsməmişdir. Məsələn, “tişe” (dişi), “təre” (dəri), “tola” və ya “tole” (dolu), “alta” (altı).

11) /c/ səsi yalnız alınma sözlərdə işlənir.

12) “deyil” yerinə arqu (əski türkcəsindəki kimi “dağ” deyilir.

13) Səslilərin üçlü (qısa, uzun, qoşa) sistemi, proto-türkcə dövründən qalmışdır. Halbuki türk dil və ləhcələrinin çoxunda səslilər qısa və ya keçmişlə müqayisədə daha qısa olmuşlar: “uon” (on), “höü” ya da “hev” (ev), “kööz” (göz), “qool”, “çoolaq”, “yoorqan” (yorğan).

14) Çıxışlıq hal əski türkcədəki kimi /-da/ və /-də/, bugünkü türkcədə /-dan/ və /-dən/ dir.

15) Yerlik hal /-çə/ və /-ça/ ilə düzəlir. Bugünkü türkcədə /-da/ və /-də/ dir.

16) Gələcək zaman şəkilçisi /-caq/, /-cək/ yerinə /-ğa/ və /-qa/ işlənir: “biliqam” (biləcəyəm), “biliqay” (biləcəksən).

Bəzi xələc ləhcələrində (Çahək və Mehrzəmin) gələcək zaman üçün /-gülük/ şəkilçisi işlənir.

Məsdər şəkilçisi /-mək/ və /-maq/ dır. Bəzən də /-gəli/ və /-qalı/ ilə deyilir. Məsələn, “kəlmək” (gəlmək), “varqalı” və ya “varmaq” (getmək).

Prof. Doerfer, xələc və əski argu türkcəsinin bəzi bənzər xüsusiyyətlərini (“ny”nin “n”yə dönüsməsi, “deyil” yerinə “dag” deyilməsi; “vardum”, “gəldum” kimi kəlmələrdə /ı/ və /i/nin /u/ ilə; bəzi kəlmələrdə /z/nin /d/ ilə əvəzlənməsi) nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, orta İranda yaşayan xələclər, Kaşğarlı Mahmud zamanında, yəni 900 il öncə Orta Asiyada İsficab (Təraz) və Balasağun arasında yaşayan və soğdilərin türkləşməsindən meydana gələn arquların övladlarıdır.

Bu nəzəriyyənin qəbulunu çətinləşdirən bəzi məsələlər vardır. Çünki daha öncəki izahata görə, xələc türkcəsi proto-türkcənin davamı sayılmışdır. Başqa bir tərəfdən Mavəraünnəhr soğdilərin, VII əsrdən sonra, yəni Göytürk dövlətinin o bölgəyə hakim olmasından sonra onlarla yaxın əlaqədə olmuşlar. Ona görə də soğdilərin türkcəsi proto-türkcənin, yəni VII əsrdən öncəki türkcənin kökü ola bilməz.

Xələc türkcəsində də Azərbaycan türkcəsi kimi 9 səslə vardır. Ancaq bu səslər uzun və hətta diftonq olaraq da görünür. Mənsurabad və Feyzabad kimi cənub dialektində /o/ və /ö/ səsləri /i/ səsi ilə əvəzlənir. Halbuki Təlxab və eyni şəkildə Xələtabad kimi şimal dialektində /o/ və /ö/ qalmışdır. Məsələn, Təlxabda “tört” (dörd), Mənsurabadda “tirt” və ya “tiert” deyilir. Bu baxımdan cənubi xələc dialekti, qərbi Xorasan türkcəsi və Fars əyalətinin Əbiverdi türkcəsi ləhcəsinə bənzəyir. Çünki qərbi Xorasan ləhcəsində (Bocnurd, Cüveyn və Səbzəvarın ətrafı) də /o/ yerinə /e/ və /ü/ yerinə /i/ işlənir.

Əbiverdi türkcəsində də /ö/ səsi /e/ ilə (çörək yerinə “çerək”; söz yerinə “sez”) və /ü/ səsi /i/ ilə əvəzlənir (kül yerinə “gil”, gün yerinə “gin”). Xələclərdə şərq və qərb dialektləri bir-birindən fərqlidir. Şərq dialekti, məsələn, Mənsurabad və qərb dialekti, məsələn, Təlxab və Xələtabad. Qərb dialekti daha çox farscanın təsiri altında qalmış və onda farsca kəlmələr daha çoxdur. Müqayisə üçün Mənsurabad və Xələtabad dialektlərindən bir neçə nümunə göstəririk:

Mənsurabad (şərq)	Xələtabad (qərb)	Azərbaycan T.
Bil	Kəmerbənd	Bel
Boğarsoq	Rudə	Bağırsoq
Haçuq	Zar / Zəhr	Acı
Kiryək	Paru	Kürək
Gövərçin	Kəbutər	Göyərçin
Qudruq	Dom	Quyruq
Qudğı / Qudğu	Məgəs	Çibin
Yetmiş	Həftad	Yetmiş
Səgsan	Həştad	Səksən
Toqsan	Nəvəd	Doxsan

Təlxab dialektində /i/ və /ı/, ilk hecadən sonra /ü/ və /u/ya dönüşür: “kişi babası” yerinə “kişi babasu” (qaynata).

Doerfer ekipi xələclərin yaşadığı 32 kəndi gəzərək üç kənddən (Təlxab “şimal-qərb”, Xələtabad “cənub-qərb” və Mənsurabad “cənub-şərq”) kəlmələr və materiallar toplamış, 541 xələccə sözün siyahısını nəşr etmişdir.

Təlxab kəlmələri siyahısında işlənməkdə olan 319 kəlmədən, təxminən 40-ı farsca, Mənsurabad siyahısında isə 100 kəlmədən 5-i farscadır.

Müqəddəmin siyahısında də bənzər vəziyyət vardır. Yəni Təlxabdan toplanan 302 kəlmədən 50-si farscadır.

Xələc türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsini müqayisə edərkən, sözlərdəki tələffüz fərqiindən əlavə kəlmə və onların mənalarında da fərqliliklər gözə çarpır. Aşağıda tələffüz və kəlmə fərqliliyini göstərən bəzi nümunələr verilmişdir:

Tələffüzü fərqli olanlar:

Xələc T.	Azərbaycan T.	Farsca
Boquz	Boğaz	Gəlu
Kökərçik	Göyərçin	Kəbutər
Qaq	Qarğa	Kələğ
Miçək / Məgəs	Milçək	Məgəs
Alumla	Alma	Sib
Yıl	İl	Sal
Yulduz	Ulduz	Setare
Köz / Kez	Göz	Çəsm
Ez	Özü	Xodəş
Hirkək	Erkək	Mərd / Nər
Ağruq	Ağrı	Dərd
Alta / Alte	Altı	Şeş
Bi	Bir	Yek
Əkke	İki	Do
Uon	On	Dəh
İç	Üç	Se
Tirt / Tiert	Dörd	Çahar
Bieş	Beş	Pənc
Qurruq	Quru	Xoşk
Tar	Dar	Təng
Sarux	Sarı	Zərd

Fərqli sözlər:

Xələc T.	Azərbaycan T.	Farsca
Lələ / Lala	Qardaş	Bəradər
Dədə / Bacı	Bacı	Xahər
Hurun / Hırın	Ağ	Sefid

Hər	Kişi	Mərd
Kişi	Qadın	Zən
Bere / Biri*	Qurd	Qorg
İm / Em	Şalvar	Şəlvər
Baluq / Balıq*	Şəhər	Şəhr
İşik	Qapı	Dər
Hikmək	Çörək	Nan
Havul	Yaxşı	Xub
İdi*	Yiyə	Saheb
Yupağ / Yıpağ	Yalan	Duruğ
Şişir	Saman	Kah
Cirik	Cücə	Cuce
Qarqe	Qamış	Ney
Kəsik / Kədük	Paltar	Lebas
Buz	Soyuq	Sərd
Kal	Uşaq	Bəççe
Ara / Kara	Qara	Siyah
İlgər*	Qabaq	Celo
Angir	Dünən	Diruz
Tiemi	İndi	Əlan
Qonçı	Çoban	Çupan
Şə	İstəmək	Xastən
Şa	Etmək	Kərdən
Yuur	Oturmaq	Neşəstən
Harmış	Yorğun	Xəste
Hey / Hay	Söyləmək	Qoftən
Kidən	Toy	Ərusi
Kitik	Toyuq	Morğ
Yuqaq	Qoz	Gerdu
Likə	Pambıq	Pənbe
Xoda	Tanrı / Tarı	Xoda ⁵²

⁵² Tanrı sözü başqırca xaric bütün türk dil və ləhcələrində fərqli tələffüzlərlə işlənir.

* Qabağında ulduz işarəsi olan sözlər əski türkcədir.

Felin hallanması: Xələc türkcəsində zamanlar məhduddur. Biz, iki feyzabadlı və Musəyyib Ərəbqol bəy ilə apardıığımız müsahibədə aşağıdakı şəkilləri təsbit etdik:

İndiki zaman

Mən varyorum (mən gedirəm)

Sən varyordı

O varyor

Biz varyoruq

Siz varyoriz

Ollar varyollər

Geniş zaman

Mən varum (mən gedərəm)

Sən varıy

O varır

Biz varımız

Siz variiz

Ollar varilər

Şühudi keçmiş zaman

Mən vardum (mən getdim)

Sən vardı

O vardı

Biz vardux

Siz vardıiz

Ollar vardilər

Nəqli keçmiş zaman

Mən varmışam (mən getmişəm)

Sən varmışay

O varmış

Biz varmışaq

Siz varmışayız

Ollar varmışalar

Uzaq keçmiş zaman

Mən varmış ərtum (mən getmişdim)

Sən varmış ərti

O varmış ərti

Biz varmış ərtuq

Siz varmış ərtiz

Ollar varmış ərtilir

Gələcək zaman

Mən varqulukam (mən gedəcəyəm)

Sən varqulukay

O varqulukar

Biz varqulukak

Siz varqulukayız

Ollar varqulukalar

Gələcək zaman yerinə: getmək istəyirəm

Mən şorum yovağam (getmək istəyirəm)

Sən şori yovağay

O şor yovağa

Biz şoruq yovağaq

Siz şoriz yovağayz

Ollar şollər yovağalər

Əmr

Yovaram (gedəm)

Yov (get)

Yovartə (getsin)

Biz yovarımız və ya varımız (gedək)

Siz yovi (siz gedin)

Ollar yovartələr (getsinlər)

Bəzi yerlərdə (Feyzabad və s.) sual soruşanda “no” işlənir. Məsələn, “o vardino?” (o getdimi?), “sən kəldino?” (gəldinmi?).

“-dir” (köməkçi fel) yerinə əski türkcə və şərq türkcəsində olduğu kimi /-ər/, /-ərür/ və /-irlə/ işlənir.

İndi 20 il əvvəl Doerfer ekipinin Almaniyada xərrablı Müsəyyib Ərəbqolun dilindən hazırladığı xələc türkcəsi mətnindən bir neçə sətiri nümunə olaraq nəql edirik:

Xələc və Xələcistan

1) İranca bii tayfə xələc ya xələç atıça Qum, Ərak, Təfriş və Savə haarısıça tiriilik yətəyuollar ki, təqribən uon səkkiz min nəfər olılar və qırq bieş baluqça yuoriyolar (oturular).

2) İlgərtər artuqatar imişlər, amma haziyaan baluqlar tili çevrinmiş faars ya türki ki be-yün məmul ar olmuş.

3) Gərçi havul (xub) bəlgülüg daağ ki bu tayfə ti yierdə və qaçan kuç vierilmiş ya iezləri kuç şamış (etmək) allar bu məntəqəkə kəlmişəllər, amma ondıçaki qırağ kuoşaça haayılmış, iezxarlarıya (ixtiyar) buora kəmlədükəllər və kuç vierilmiş ya təbid olmuşallar.

4) Təqribən gərək hidik-tər olığa, munda saaruzki bii şikest və iezə silik ruhiyyəsi ta bo axırlarqa tabullarça vaarmış.

Azərbaycan türkcəsi ilə:

1) *İranda xələc və ya xələç adlı bir tayfa Qum, Ərak, Təfriş və Savə arasında yaşayır və təxminən 18 min nəfər olub, 45 kənddə məskundurlar.*

2) *Əvvəllər daha çox idilər. Ancaq bəzi kəndlər dəyişmiş və bu gün farsca ya da türkcə danışılır.*

3) *Gərçi bu tayfanın hardan və nə zaman bu məntəqəyə köç etdiyi və ya köç etdirildiyi haqqında düzgün məlumat yoxdur. Ancaq qıraqda-bucaqda deyilənlərə görə, öz istəkləri ilə bura gəlməmişlər. Ya köç etdirilmişlər, ya da sürgünə məruz qalmışlar.*

4) *(Bu məsələ) təxminən düzdür. Çünki son zamanlara qədər onlarda bir məğlubiyyət və qəriblik hissi vardır.*

Ərəbqol, İranda və Almaniyada prof. Doerferin ekibi ilə xələc dilinin tədqiqində əməkdaşlıq etmiş və xələc türkcəsi ilə dediyi bu şeiri bizə göndərmişdi:

Ana və uşaqlarına xitabən

Balam düşmən yəssəl çəkmiş vətəngə
Qərə donquz bizü almış kəmingə

Səidüm, Möhsinüm hərbə qapaldız
Həmidüm, Hürmüzüm səngər tutaldız

İran turpaqi-düşmənlər yeri dəq
Vətən sevməgle yurte həri-dəq

Bulet ta gürləməqə tole yaqmaz
Xələc şire balamcan tülki toqmaz

Nəney siti əgər bi kün quş əmsə
Tavuşqan hekməkidə parrə yesə

Beyün quş olmeşərtə kökçə tarlan
Tavuşqan olmeşərtə yerçə aslan

Oğul becərmişəm bilüm əyilmiş
Saç hər gentirmişəm tişüm tekelmış

Balamcan, hay balamcan, hay balamcan,
Dəxiləm varməqa əldə Xuzistan.

Azərbaycan türkcəsi ilə:

Balam, düşmən vətənə hücum etmiş. Qara donuz bizə tələ qurmuş.

Səidim! Möhsinim! Müharibəyə gedin. Həmidim! Hürmüzüm! Səngər tutun.

İran torpağı düşmənlərin yeri deyil. Vətəni sevməyən öz evinin kişisi deyil.

Bulud gurlamasa, dolu yağmaz. Əziz balam, xələc aslanı tülkü doğuzdurmaz.

Əgər ananın südünü bir gün sərçə içsə, dovşan da çörəyindən bir tikə yesə,

Bu gün sərçə göydə qartal olardı, dovşan da yerdə aslan.

Oğul böyütmüşəm belim bükülmüş, saçlarım ağarmış, dişim tükülmüş.

*Balamcan! Balamcan! Ey balamcan! Yalvarıram ki, Xuzistan
aldən getməsin.*

Övladın anaya cavabı:

Nənə can heqləmə kez yaşə tekmə
Yüzüy cerməqləmə qəm toxme həkmə

Ta biz varəq o bezde varəlar var
İran yalqı gərək düşmənləri zar

Sənüy sitüy əmə divdə alur bac
Fil ağzidə tekər soqsurməsə ac

Mumay ta gərləməgəy hülkü olmaz
Xələc şire nənəm can tülkü olmaz

Əgər düşmən yuvərqe kəhkeşanqa
Fələk verəgə arka nimə zanqa

Onu bi hoqçə yulduzqa tikəm mən
Fələk çərxidə ta yerlə çəkəm mən

Əgər hot oləqə seyləm başeçə
Əgər yel oleqə taqəm eyiçə

Əgər suqə kərəşdü vardı çeygə
Çəkəm təşqər tekəm kanı kineykə.

Azərbaycan türkcəsi ilə:

*Əziz anam! Ağlama, göz yaşını tökmə. Üzünü cırmaqlama, kə-
dər toxumu əkmə.*

*Biz və bizim kimilər olduğu müddətə, İran azad və düşmənləri
ağlar olmalıdır.*

*Sənin südünü əmənləndən bac alar, yumruğu ilə filin ağzın-
dakı acı (dişi) tökər.*

*Fidanı budaqlamasan, böyük və dolğun ağac olmaz. Ey anam!
xələc aslanı tülkü olmaz.*

*Əgər düşmən kosmosa getsə də, fələk o bədbəxti dəstəkləsə də,
Mən onu bir oxla ulduza tikərəm; fələkdən yerə endirərəm
onu mən.*

*Əgər od olsa, başının üstündə sel olaram. Əgər yel olsa, qar-
şısında dağ olaram.*

Əgər suya daxil olub çaya getsə, eşiyə çəkib, qanını günaşə tökərəm.

Oğulların silahlarına xitabı:

Tüfəngüm çatma bessər yek əlümə
Qətarum yek tezelüp heykəlümə

Mən o sən varmez bi əhd u peyman
Mən o sən İranuy dərdiyə dərman

Beyün İranemez kə ərsə təngər
Siyə çatma, məyə tə yatma nəngər.

Azərbaycan türkcəsiylə:

*Tüfəngim! Çatma durma! Yetər artıq əlimə gəl. Qatarım gəl,
bədənimə düzül.*

*Mənim və sənin bir əhdi vardır. Mən və sən İranın dərdinə
dərmanıq.*

*Bu gün İrana meydan daralmışdır. Sənin üçün tüfəngi çatmaq,
mənim üçün də yatmaq ayıbdır.*

Ərəbqoldan dördlük:

Üç zad xeyli xoşar qədri bilünməz
Yemək, içmək dəğu pulka alunməz
Bisi hay işiki, bisi kar ayaz
Bisi cayılıkar varur hulunmaz

Azərbaycan türkcəsi ilə:

Üç şey çox xoşdur, ancaq qədri bilinməz.

Yemək, içmək deyil. Pulla da alınmaz.

Biri ay işığı, digəri bahar.

Biri də gedib qayıtmayan cavanlıqdır.

Xələc türkcəsi ilə:

Hər kim iezi bəyənür gər təvə tizi
Bəyənür, tul kişi, qızı bəyənür
Orda burada sözüy olta.

Azərbaycan türkcəsi ilə:

*Hamı özünü, tüksüz dəvə dizini, dul qadın qızını bəyənər.
Ordan-burdan söz düşsə belə, gözün yükün üstündə olsun.*

İbrahim Vaşqani Fərahanidən bir neçə xələc atalar sözü:

- Eşəkə hinən hartın kerməz (Eşşəyə minən arxasını görməz).
- Yağ yağ üstünə tamayur, pətlə quruğ qeynayur (Yağ yağ üstünə damlayır, bulğur quru-quru qaynayır).
- Hatu hat yanıça vayqan, həm-rang olmaqa həm-xu olur (Atı at yanına bağlasan, həmrəng olmasa da həmxasiyyət olar).
- Tülkiqa haydlar şahedun keme, haydı qudruqum (Tülküdən soruşdular: “Şahidin kimdir?” Dedi: “Quyruğum”).
- Bu yılqı quş kəlmiş belerkinə civ-civ irtəsir (Builki sərçə bildirkinə cik-cik öyrədir).
- Tülki təpləkə kirməz ərti, bəptə sipergə vamişartı (Tülkü dəliyə girə bilmirdi, quyruğuna da bir süpürgə bağlamışdı).
- Yılqın sirisilən yetermiş, haladana hartıça kəzir (Qoyun sürüsünü bir yerdə itirmiş, bir ala qoyun dalısınca gəzir).
- Açu işlətmə, toğu tərptətmə, nim-sirin atasın qurda hipərin (Acı işlətməyin, toxu tərptətməyin, yarıtəxin atasını yandırın).

Bəzi sözlərin mənası:

Yuor-: yaşamaq, məskunlaşmaq.

Şa-: Etmək.

Xaar: Meyil, ixtiyar.

Hidik: düz, doğru.

Sarus: Bu səbəbdən.

Yetə-: Etmək.

İRAQ VƏ YA KƏRKÜK TÜRKCƏSİ

İraq türkcəsi, bir milyona yaxın bir nüfusa malik olan İraq türklərinin ana dilidir. Azərbaycan türkcəsi ilə danışan İraq türkləri ölkənin şimalında Teləfər şəhərindən Bədrə qəsəbəsinə qədər; İraqın cənub-şərqindən İran sərhədinə qədər, 16 şəhər, qəsəbə və yüzlərlə kənddə yaşayırlar. İraq türklərinin mərkəzi Kərkük şəhəri olduğu üçün onların dilinə Kərkük türkcəsi və ya ləhcəsi də deyilir. İraqda türklərin yaşadıkları şəhərlərin ən önəmliləri şimaldan cənuba Teləfər, Ərbil, Altın Köprü, Kərkük, Daquq, Kifri (45 min nüfuslu), Məndəli, Qara Təpə (200 min nüfuslu) və Xaniqeyn (50 min nüfuslu) mənəqələridir.

Türklərin İraqa köçləri, IX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycandan (Təbriz-Zəncan) başlamış, XI əsrdə səlcuqlu türklərinin

gəlişi ilə tamamlanmışdır. İraq türklərinin türkcəsi, Azərbaycan türkcəsinin bir qoludur. Bununla belə morfologiya və söz baxımından bəzi kiçik fərqliliklər vardır ki, möhtəmələn etnik amillərin, osmanlı türkcəsi, mədəniyyəti və ərəbcənin təsiri ilə əmələ gəlmişdir. İraq türkləri özlərinə türkmən deyirlər. Onların danışdığı dilində də dialekt və şivə baxımından fərqliliklər gözə çarpır ki, ən önəmliləri bunlardan ibarətdir:

– Tək və cəm ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri arasındakı fərqlilik. Kərkük, Ərbil, Daquq və Xaniqeyn kimi bəzi bölgələrdə ikinci şəxsin təkində mənsubiyyət şəkilçisi olaraq /-ıv/; ikinci şəxsin cəmində isə /-uvuz, -iviz/ işlənir: “sənüv” (sənin), “əlüv” (əlin), “başıvuz” (başınız), “süzüv”(sizin).

Tələfər, Altın Köprü, Tisin, Kil Yincə, Bəşir və digər yerlərdə ikinci şəxsin təkində mənsubiyyət şəkilçisi /-y/ və ikinci şəxs cəmində /-yiz, -yüz/dür: “səniy” (sənin), “başıy” (başın), “əliy” (əlin) və “başıyız” (başınız) kimi.

/-v/ və /-vuz/ şəkilçisi Təbriz dialekti kimi; /-y, -yuz, -yiz/ şəkilçisi isə, Urfa [333] (Türkiyədə) dialekti kimidir. Bu baxımdan Kərkük türkcəsi, /v/ və /y/ dialektləri olmaq üzrə ikiye ayrılır.

Kərkük dialektləri arasındakı bir digər fərqlilik şəxs əvəzliləridir. Şəxs əvəzlilikləri bunlardır: mən, sən, o, biz, siz, olar.

Altın Köprü şivəsində şəxs əvəzlilikləri isə:

biləm, biləy, biləy, biləmiz, biləyiz, bilələri. (Bu əvəzliliklər Azərbaycanda qayıdış əvəzliyi olaraq işlədilir.)

Kərkük türkcəsində /a, e, o, ö/ səsləri, ümumiyyətlə, uzun tələffüz edilir.

Söz əvvəlindəki /ı-/ səsi, /i-/ ilə əvəzlənir.

/q/ səsi /ğ/ ilə əvəzlənməz. Yəni səs yumuşaması hadisəsi yoxdur.

Kərkük türkcəsində Anadolu türkcəsində olduğu kimi “bəkləmək” (gözləmək), “iyi” (yaxşı), “gəbərmək” (təhqirli bir şəkildə ölmək), “gövdə” (bədən) kimi sözlər işlənir.

İraq türkləri arasında Füzuli, Əhməd Cəlayiri (XV əsr), Ruhi Bağdadi (XV-XVI əsr), Bədri (XVII əsr) və Növrəsi-Qədim

(XVIII əsr) kimi şairlər yazıb-yaratmışdır. Onların ən önəmlisi Azərbaycan şairləri və qərb türklərinin öndə gələn Füzulidir ki, Azərbaycan türkcəsi tarixi bölməsində onun barəsində bəhs etmişik. Müasir əsrin məşhur şairlərindən Hicri Dədə ilə Məhəmməd Sadiqın adını çəkə bilərik. Hicri Dədə 1877-ci ildə Kərkükdə anadan oldu və 1956-cı ildə öldü. O güclü bir şair və yazıçı, dindar və vətənsəvər bir insan idi. Ömrünü Kərkük mədəniyyətinin qulluğunda keçirdi. O, əsərlərini türk, fars və ərəb dillərində yazdı. Burada nümunə olaraq onun Kərkük ləhcəsində yazdığı iki “xoyrat”ını (bayatı) nəql edirik:

Dəryanın sağ alması, Aldı, al bağ alması,
Dost mənə bir daş vurdu. Çətindi sağalması.

* * *

Katibim yaxşı yazar, Kötülər yoldan azar,
Qorxma aqıl düşməndən. Axmaq dost qəbrin qazar.

Kərkükdə 1908-ci ildən sonra bir neçə dəfə və hər dəfəsində qısa bir müddət üçün “Həvadis”, “Nəcmə”, “Kərkük”, “İttihad Yolu” və “Bəşir” kimi qəzetlər nəşr olundu. Ancaq təəssüf olsun ki, ömürləri qısa oldu. “Kərkük” qəzeti 1918-dən 1972-ci ilə qədər yayımlandı.

Hazırda “Qardaşlıq” (Əl-əxa) dərgisi türk və ərəb dillərində; “Yurd” və “Birlik Səsi” həftəlik dərgiləri nəşr olunur. İraq türkləri də iranda olduğu kimi ana dillərində təhsil almaq haqqından məhrumdurlar. Bu məhrumiyyət qanuni və rəsmi deyil, ancaq İraq müstəqil olduqdan sonra (1933) həyata keçirilmişdir.

TÜRKMƏN TÜRKCƏSİ

Oğuz türkcəsinin şərq ləhcəsi olan türkmən türkcəsi, Türkmənistan Respublikasının milli dili, İran və Əfqanıstan türkmənlərinin ana dilidir. Bu barədə “Türkmən türkcəsi tarixi” bölməsində geniş məlumat verilmişdir.

QAQAUZ TÜRKCƏSİ

Qaqauz türkcəsi də qərbi oğuz türkcəsi qrupundandır. Ancaq Anadolu (Türkiyə) türkcəsi ilə fərqlilikləri vardır. Qaqauz türkləri, Ukraynada, Moldovyada, Romanyanın şərqində (Besarabi və ya Besarabiyada) və Bulğarıstanın şimal-şərqində yaşayırlar. Onların nüfusu keçmiş Sovetlərdə 115 min və Besarabiyada 100 min nəfərdir. Uz-oğuz türklərindən olan qaqauzların çoxu ortodoks xristianlardır. Qaqauzlar, Xəzər dənizinin və Qara dənizin şimalından Tuna məntəqəsinə gəlmişlər. 1224-cü ildə tatarlar və moğolların hücumu qarşısında Tuna çayını keçərək Dobrucada məskunlaşdılar. 1253-cü ildə Dobrucada Balıqın başçılığında Qaqauz dövlətini qurdular. Balıqdan sonra Dobrotiç dövlətin başına keçdi. Onun göstərdiyi xidmətlərdən ötrü bu məntəqə Dobruca adlandırıldı.

Qaqauzların hakimiyyəti 1383-cü ildə I Sultan Bəyazid tərəfindən yıxıldı və torpaqları, osmanlı torpaqlarına əlavə edildi. 1734-1779-cu illərdə, yəni osmanlı-rus müharibələri sırasında, qıtlıq və həyat şərtlərinin çətinləşməsi nəticəsində, qaqauzların böyük bir qismi, Moldovya, Besarabiya, Bucaq və Rusiyanın daxili bölgələrinə köç edib, oralarda məskunlaşdılar. 1812-ci ildə Besarabiya, Rusiya imperatorluğunun bir parçası oldu və 1918-ci ildə Romanyaya verildi.

Mədəniyyət və ədəbiyyat:

Qaqauz sözünün mənşəyi haqqında müxtəlif görüşlər irəli sürülmüşdür. Bəzilərinə görə, qaqauz kəlməsi “qaqa” (ağız) və “uz” (məhkəm, ağıllı) sözlərindən əmələ gəlib və sözündən dönməyən mənasındadır. Digər tədqiqatçıların dediyinə görə, bu kəlmə, əslində, “gök oğuz” olub, tədriclə qaqauza çevrilmişdir. Bu görüş daha doğru nəzərə gəlir.

Qaqauzlar XX əsrin əvvəllərinə qədər yalnız şifahi ədəbiyyata malik idilər. Yaşadıqları hər ölkədə (Bulğaristan, Rusiya, Yunanistan, Romanya) oranın rəsmi dilində təhsil alırdılar. 1904-cü ildə Besarabya qaqauzlarından prof. Mikail Çakır, Dua və İncil kitabını qaqauz türkcəsinə tərcümə edərək kiril əlifbası ilə nəşr etdirdi. Sonra həmin müəllif tərəfindən Kişiniov şəhərində (Besarabiya şəhərlərindən) başqa dini kitablar da yayımlandı.

Besarabiya Romanyaya ilhaq edildikdən sonra qaqauz kitabları latın-romən əlifbası ilə nəşr olundu ki, onların arasından 1938-ci ildə Çakır tərəfindən yazılan qaqauzca-roməncə lüğətin adını çəkmək olar. Qaqauzların dilində oğuz türkcəsi hakimdir.

Kəlmə baxımından slav bölgələrindəki qaqauzların şivəsində slavca kəlmələr, digərlərində isə, roməncə və yunanca kəlmələr daxil olmuşdur.

Bundan əlavə qədim bulğar və qıpçaq türkcəsinin izlərini də görmək mümkündür. Osmanlı türkcəsi də sonradan bu dilə nüfuz etmişdir.

Qaqauz türkcəsinin ən önəmli xüsusiyyətləri bunlardır⁵³:

1) Səsli məxrəclərin dəyişməsi: Bulğar və qıpçaqçanın təsiri ilə bəzi incə səslərin qalınlaşması. Məsələn: “mən” və ya “bən” yerinə “ban”; “evə” yerinə “eva”; “dermiş” yerinə “darmış” deyilir.

2) /q/, /ğ/ və bəzən /y/ səsinin düşməsi ilə səslilərin qoşalaşması. Məsələn: “ağaç” yerinə “aaç”; “eşəyə” (eşşəyə) yerinə “eşəə”; “buğday” yerinə “buuday”; “böyük” yerinə “böök”.

3) /nl/ və /nd/nin /nn/yə çevrilməsi. Məsələn: “onlar” yerinə “onnar”; “candan” yerinə “cannan”.

4) Sözlərin başında bəzən /y-/ düşür. Bəzən də sözlərin əvvəlinə bir /y-/ əlavə olunur. Məsələn: “yün” yerinə “ün”; “ev” yerinə “yev”.

5) Slav dillərinin təsiri ilə qız adlarının sonuna cins şəkilçisi (ka, yka) əlavə olunur. Məsələn: “baldız” yerinə “baldıska”, “qonşu” (əgər qadınsa) yerinə “qomşuyka”.

⁵³ Fərhad Zeynalov, “Türkologiyanın əsasları”, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1981.

6) Məsdərin sonundakı /-k/nin düşməsi və yerinə son səslinin uzun tələffüz edilməsi. Məsələn, “getmək” yerinə “gıtmaa”.

7) Yönlük hal üçün /-ə/ və /-a/ şəkilçisi yerinə /-i/nin işlənməsi. Məsələn, “oraya” yerinə “orayı”.

8) “və” və “ilə” yerinə “da” zərfinin işlənməsi. Məsələn, “qız da oğlan” (qız və oğlan). “da” əski türkcədə də “ilə” mənasında işlənirdi.

9) “dil” (deyil) sözünün zərf yerinə də işlənməsi. Məsələn, “dil çoqdan” (bir az qabaq).

10) /x/ səsi mövcuddur və /h/ yerinə də işlənir.

11) /c/ səsinin /j/ ilə əvəzlənməsi. Məsələn, “can” yerinə “jan”.

12) Əksər hallarda kəlmələrin sonunda, bəzən də ortasında /q/, /v/, /h/, /r/ səsləri düşür. Məsələn, “çox” yerinə “çov”; “Allah” yerinə “Alla”; “avuç” yerinə “ouç”, “verdilər” yerinə “verdilə”, “hasta” (xəstə) yerinə “asta”.

Cümlənin quruluşu, hind-avropa dillərinə bənzəyir. Yəni fail, fel, məful şəklindədir. Məsələn: “Ona yem verdi” yerinə “Verdi ona yem”.

Kəlmə baxımından rusca, bulğarca, roməncə və yunancadan alınmış kəlmələr gözə çarpır. Bundan əlavə əski türkcə kəlmələr də əski tələffüzləri ilə mövcuddur.

Sovet qaqauzlarının dilində iki dialekt vardır:

1) Çadurluq-Kumrat dialekti (mərkəzi dialekt).

2) Volqaneşt dialekti (cənub). Ədəbi dil bu iki dialekt (ümumiyyətlə, mərkəzi dialekt) üzərində formalaşmışdır.

Örnək olaraq; moldovyalı qaqauz şairi Tanasoğlundan bir neçə dördlük nəql edirik:

Nə da mavi bu göklər,
Nə da tatlı duyğum var.

Turnələr səssiz gələr,
Ərliyim onu bilsələr.

* * *

Sıra sıra şəfteli,
Çiçəklər türlü-türlü.

İlk yaz gəldi çiçəkli,
Sevdam bənim gərçəkli.

* * *

Çamlar hiç bir kurumaz, Bal ajı hiç bir olmaz,
Çok işlər unudulur. İlk öpüş unudulmaz⁵⁴.

Azərbaycan türkcəsi ilə:

Necə də mavidir bu göylər. Durnalar səssiz gələr. Necə də şirin hissim var. Keşkə yurdumun insanları onu bilsələr. Şəftəli-lər sıra-sıra. Bahar çiçəkli gəldi. Çiçəklər fəqli-fərqli. Ancaq mənim sevdam həqiqi. Şam ağacları heç vaxt qurumazlar. Bal heç vaxt acı olmaz. Bir çox iş unudular. Ancaq ilk öpüşmə unudulmaz.

⁵⁴ “Çal Türküm” adlı şeir məcmuəsindən.

II

QIPÇAQ QRUPU

Qıpçaq türkcəsi haqqında öncəki hissələrdə izahat verilmişdir. Bu qrupun ən önəmli dilləri qazaq, qaraqalpaq, qırğız, noqay və altay türkcələrindən ibarətdir.

Qıpçaq sözü sərt, möhkəm və bədbəxt mənalarına gəlir. Qıpçaqlar VI əsrə qədər hunların bayrağı altında yaşadılar. Ondan sonra Göytürk dövlətinə tabe oldular. XI əsrdə Qafqaz və Qara dənizin şimal hissəsinə köç etdilər və Altın ordu dövlətinin əksəriyyətini təşkil etdilər. Altın ordunun rəsmi dili qıpçaq türkcəsi idi. Onların böyük bir qismi digər türk tayfaları olan oğuzlar, bulğarlar, peçeneklər, uzlar, slavlar və macarlarla qarışdılar. Bir qrup da Misirə gedərək Məmlük dövlətini qurdular. Günümüzdə qazaq, qaraqalpaq, qırğız, noqay və altay dilləri qıpçaq türkcəsi əsasında formalaşmışdır. Qıpçaq qrupunda sözlərin əvvəlində /m, n, r/ səsləri işlənir. Ayrıca /n, f, x/ səsləri də yad sözlərdə gözə çarpar.

A) QARAQALPAQ TÜRKCƏSİ

Qaraqalpaqlar, Özbəkistan Respublikasında muxtar şəkildə və ayrıca Əfqanıstanda yaşayırlar və sayları 300 mindən çoxdur. Cənubi Azərbaycan qarapapaqlarının şivəsi də bu ləhcəyə bağlıdır. Qaraqalpaqlar oğuz, peçenek və qıpçaq tayfalarının birləşməsindən əmələ gəlib, XV-XVI əsrlərdə vahid bir xalq halına gəldilər. Qaraqalpaq adı slavlar tərəfindən onlara verilmişdir. Sovet rejimi qurulduqdan sonra milli və ədəbi dilə malik oldular.

Qaraqalpaq türkcəsində 9 səsli və 12 diftonq mövcuddur: /ua/, /uə/, /ui/ kimi. /ç/ səsi türk mənşəli sözlərdə işlənir. /m, n, r/ səsləri də sözlərin əvvəlində çox az görünür. /ç/ səsi /ş/ ilə və /ş/ səsi də /s/ ilə əvəzlənir. Digər türk dil və ləhcələrindən fərqli olaraq sö-

zün əvvəlində /ğ/ işlənir. Məsələn: ğaz, ğarğa. Qalın səslilər arasında ahəng vardır. Kəlmə baxımından, Qırçaqdan əlavə oğuz, qarluq və uyğur kəlmələri də görünür. Ayrıca monqolca ilə ortaq kəlmələrlə ərəbcə, farsca və rusca sözlər də işlənir.

B) QIRĞIZ TÜRKCƏSİ

Qırğızistan Respublikasının rəsmi dili, qırçaq qrupu və mərkəzi şimal türkcəsinin bir qoludur. Mərkəzi Bişkək olan Qırğızistan Respublikasının 3.5 milyon nüfusu vardır. Nüfusunun yarısından çoxunu qırğız türkləri təşkil edir.

Qırğızlar e.ə 201-ci ilə aid Çin qaynaqlarında zikr edilmişdir. Bu tarixdə Yenisey çayının yuxarı sahilində yaşayırdılar. Sonra hunlarla birlikdə yaşamağa başladılar. Hun imperatorluğunun yığılmasından sonra X əsrdə sərhədləri Baykal gölündən Tibetə qədər uzanan Xakas dövlətini qurdular. Qədim türklərin ilk yazılı əsərləri olan Yenisey çayının ətrafındakı məzar kitabələri, əski qırğızlara aiddir. Bugünkü qırğızların dili bir dərəcəyə qədər Orxon kitabələrinin dilinə bənzəyir.

Qırğızlar Göytürk dövlətinin qurulmasından sonra onlara tabe oldular. VIII əsrdə uyğurların yardımı ilə Göytürkləri yıxıb və bir əsr sonra Moğolstanda uyğurların yerinə keçdilər. X əsrdə *moğol qara xətailərinin* və sonralar da qaraxanlıların hakimiyyəti altına girərək müsəlman oldular. XIII əsrdə də moğol qoşununun cərgəsinə qatıldılar. Bir müddət Türkistan xanlıqlarına tabe oldular. Ancaq XIX əsrdə (1860-1881) Çar Rusiyasının hakimiyyəti altına keçdilər. 1936-cı ildə Sovet Qırğızistan Respublikası quruldu. Qırğızlar qazaqlara bənzəyirlər. Qırğız sözü, qırmızı adam, qırmızı oğuz (qırğu oğuz) və cənub oğuzları mənasına gəlir. Qırğızların çoxu sarı saçlı və mavi gözlüdür. V əsrdən etibarən yazıya malik oldular (Yenisey kitabələri). Tufa, soyut, Kimak və Xakas kimi Sibiryə türklərinin çoxunun dili, əski qırğız dilinin təməli üzərində meydana gəlmişdir.

Sayları 2 milyondan çox olan qırğızlar, Qırğızistandan əlavə Özbəkistan, Tacikistan, Qazağıstan, Moğolistan, Çin, Əfqanıstan və Pakistanda yaşayırlar.

Qırğız dili, üç tarixi inkişaf mərhələsi keçirmişdir:

- 1) Əski qırğızca (IX əsrə qədər).
- 2) Orta qırğızca (X-XV əsrlər).
- 3) Yeni qırğızca (XV əsrdən başlayaraq).

Ədəbi dil Sovet rejiminin qurulmasından sonra formalaşmışdır. 1927-ci ildə ərəb əlifbası yerini latın əlifbasına verdi. 1940-cı ildən etibarən kiril əlifbası rəsmiyyət tapdı. Kəlmə baxımından çox zəngin və çeşidlidir. Əski qırğız türkcəsindən əlavə moğol, tunqus, mancur, ərəb, fars və rus dillərinə aid sözlər də bu dilə daxil olmuşdur. Misal olaraq qırğız mənşəli bir neçə kəlməni burada göstəririk:

“kapkak” (qapaq), “kuduk” (quyu), “kiçi” (kiçik), “boo” (bağ), “boola” (bağla), “uyku” (yuxu), “cük” (yük), “cak” (yandırmaq), “muz” (buz), “ool” (oğul).

Qırğız türkcəsinin 8 uzun səslisi (şimal dialekti), 9 səslisi (cənub dialekti) və 20 samiti vardır. Uzun səsililər sözün mənasını dəyişdirir. Qərb türkcəsi ilə (Türkiyə, Azərbaycan) müqayisə edildiyində aşağıdakı xüsusiyyətlər gözə çarpır:

Fonetik xüsusiyyətlər

Səssizlərdən /y/ səsi /c/ ilə əvəzlənir. Məsələn, “yaxşı” yerinə “cakşı”, “yol” yerinə “col” kimi. Sözüün ortasındakı /c/ səsi də /j/ ilə əvəzlənir: “ajal” (əcəl).

/ğ/ səsi /v/ ilə əvəzlənir. Məsələn, “dağ” yerinə “tav”.

/f, h, v/ səsləri yalnız yad sözlərdə görünür.

Söz əvvəlində /n/ düşür.

Söz əvvəlindəki /l/ və /r/ səslərindən öncə bir səslə əlavə olunur: “ilampa” (lampa).

/x/ səsi /k/ (q) ilə əvəzlənir: “xan” yerinə “kan”.

Yad sözlər xaricində səsililər arasında ahəng vardır.

Morfoloji xüsusiyyətlər

İsimdən isim düzəldən şəkilçilər: /-çi/, /-lıq/, /-çiq/, /-day/, /-kə/, /-lu/ (taşlu= daşlıq).

Feldən isim düzəldən şəkilçilər: /-n/, /-m/, /-qaq/, /-o/, /-u/ (oqu= oxuma).

İsmin halları:

Yiyəlik şəkilçiləri: -nin (-nın, -nun, -din, -dun, -tin, -tun).

Təsirlik hal şəkilçiləri: -ni (-nı, -nu, -di, -du, -ti, -tu).

Yerlik hal şəkilçiləri: -da (-də, -du, -ta, -tə, -tu).

Çıxışlıq hal şəkilçiləri: -dan (-dən, -dun, -tan, -tən, -tun).

İndiki zaman feli 2 şəkildə hallanır: “cazam” (yazıram), “oqup-turam (oxuyuram) (gerendiyum /p/ və ya bağlayıcı fel+ köməkçi fel: turmaq).

Qırğız türkcəsinin şimal və cənub olmaq üzrə iki dialekti vardır. Şimal şivələrində 8 və cənub şivələrində 9 qısa səsli mövcuddur.

Şimal şivələrində söz əvvəlindəki /b-/ səsi /p-/ ilə əvəzlənməz. /l/ səsi qorunmuşdur. /h/ işlənməz və /z/ səsi də /s/ ilə əvəzlənər.

Cənub şivələrində /p/ çox işlənir, ancaq /l/ düşə bilir, /h/ işlənmir, /z/ səsi də /s/ ilə əvəzlənməz.

Ədəbiyyat

Qırğız türkcəsi lirik, epik və duyğulu ədəbiyyata malikdir. Aqınlar və ya akınlar (xalq ozanları) xalq arasında, məclislərdə və şənliklərdə dastanlar oxuyardılar. Bu dildə epik şeirə və nəsrə “comoq”; nəğmələrə “ır” və onları söyləyənlərə “comoqçu”, “ırçı”, “manasçı” və “akınçı” deyilir. Comoqçular, ümumiyyətlə qısa dastan və qəhrəmanlıq hekayələri söylərlər. Manasçılar qırğızların ən məşhur qəhrəmanlıq dastanını, yəni “Manas” dastanını nəql edərlər. İrçilər mahnı söyləyib, oxuyarlar. Qırğız xalqının böyük ədəbiyyatçı və şairləri “aqınlar”dır. Bu gün yazılı ədəbiyyat şairlərinə də “aqın” deyilir.

Qırğızlara məxsus ədəbi janrlardan ən maraqlısı çoban qızlarına aid olan “Bəkbəki” və “Saqsaqay”dır. “Şırıldan” mahnısı da kişi çobanlara məxsusdur.

Qırğızların xalq ədəbiyyatı növləri arasında atalar sözü və deyimlər çox diqqətəlayiqdir. Qırğız şairlərinin də Azərbaycan türkcəsindəki “deyişmə” kimi “aytış” adlı bir yarışmaları vardır. Həyatdan olan şikayətlərə “arman”; dərdi, kədəri və ayrılığı bəyan edən şeir növünə də “qoştusu” və ya “qoştasu”; dəfn və matəm mərasimində oxunan şeirlərə də “qoşoq” deyilir. Qoşoqları toylarda gəlinin ata evindən aparıldığı sırada da oxuyarlar. Bu qoşoqlar qırğızlara məxsusdur.

Aqınların ən önəmliləri olaraq Toqoluq Muldu, Əbulqasim Cuqati, İshaq Şay Bəg, Toq Toğul Satılğan (1864-1933) adlarını çəkə bilərik.

Qırğızların ən önəmli dastanı “Manas”dır və onu söyləyənlərə “manasçı” deyilir. Manas türk tayfalarının ən əski və ən böyük həcmli dastanlarından sayılır. Müsəlman türklərlə müsəlman olmayan türklərin savaqlarını bəyan edir. Bu dastan XI və XII əsrlərdə Türkistandakı Yedisunun ətrafında söylənmiş, XIX əsrdə öncə Ç.Vəlixanov tərəfindən və sonra da Radlov tərəfindən yazıya alınmış və almanca tərcüməsi ilə birlikdə “Xalq ədəbiyyatı nümunələri” kitabının 5-ci cildində çap olunmuşdur. XIX əsrdə ona milliyyətçilik məzmunu daşıyan yeni bölmələr əlavə edilmişdir. Hazırda 200 mindən artıq beytə malikdir. Dastanın şeirləri dördlük şəklində, heca vəznində (7 hecalı), yəni əski türkcə şeir şəkli ilə söylənmişdir. Bu dastanın qəhrəmanlarının adı Manas, oğlu Semetey və nəvəsi Setkeydir. Bunlar qırğız zadəganlarındandırlar. Qaraxanın nəvəsi və Yəqubun oğlu Manas igidlik, xalqsevərlik, vətənpərvərlik və ədalətəxahlıq simvoludur. Ona görə də xalq onu özünə xan və sərkərdə seçir və o, xalqın və vətənin düşmənləri olan qalmuqlar və afganlarla müharibə edərək, qalmuq xanı Alukəni öldürür və Talası düşmənin əlindən xilas edir. Manasın atı Aqboz da misilsiz bir atdır.

Buxara xanının qızı Kanikey Manasdan xoşlanır və onunla evlənir. Bu evlilikdən Semetey adlı bir oğul dünyaya gəlir və atası Manasdan sonra xalqı birliyə çağırır. Manasın ölümündən sonra qırğız tayfaları arasında ixtilaf və savaş baş verir. Semetey İlyas xanla müharibədə ölür, ancaq oğlu Setkey atasının intiqamını İlyas xandan alır.

Manas dastanında köçəri qırğız xalqının həyatı və adət-ənənələri gözəl bir şəkildə təsvir edilmişdir. Ç.Vəlixanova görə, Manas dastanı ensiklopedik bir məcmuədir ki, bütün qırğız əfsanə və nağıllarını bir qəhrəman ətrafında toplamış, xalqın həyat, adət-ənənə və milli xüsusiyyətlərini, dini inanclarını, digər xalqlarla olan münasibətlərini və hətta coğrafi özəlliklərini əks etdirir.

Manas dastanı ilə digər türk xalqlarının qəhrəmanlıq dastanları arasındakı oxşarlıq olduqca çoxdur. Oğuzların Dədə Qorqud

dastanı ilə özbəklərin Alpamış dastanı bir çox nəzərdən Manas dastanına bənzəyir. Manasın atası Yəqubun da Dirsə Xan (Dədə Qorqudda) kimi uşağı olmurdu və bir çox dua və nəzirdən sonra Manas adlı güclü və qəhrəman bir oğula malik olur.

Manasdakı Çamba oyunu çox maraqlıdır və bir az da Qazan xanın (Dədə Qorqudda) evinin yağmalanmasına bənzəyir. Manas dastanında “Şahnamə”yə bənzər bəndlər var. Hətta Şahnamə qəhrəmanlarının bəzisinin də adı keçir. Ancaq onların geyimləri fərqli və heyvan dərisindən tikilmişdir. Qəhrəmanların paltarlarını arvadları tikərdi. Bu paltarlar o qədər möhkəm olmalı idi ki, düşmənlə müharibə zamanı yırtılmasın. Əgər bir qəhrəmanın şalvarı müharibə meydanında yırtılsa, avradının abrı gedər və onu pis bir vəziyyətdə atasının evinə göndərirlər. Manas dastanında keçən adlar da Dədə Qorqud dastanlarındakı adlara bənzəyir.

Xalq şairləri və ya qırğız aqınlarından Toqoloq Moldu və ya Toqoloq Molla və Toqtoqul Satılqanı zikr edə bilərik. Hər iki şair müasir dövrə aid olub, Sovet dövründə inqilabı dəstəkləmişlər.

Qırğız yazılı ədəbiyyatı, Sovet hakimiyyəti dövründə formalaşmış, sürətlə inkişaf etdi. Bu ədəbiyyat hazırda yüksək bir səviyyədədir. 1924-cü ildə “Əркиn То” (azad dağlar) adlı ilk qəzet nəşr olundu. Bu qəzetdə ilk dəfə Altı Tokombayın şeiri çap oldu. Sonra Mikay Eləbay, Moldo Qazi Tokobay ədəbiyyat meydanına daxil oldular. Şeirərin məzmunu daha öncə əsasən siyasi və propaqanda ilə əlaqədar idi. Qadınların azadlığını və keçmiş dövrü tənqid edən şeirlər çap edilirdi. 1930-cu ildən sonra iqtisad, müasir həyat və kolxoz kimi mövzular poemalara daxil oldu. Bədii nəsr get-gedə inkişaf etdi. Yeni ədəbiyyat ictimai realizm möhtəvası ilə inkişaf etdi. Şairlər və yazıçılar əsərlərində ictimai və xəlqi mövzuları işlətdilər.

A.Tokombay lirik-romantik nəsrin təmsilçisi, Togülbay Sədiqbay isə realistdir və hər ikisi də şair və roman yazıçısıdır.

Tokombayın əsərlərindən “Melodinin sirri” və “Müdrək adamın cavabı”nı; Sədiqbayın əsərlərindən də “Gensu və Təmir” romanlarını sayə bilərik⁵⁵.

⁵⁵ Prof. Xəlilov Pənah, SSRİ Xalqları Ədəbiyyatı, I cild, Bakı, 1997.

Dramaturgiya da 1930-cu ildən sonra başladı. Qırğız pyeslərinin ən məşhurları K.Can Tuşevin “Korman Bəy” əsəri; Malikov və Kutanbəyin “Canil” əsərindən ibarətdir. Hər iki pyes, qəhrəmanlıq dastanlarından ilham alınaraq II Dünya müharibəsi illərində yazılmışdır.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra qırğız nəsrinə daha çox inkişaf etdi. Sədiqbayın “Əsrimizin insanları” və xüsusilə də Çingiz Aytmatovun əsərləri bu inkişafın ən gözəl nümunələridirlər.

Çingiz Aytmatovun ən önəmli əsərləri bunlardır: “*Cəmilə*”, “*Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim*”, “*İlk müəllimim*”, “*Köşk gözü*”, “*Əlvida Gülsarı*”, “*Ana Tarla*”.

Onun “*Cəmilə*”, “*Əlvida Gülsarı*” və “*Ağ Gəmi*” adlı əsərləri farscaya da tərcümə edilmişdir.

İndi örnək olaraq A.Tokombayın qırğızlarla özbəklərin birliyi haqqında söylədiyi Əlişir Nəvai adlı şeirini nəql edirik:

Əlişir bu məngü olmas şeiri-həyat
Hər bir sözi dilmizdə karkar kannət
Dəvət kibi yangırıp turgən küyləridən
Yürək mədəd, ilham alur tapar nəcət
Ulug şair səning tiling məning tilim
Qardaşımən məning tilim səning tiling
Küyli bergin həm nəfəssən zamana məgar
A şeiriyyəət çırağandır səning yoling.

“Əlişir! Bu şeir həyatı əbədi və ölməzdir. Onun hər bir sözü ürəyimizdə qanad çalar.

Onun dəvətkaranə həyəcanlı nəğmələrindən könül mədəd və ilham alır və xilas olur.

Böyük şair! Sənin dilin mənim dilimdir. Mənim qardaşımən, mənim dilim sənin dilindir.

Nəğmə oxu, zamanımın yoldaşı ol. Ey şeir dünyası! Sənin yolun aydınlıqdır”.

QAZAQ TÜRKÇƏSİ

Qazaq türkçəsi Qazağıstan Respublikasının rəsmi dilidir. Bu respublika Qırğızistan və Özbəkistanın şimalında yer alıb, şərq və cənub-şərq hissələrində Tanrı dağları (Tıyaşan) və Altay dağları vardır.

1979-cu ildə Sovetlər Birliyində aparılan rəsmi statistikaya görə, Qazağıstanın nüfusu 14.684.283 nəfərdir. Hər il ona 600.000-dən artıq insan əlavə olunur. Qazağıstan nüfusunun təxminən yarısına yaxınını ruslar və türk olmayan millətlər təşkil edir⁵⁶.

Qazaq sözü Qumuq türkçəsində cəngavər, əsəbi və əsgər mənalarına gəlir və Rusiyanın cənubundakı rus qazaqları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Qazaq adı ilk dəfə Firdovsinin “Şahnamə”sində bir etnik və xan adı olaraq keçmişdir. Qazaqlar XVI əsrdə Qasım xanın başçılığında birləşdilər (1511-1523). Sonra onun oğlu zamanında Taşkəndi aldılar. XIX əsrdə rusların hakimiyyəti altına keçdilər (1869). Qazaqlar Qazağıstandan başqa Özbəkistan və Türkmənistanında da yaşayırlar. Qazaq türkçəsi, qıpçaq-noqay türkçəsi qrupundandır. Qırğız türkçəsi ilə orta qəhətləri çoxdur. 1928-ci ilə qədər ərəb əlifbası işlədilirdi. Sonra latın əlifbasına keçdilər və 1940-cı ildən etibarən də kiril əlifbası işlədilməkdədir.

Dil xüsusiyyətləri: 9 səslı və 26 səssızə malikdir. Qərb türkçəsi ilə müqayisədə aşağıdakı xüsusiyyətlər müşahidə olunur:

/y/ səsi ilə /j/nin və bəzi şivələrdə /c/nin əvəzlənməsi. Məsələn, “yatırmaq” yerinə “jatırmaq”.

/ç/ səsi ilə /ş/nin və /ş/ səsi ilə /s/nin əvəzlənməsi. Məsələn, “aç” yerinə “aş”; “qış” yerinə “qıs”.

/x, f, ç/ səsləri yad sözlərdə işlənir.

Assimilyasiya hadisəsi, xüsusilə də söz kökünə yaxın samitlərdə görünür. Məsələn, “yazsa” yerinə “jassa”.

Türkçə sözlərin əvvəlində /d/ yerinə /t/ işlənir. Məsələn, “dəniz” yerinə “təniz”.

Ayrıca /l/ səsi /d/ ilə əvəzlənir. Məsələn, “qızlar” yerinə “qızdar”.

⁵⁶ Naselenie SSSR, Po dannım vsesoyuznoy Perepisi Naseleniya, 1979 qoda Moskva, 1980, S, 10-11 (Türk Dünyası Araştırmaları, Nisan, 1982).

Söz düzəldici şəkilçilərdə oğuz qrupunun əksinə dodaqlanan səslilər işlənməz. Yiyəlik şəkilçiləri də belədir.

Morfologiya

Mənsubiyyət şəkilçisi /-m/ (-im), /-ing/ (-ıng, -ıngız, -ı)dir.
Məsələn, qızım.

İsimin hal şəkilçiləri:

Yiyəlik hal: /-nin/ (-nın, -dın, -tın).

Təsirlik hal: /-ni/ (-nı, -dı, -tı).

Yönlük hal: /-ka/, /-qa/.

Yerlik hal: /-da/ (-də, -ta, -tə).

Çıxışlıq hal: /-nan/ (-nən, -dan, -dən, -tan, -tən).

Vasitə şəkilçisi: /-man/ (-bən, -mənnən, -bənnən).

Bərabərlik şəkilçisi: /-şa/, /-şə/.

Keçmiş zaman şəkilçisi: /-di/, /-ti/.

Geniş zaman şəkilçisi: /-atın/, /-ətin/, /-itin/.

İndiki zaman şəkilçisi: /-turmaq/, /-qurmaq/, /-otırmaq/, /-yatırmaq/ kimi köməkçi fellərlə düzəlir.

Nəqli keçmiş zaman şəkilçisi /-miş/; qeyri-şühudi keçmiş zaman şəkilçisi /-imiş/ və gələcək zaman şəkilçisi /-caq/ və /-cək/ şəkilçiləri işlənməz. Qazaq türkcəsində bir-birindən bir az fərqli 4 dialekt və şivə vardır.

Ədəbiyyat

Qazaq ədəbiyyatı folklor, xalq şairlərinin nəğmələri olan “aqın”, “jıravu” və ya “ölənçi” ilə başlayır. Nəğməyə qazaq türkcəsində “cır”, “jır” ya da “ölən” deyilir və müxtəlif növləri var. Məsələn, toy və şənlik nəğmələri; yas, vida, həsrət, qürbət və s. nəğmələri. Qazaqların nəğmələrində xalqın bütün xüsusiyyətləri əks olunmuşdur.

Qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları da şeir ilədir və aqınlar tərəfindən məclislərdə oxunur. Ən önəmli qəhrəmanlıq dastanları “Kublandı”, “Qənbər Batur” və “Ərtarqın” dastanlarıdır.

“Kublandı” dastanının şeirləri, qazaqların qalmuqlar qarşısındakı igidliklərinin dastanıdır. Dastanın qəhrəmanı Kublandı qazaq xalqının fədakarlığının və savaşıqlığının simvoludur.

“Qənbər Batur” dastanında hakim və zəngin zümrə ilə xalqın mücadiləsi şərh olunur.

“Kozı Köriş” və “Bayan Sulu” (iki qız qardaş) dastanında sevdiklərinə çatan iki bacının məhəbbət hekayəsi əks olunur.

Qazaq aqınlarının ən məşhurları bunlardır: Buqar, Dövlət Babatay, Şurtanbay, Şalkuləkəoğlu, Məhəmməd Ötəmişoğlu, Suyumbay, Birjansal Xocaoğlu, Cambul Cabayev. Buqar XVIII əsrdə Ablay xanın sarayında yaşamışdır. Dövlət Babatayoğlu ilə Burtabay da saray şairləri idilər. Şalkuləkəoğlu ilə Məhəmməd Ötəmişoğlu (1804–1846) şeirlərində hakim təbəqəni, onların zülm və ədalətsizliyini tənqid etmişlər. Məhəmməd Ötəmişoğlu, 1836–1838-ci il üsyanında iştirak etmiş və şeirlərində İsatay Taymanovun başçılığında xalq üsyanını əks etdirmişdir.

Yazılı ədəbiyyat XIX əsrin ikinci yarısında, yəni Qazağıstanın Rusiyaya ilhaqından sonra başlamışdır. Onun ilk təmsilçiləri Şukan Vəlixanov, İbray Altınsarı, Abay Kunanbaydır (1840-1904). Şukan Vəlixanov “Manas” dastanının şeirlərini yazıya köçürən ilk adamdır. Altınsarı (1841-1889) rus məktəbində oxumuş, mütərəqqi və maarifpərvər bir ədib və şair idi. Uşaqlar üçün ilk dərslik və “Qıpçaq Seyid Qul”, “Bay balası ilə kasıb oğul” adlı hekayələr onun əsərləridir. Abay Kunanbay XIX əsrdə qazaq realist ədəbiyyatının təmsilçisidir. Şeirlərində xalqın yaşam və məişətini gerçəkçi bir şəkildə əks etdirmiş və insanların oyanması üçün cəhd göstərmişdir. Elm və mədəniyyəti təbliğ etmiş, rus dili və mədəniyyətini yeni həyat yolu və tərzinin açarı saymışdır. O da Vəlixanov və Altınsarı kimi xalqı abadanlığa, əkinçiliyə və çalışıb, işləməyə təşviq etdi.

İsfəndiyar Köbikov, Sultan Mahmud Turayzirov, Sabit Dünəntayov qazaq mənzum və mənsur ədəbiyyatının qabaqcılları sayılırlar. İsfəndiyarın “Kalım” və Sultan Mahmudun “Gözəl qəmə” romanları Qazağıstandakı romançılığın ilk örnəkləridir. Sabit Dünəntayov şeirlərində kömür mədənlərində işləyən işçilərin həyatını və acınacaqlı vəziyyətlərini təsvir etmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Qazağıstanda mətbuat qazaq türkcəsi ilə nəşr olunurdu. “Qazaq” dərgisində Qazağıstan milliyyətçiləri və müstəqillik tərəfdarları yazırdılar. “Aykap” dərgisi də demokratların yayın orqanı idi.

Qazaq ədəbiyyatı Sovetlər dövründə müxtəlif mərhələlərdən keçdi. Onun təşəkkül dövrü inqilabın ilk on ilində idi. Bu müddətdə proletar yazıçılar cəmiyyəti quruldu və bu yolla gənclər Sovet inqilabı haqqında yazmağa təşviq edildilər. Bu illərdə milliyyətçi yazıçılar da M.Cuma bəyin rəhbərliyində fəaliyyətlərini davam etdirdilər.

İnqilabçı şeirin ilk məcmuəsini “Ram edilməz at” adı ilə Seyfəli yazdı. Ayrıca “Səadətə gedən yol” və “Qızıl şahinlər” adlı pyeslər də kitab şəklində nəşr olundu.

Aqınlardan (xalq şairləri) Canbul Cabayev, Bayqarlı, Azərbaycan, Aynabegov və Begejanovu da yada salmaq lazımdır.

Cambul Cabayev (1846-1945): Sovet inqilabı zamanında 71 yaşında idi. Daha öncə də bir çox aqını deyişmədə (aytısma) məğlub etmişdi. O, Süyünbayın şagirdi idi. “Alpamış”, “Koroğlu”, “Qənbər”, “Manas” dastanlarını və eyni zamanda “Şahnamə”, “Ötəgən” və Sevrük Baturun bəzi bölümlərini oxuyurdu. Onun nəğmələri Seyfəlinin səyi ilə nəşr olundu və sonra başqa dillərə tərcümə edildi. 1926-cı ildə “Zamanın Yürüşü” poemasını yazdı. Orada həyatı və keçmiş rejimi tənqid edib, Sovet rejimini təbliğ elədi. Sonra “Batur Ötəgən” mənzuməsini yazdı. Batur Ötəgən qazaqların milli qəhrəmanı idi. Belə ki, xalq düşmən hücumuna məruz qaldığında digər qəhrəmanlarla birlikdə öz xalqı üçün uyğun bir yer tapmağa getdi. Ancaq çətinliklərlə qarşılaşınca yoldaşları onu yarı yolda buraxıb qayıtdılar. Batur Ötəgən təkbaşına xəyalındakı yurdu axtarmağa davam etdi. Xalqı üçün ideal bir ölkə olduğunu düşündüyü bir yerə çatdı. Ancaq qısa bir müddət sonra başa düşdü ki, oranın suyu içilməz və otları da zəhərlidir. Daha sonra Ötəgənin atı zəhərlənib öldü. Az bir zaman sonra da qəhrəman özü həyatını itirdi. Dastan qəhrəmanının ölümü ilə sona çatır. Cambul “Ötəgən” dastanına burdan davam edir. Qəhrəmanın arzuladığı xoşbəxtlik diyarından danışır. Sovet vətəni Ötəgənin xəyal etdiyi ölkə sayır. O, İkinci Dünya müharibəsində xalqı, Sovet vətəni müdafiə etmək üçün nəğmələr söylədi və bu nəğmələr bütün Sovetlər birliyində müxtəlif dillərdə nəşr olundu.

Səken Seyfəli (1894–1939): Seyfəli yeni qazax ədəbiyyatının qurucusu və eyni zamanda ictimai xadim və siyasət adamı idi. O, şair, roman yazıçısı, dramaturq və eyni zamanda tədqiqatçı və ədəbi tənqidçidir. Bu baxımdan onu özbəkistanlı Niyazi ilə eyni səviyyədə görmək lazımdır. Nəsrdə realist idi ancaq romantizmdən də faydalanırdı. “Göycə tay” (Göycə dağı), “Ox yetməz daş”, “Tapmaca qaya” adlı poemalarında əski dövrü Sovet dövrü ilə müqayisə edərək hazır vəziyyəti tərifləmişdir. Seyfəli digər şair və yazıçılara da təsir göstərmişdir.

İlyas Cansuqurov (1894-1934) şeirlərində (Səhra, Moskva, Qazağıstan və s. poemaları) keçmiş və indini təsvir edib, milli xüsusiyyətlərdən danışarkən sadə yazmağı təşviq etmişdir.

Sabit Muğanov: Şair və romançıdır. Xidmətçilikdən akademiya üzvlüyünə qədər yüksəlmişdir. Onun əsərlərindən “Sulu saç” poeması və “Sirdərya”, “Butagöz” və “Mənim məktəbim” romanlarını sayə bilərik.

K.Mustaqın və Q.Müsrep romançıdırlar.

Muxtar Eyvəzov (1897-1961): Qazağıstanın şərqindəki Semipalatinsk əhalisindəndir. Taşkənd və Leninqradda təhsil görmüş və daha sonra Qazağıstan Akademiyası üzvü seçilmişdir. O, güclü bir alim və yazıçı idi. Onun xalq hekayəsini əsas alaraq yazdığı “Yenilik və Kebek” adlı pyesi ilk qazax dramı olub və onun səhnəyə qoyulması ilə Qazağıstan milli teatrı başlayır. Onun iyirmidən çox pyesi və bir neçə hekayəsi vardır. Bundan əlavə “Otello”, “Müfəttiş” (Qoqolun əsəri) və başqa əsərləri tərcümə etmişdir. Onun ən önəmli əsəri “Abay və Abayın yolu” silsilə romanlarıdır ki, XIX əsrin ikinci yarısında yaşayan qazax şairi Abayın həyatı haqqında olub və orada o dövrün ictimai vəziyyəti, zülm və ədalətsizliklər təsvir edilmişdir. Bu romanlar müxtəlif dillərə tərcümə edilmişdir.

Oljas Süleyman (İlyas): Müasir qazax şairi olub, ölkə xaricində də tanınmışdır. “Asia”, “Meymun ili”, “Saç” və “Gözəl za-

man” kimi əsərləri yabancı dillərə tərcümə edilmişdir. Oljas Süleyman, eyni zamanda tarix və dillə də maraqlanır və türkcənin etimoloji lüğətini hazırlamaqdadır.

İndi örnək olaraq müasir qazaq şairi Dihkan Abilin özbəklərin dostluğu və qardaşlığı barədə dediyi “*Güldəstə*” şeirini nəql edirik:

Taşkəntdə dəstə gül tutuşdı mənə
Onı alıb qayıtdım cana can elkə
Stolım üstidə cilməyib turar
Mizbanlar hörmətin islatıb dilgə
Güllərin biri aq, biri naparmən
Baksam kuvantırar közimni hər an
Ailəm əzizlər o şa gül ilə
Bütün Özbək eli bolqandəy mihman
Künlərin artıdən yangi kün kələr
Nə teyki çərə yok axir gül solar
Ama Özbək mehri bilən yoğrılqan
Güldəstə kalbimdə şeir bolıb kalar.

Azərbaycan türkcəsi ilə:

Taşkəntdə mənə bir dəstə gül verdilər. Onu alıb xalqımın (canımın) yanına qayıtdım.

O dəstə gül masamın üstündən ayrılmaz. Ev sahiblərinin hörmətini xatırladar.

Güllərin biri ağ, digəri bənövşə rəngindədir. Baxdığım zaman gözlərim qürurla dolar.

Ailəm ona elə dəyər verir ki, sanki bütün özbək xalqı bizim qonağımızdır.

Günlərdən sonra yeni gün gəlir. Nə edim, çərə yoxdur, sonunda gül solar.

Ancaq dəstə gül elə bir şeirə bənzəyir ki, özbək sevgisi ilə yoğrulub könlümdə qalır.

ALTAY TÜRKÇƏSİ

Altay türkçəsi Şərqi hun və qıpçaq qrupunun bir parçasıdır və qırğız türkçəsi ilə müştərək cəhətləri vardır. 60 min nəfər bu dildə danışır. Sovet rejimindən öncə dini propaqanda məqsədi ilə Teleut şivəsi əsasında yazı dili meydana gəldi. Sovet rejiminin quruluşundan sonra Oyrot şivəsi əsası üzərinə qurulan rəsmi yazı dili, öncə latın və daha sonra kiril əlifbası ilə (1938) yazılmağa başladı. Bu dil 1947-ci ildən bəri Altay muxtar respublikasının rəsmi dilidir. Bu dildə əski qırğız dilinin xüsusiyyətləri qalmış, ancaq moğolca və digər dillərin təsiri nəticəsində müasir qırğızcadan fərqlənir. Eyni zamanda Altay dövrünün bəzi özəlliklərini də qorumuşdur. Bu üzəndən uyğur-oğuz qrupu ilə ortaq və bənzər cəhətlərə malikdir.

Altay türkçəsində 8 normal və 8 uzunsəsli vardır. Uzunsəsliyə baxmayaraq, altay türkçəsi digər qıpçaq qrupu dillərindən fərqlidir.

Səs ahənginə tam riayət olunur.

Samitlərdən /t/ səsi /d/ və /s/ səsi də /z/ ilə əvəzlənir.

Sözlərin çoxunu əski türk kəlmələri təşkil edir. Göytürk dövrünə aid kəlmələr də gözə çarpır. Məsələn, “biçi” (yazmaq), “qut” (güc), “öksüs” (yetim), “oquş” (ağıl), “meçin” (meymun), “möngü” (əbədi), “çeriğ” (qoşun, ordu).

Bu dildə çox sayda moğolca kəlmə vardır. Nəzərə belə gəlir ki, bəziləri Altay dövründən qalmış və bəziləri də moğol istilasından sonra daxil olmuşdur. Məsələn, “orun” (yer), “saa” (sağ, salamat), “tala” (talamaq) “pol” (ol), “aqa” (ağa), “küç” (güc), “aru” (təmiz, saf), “tümən” (on min).

Ərəbcə və farsca kəlmələr çox az miqdarda olub, altay türkçəsinə qazaq dili vasitəsilə girmişdir.

Morfoloji baxımdan oğuz qrupundan çox fərqli deyil.

Bu dildə cənub və şimal şivələri bir-birindən ayrı və fərqlidir. Cənub şivələri: Altay (Altay Kiji), Teleut, Telenqut və Yaçuyu. Şimal şivələri: Tuba, Kumandin və Çalkan.

Bu şivələr arasında kəlmə və fonetik baxımdan və bir az qrammatik fərqliliklər mövcuddur.

NOQAY TÜRKÇƏSİ

Noqay türkçəsi Stavropol və Qaraçay-Çerkəz xalqının dilidir. Bir qismi də Astaraxan, Krasnodar və Dağıstanda yaşayır və sayları 60 min nəfərdən çoxdur. Bu dil qıpçaq qrupundan olub qaraqalpaq dilinə çox yaxındır. Noqaylar da qazaqlar və qaraqalpaqlar kimi Noqayın (Çingizin böyük nəvəsi) qoşunundan ayrılmışlar. Bunu da deməliyik ki, Noqay daha öncə Qara dənizin şimalındakı Qıpçaq çölündə bir tayfanın adı idi.

Noqay ədəbi dili Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra formalaşdı. O zamana qədər onların bir qismi qumuq və tatar ədəbi dilindən faydalanırdılar.

Noqay dilinin böyük bir hissəsini qıpçaq-noqay türkçəsinə aid sözlər təşkil edir. Məsələn, “pışakı” (bıçaq), “tav” (dağ), “ayu” (ayı), “beyik” (böyük), “ast” (alt), “bas” (baş).

Noqay dilində ərəbcə, farsca, rusca, moğolca, tonguzca, mənçurca və qafqaz dillərinə aid kəlmələr də mövcuddur. Öncə latın, sonra rus əlifbası olduğu kimi qəbul edildi. Daha sonra altı hərf də ona əlavə olundu.

Bu dildə 8 səsli və bəzi şivələrdə /ə/ də mövcuddur.

/y/ söz əvvəlində çoxdur. Ancaq bu səs Ağ Noqay şivəsində /j/ ilə əvəzlənir.

/ç/ yalnız yad sözlərdə görünür. /ç/ yerinə /ş/ işlənir. Məsələn, “saç” yerinə “şaş”.

/ş/ səsi çox vaxt /s/ ilə əvəzlənir. Məsələn, “tas” (daş), “bas” (baş), “bos” (boş), “yoldas” (yoldaş), “as” (aş).

/v/ və /f/ səsləri /p/ ilə əvəzlənir. “payda” (fayda), “paqon” (vaqon).

Səs ahəngi qanununa riayət olunur, ancaq dodaq səslərində bəzən pozulur. Bu dildə vurğu son hecanın üstündə olur.

Hecalar oğuzcada olduğu kimi açıq və qapalı hecalara ayrılır.

Mənsubiyyət və ya yiyəlik şəkilçiləri oğuz qrupu kimidir. Ancaq dodaqlanan şəkli yoxdur:

Birinci şəxs tək: /-m, -im/; cəm: /-miz, -imiz/;

İkinci şəxs tək: /-n, -in/; cəm: /-niz, -iniz/;

Üçüncü şəxs tək: /-mi, -i/; cəm: /-si, -i/.

İsimlərdə başqa türk dillərində olduğu kimi Azərbaycan türkcəsinə bənzəyən 6 hal vardır.

Əvəzlilər də oğuz qrupu kimidir. Şəxs əvəzliləri: mən, sən, ol, biz-bizlər, siz-sizlər, olar.

İşarə əvəzliləri: bul, susı, sul, minə, munday, bulay, susılay, susınday, anə, anav.

Fel hallanmasında indiki zaman və gələcək zaman şəkildələri bir-birinə bənzəyir.

Sintaksis baxımından oğuz qrupu kimidir. Məsələn, “Aldar atka minib kolındaqı tayaqın buqa berip kamışım da tiləyü aldı”.

Yəni: “Aldar ata minib əlindəki əsanı (çəliyi) ona verib qamçısını da istədi”.

Noqay dilinin 3 şivəsi var: əsas noqay şivəsi, qara noqay şivəsi, ağ noqay şivəsi.

III

BULĞAR VƏ YA BULĞAR-QIPÇAQ-OĞUZ QRUPU

Bulğarlar 630-cu ildən öncə Hun imperiyasının və sonra avarların bir parçası idilər. Daha sonra onlar böyük bulğar dövlətini qurdular. Onların Qurd adlı xaqanları 655-ci ildə vəfat etdi və ondan qısa bir müddət sonra böyük bulğar dövləti parçalandı.

Bulğar dövləti xəzərlər tərəfindən ortadan qaldırıldıqdan sonra xalqın bir hissəsi Tuna sahillərində məskunlaşdı və digər qismi isə xəzərlər tərəfinə gedib onlarla qarışdılar. Daha sonra Volqa tərəfinə gedərək orada Volqa Bulğar dövlətini qurdular. Tuna (Danub) tərəfinə gedən bulğarlar qısa bir müddət sonra xristian olub slavlarla qarışdılar və onların içində əridilər.

Volqa bulğarları haqqında məzar daşlarında, ərəbcə, yunanca və ermənicə tarixlərdə məlumatlar verilmişdir.

Bulğar sözü çay mənasına gələn “bulaq”dan alınmışdır. Yəni çay kənarında yaşayan insan mənasındadır. Suvarlarda bulğar boylarından biridir. “Suv” da su və çay anlamıdadır.

Bəzi araşdırmalara görə, bulğar sözü, “bulğamaq” və ya “bulamaq”, yəni qarışdırmaq mənasına gəlir. Bulğarlar, hunların və Qara dənizin şimalındakı oğuzların qarışmasından meydana gəlmişdir⁵⁷.

Volqa sahilindəki bulğarların məzar daşları göstərir ki, onların dili tatar, başqırt və balxar şivələri ilə eynidir.

Bulğar qrupunun xüsusiyyətləri bunlardır:

Ümumiyyətlə, /ə/ və /e/ səsləri /i/ səsi ilə əvəzlənir.

Söz ortasındakı /o/ səsi /u/ və /ö/ səsi /ü/ ilə əvəzlənir.

Çox vaxt /ş/ ilə /ç/; /y/ ilə /j/; /k/ ilə /g/; /q/ ilə /ğ/ əvəzlənir.

⁵⁷ İbrahim Kafesoğlu, Milli Türk Kültürü, İstanbul, 1982.

Səslilər arasındakı səssizlər yumuşaq tələffüz edilir. Məsələn; /-k-> -ğ-/.

Bu özəlliklər, böyük ölçüdə tatar, başqırd, qaraçay-balkar, qumuq və karaim dillərində də görünür. Bu qrup qazan və ya tatar, başqırd, qaraçay-balkar (balxar), qumuq və karaim dillərindən ibarətdir.

QAZAN TÜRKCƏSİ

Qazan və ya Volqa-Ural bölgəsi türklərinin (tatar, başqırd, çuvaş) dili və ədəbiyyatının tarixini tədqiq edərkən əsas üç dövr alınır: qədim dövr (XIX əsrə qədər), yeni dövr (XIX əsrdən 1917-ci ilə qədər) və Sovet dövrü.

Qədim dövr

Tatar, başqırd və çuvaş türkləri Volqa çayı ətrafında yaşayan bulğarların nəslindən olub, qıpçaq, peçenek, oğuz və başqa tayfalarla qarışaraq indiki tayfaları meydana gətirmişlər. Daha öncə də deyildiyi kimi bulğarların dili türkcənin “r” qrupundandır ki, yalnız çuvaşçada qorunmuşdur. Halbuki tatar və başqırd ləhcələri “z” qrupundadırlar. Tədqiqatçıların bir çoxunun fikrincə, “r”nin “z” ilə əvəzlənməsi, İslam dinini qəbul etmək və digər müsəlman türk tayfaları ilə qarışmaq nəticəsində olmuşdur. Belə ki, çuvaşlar xristian olduqları üçün digərlərindən ayrılmış və beləliklə, bu təsirlərdən uzaq qalaraq dilin qədim xüsusiyyətlərini qorumuşlar.

Əski dövrdən qalan sənədlər aşağıda göstərilən müxtəlif dövrlərə aiddir:

1) Bulğarca əsərlər: Bulğar türkləri VII əsrdə Volqa çayının orta bölgəsi sahillərinə gedərək orda məskunlaşıb, Bulğar dövlətini qurdular və moğol istilasına qədər müstəqilliklərini qorudular. Ancaq daha sonra Altın ordu imperatorluğuna tabe oldular.

Bulğarlar 922-ci ildə (H. 301) Xəlifə Əl-Müstəsəm zamanında xəlifənin təmsilçilərini (İbni-Fəzlan) qəbul edərək müsəlman oldular və ərəb əlifbasını da rəsmi yazı olaraq qəbul etdilər. İslamiyyəti qəbul etdikdən sonra getdikcə ləhcələri dəyişdi və digər müsəlman türklər kimi “r” qrupundan “z” qrupuna çevrildilər.

Bu dövrdən yadigar qalan əsərlər Bulğar dövrü türkcəsinin nümunələri sayılır və məzar daşları ilə xalq ədəbiyyatı örnəklərindən ibarətdir. Məlum olduğu kimi 1112-ci ildə Yəqub Bulğari tərəfindən yazılan “Bulğar tarixi” adlı əsər hələ tapılmamışdır. Ancaq ərəb müəllifləri və Şahabəddin Mərcani (Qazan tarixçisi – 1818-1889) “*Müstəfadül-əxbar*” adlı kitabında qaynaqları verirkən Yəqub Bulğarinin “Bulğar tarixi” əsərindən və ona bənzər başqa əsərlərdən bəhs etmişdir.

Məzar daşları VIII-XIV əsrlərə aid olub bəziləri ərəbcə və bir qismi də türkcədir. Kufi və ya süls xətti ilə yazılmışdır. Dil baxımından onların bir hissəsi qıpçaq ləhcəsinə (Codex Cumanicus), bəzisi qazan ləhcəsinə və bəzisi də çağatay ləhcəsinə bənzəyir. Bir hissəsində isə çuvaşca sözlər gözə çarpır.

2) Qıpçaqca əsərlər: Qıpçaqca əsərlər XII–XIV əsrlərə aiddir. Ümumiyyətlə, Misirdə, Qara dənizin şimalında (Codex Cumanicus kimi) və bir qismi də Macarıstanda yazılmışdır. Bu barədə “Orta türkcə” bölməsində izahat verilmişdir.

3) Altın ordu və Xarəzm əsərləri: Bu əsərlərin ən önəmliləri bunlardır:

Mahmud Bulğari Kərdərinin “*Nəhcül-fəradis*” əsəri (1342-ci ildə yazılmışdır).

Qutbun “*Xosrov və Şirin*” əsəri (1343-cü ildə yazılmışdır).

Xarəzminin “*Məhəbbətnamə*”si (1353-cü ildə (H.754) yazılmışdır).

Sultan Hüsam Katibin “*Dəstani-cümciümə*” əsəri 1368-ci (H.770) ildə moğolca yazılmış və 1548-ci ildə türkcəyə tərcümə edilmişdir. Yuxarıdakı əsərlər haqqında da “Orta türkcə” bölməsində lazım olan izahat verilmişdir.

4) Fərmanlar və məktublar: Bu fərmanlar və məktublar Altın ordu hakimiyyəti (1241–1502) və qazan xanlıqları (1439–1552) dövrünə aid olub, qazan ləhcəsinin ən əski yadigarlarıdır. Orijinal nüsxələrdən 7 fərman və məktub qalmışdır ki, onlar da aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Toxtamış xanın *tarxanlıq fərmanı* (1391-ci ilə aid).
 - 2) Toxtamış xanın Yaqaylaya yazdığı tarixi fərmanı (1393-cü ilə aid).
 - 3) Teymur-Qutluk xanın *tarxanlıq fərmanı* (1397-ci ildə yazılmışdır).
 - 4) Uluğ Məhəmməd xanın II Sultan Murada məktubu (1428-ci ilə aid).
 - 5) Mahmud xanın Sultan Məhəmməd Fatehə yazdığı tarixi məktub (1466-cı ilə aid).
 - 6) Əhməd xanın Sultan Məhəmməd Fatehə məktubu (1477-ci ildə yazılmışdır).
 - 7) Sahib Girey Xan Qazanın *tarxanlıq fərmanı* (1523-cü ildə yazılmışdır).
- İkinci və üçüncü fərmanlar uyğur və qalanı ərəb əlifbası ilə yazılmışdır.

5) Qazan məzar daşları: Bu məzar daşlarının ən əskisi XV əsrə aiddir. O dövrdə Türkistanda da işlənən orta qədər dilində yazılan bu daşlar ərəb əlifbası və süls xətti ilə qələmə alınmışdır.

XVI–XVIII əsrlərdə qazan türklərinin yazı dili və mədəniyyəti Türkistan və Xarəzm ilə eyni idi və müəlliflər əsərlərini yazarkən bu dili işlədirdilər. Bu əsərlərin ən önəmliləri yerli əsərlər, Türkistan əsərləri və osmanlı əsərlərindən ibarətdi. Bundan əlavə, bu əsərlərin çoxu 1711-ci ildən etibarən Peterburq (Leninqrad) mətbəələrində, 1800-cü ildən başlayaraq da Qazan şəhərində çap olmuşdur. Yerli əsərlərdən “Quran təfsiri”, “Zəfərnameyi-vilayəti-Qazan” (1542-ci ildə Məhəmməd Şərif tərəfindən yazılmışdır), “Ərəbcə-türkcə lüğət” (1581-ci ildə Bayram Bolatoğlu tərəfindən yazılmışdır), vəqayenamələr və dastan kitablarının adını çəkmək olar.

Qazan ləhcəsinə tərcümə edilən Türkistan əsərlərindən Əhməd Yasəvinin “Divani-hikmət”i, Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-tüt-ki”sini (1663), “Şeybannamə”ni (moğolların və türklərin tarixi, 1849), Rabğuzinin “Qisasül-ənbiya”sını və “Qisseyi-Yusif”i qeyd edə bilərik.

Osmanlıca əsərlərdən din, təsəvvüf, təlimat, irfan məzmunlu və hekayə tərzində bəzi əsərlər qazan ləhcəsinə tərcümə edilib, nəşr olunmuşdur. Onlardan ən önəmliləri bunlardır:

Yazıçıoğlu Məhəmməd Çələbinin “Məhəmmədiyyə”si, Seyid Battal Qazinin “Mənaqib”i, “Tutinamə”si, “Hatəmi-tayi” dastanı, “Əbu Əli Sina” hekayəsi və “Lətayifi-Xoca” (Molla Nəsrəddin lətifələri).

Rusiyada ilk türkcə əsərlər 1711-ci ildən sonra Peterburqda nəşr olunmağa başladı. 1800-cü ildən başlayaraq Qazan şəhərində türkcə əsərlər üçün ərəb hərfləri “Asiya mətbəəsi” adlı bir mətbəə qurularaq işə başladı. 1809-cu ildə Qazan şəhərində ikinci türkcə mətbəə “Universitet mətbəəsi” adı ilə fəaliyyətə başladı. Bu mətbəələrdə əlifba kitabları, qrammatika (morfologiya və sintaksis), qiraət (oxuma) və digər türkcə əsərlər və dini kitablar nəşr olundu.

Yeni dövr

Yeni dövr XIX əsrin ortalarından başlayıb Sovet rejiminin quruluşuna qədər davam etmişdir. Bu dövrdə dinin və cəmiyyətin islahı düşüncəsi ilk dəfə Abdünnasir Xüsəvi tərəfindən (1765–1813) təbliğ edilib, Şahabəddin Mərcani tərəfindən davam etdirildi. Mərcani də Xüsəvi kimi Türkistanda təhsil görmüş, din və tarix alimi idi. Bundan əlavə, Abdülqəyyum Nəsiri (1824-1902) 40 illik ədəbi fəaliyyəti dövründə qazan xalqına dəyərli xidmətlər göstərmişdir. “Sərf və nəhv” və “Tatar türkcəsi lüğəti” kitablarını hazırladı və Qazan xalqının folklorunu toplayıb nəşr etdi və dilin islahı üçün səy göstərdi.

Bu dövrdə Qırında İsmayıl Bəy Qaspiralı “*Tərcüman*” qəzetini yayınlayaraq, türk mədəniyyətinin yayılması və bütün türklər tərəfindən rahatlıqla başa düşülə bilən ortaq bir türk dilinin seçilməsi barədə məqalələr yazdı.

XIX əsrin ortalarında Abdülqəyyum Nəsiri, Mərcani və başqa Qazan yazıçılarının cəhdləri nəticəsində Qazan dialekti əsasında müştərək bir yazı dili meydana gəldi. Bu dil başqırd, mişer, noqay kimi bölgə xalqları tərəfindən də anlaşılırdı. Ondan sonra şair və yazıçıların sayı çoxalmağa başladı və Avropa tərzində romanlar yazıldı.

Nəsiri tatar mədəniyyətinin qurucusudur. Tatar türkcəsindən əlavə, ərəbcə, farsca, osmanlıca, çağatayca və rusca da çox yaxşı bilirdi. Onun “Nəhv” kitabı rus və tatar dillərində yazılmışdır. “Təqvim” adlı əsər, elmi-ədəbi bir məcmuə olub onun tərəfindən 24 il boyunca nəşr olundu. Dil, ədəbiyyat və elm haqqında müxtəlif kitablar yazmışdı və eyni zamanda şair idi.

1905-ci il inqilabından sonra tatar ədəbiyyatı inkişaf etməyə başladı. Şair və yazıçılar, əsərlərində milli və ictimai mövzuları ələ aldılar. Bundan əlavə, müxtəlif siyasi görüşlərlə ədəbi cərəyanlar ortaya çıxdı. O cümlədən tənqidi realizmi, demokratik, inqilabçı, milli və islamçı cərəyanları sayə bilərik.

Şair Abdullah Tuqay tənqidi realizm cərəyanının qabaqcıl nümayəndəsi idi. Məcid Qəfuri (başqırd şair və yazıçısı), Ələsgər Kamal, Qəfur Gül Əhməd, Qəfur Kamal (dramaturq), Fateh Əmirxanvəş, Kamal (teatr oyuncusu) kimi yazıçılar da bu ədəbi axımın tərəfdarları idilər. Saqit Fami və Nəcib Dəmavi romantik şeirin təmsilçiləri idilər.

Abdullah Tuqay (1886-1913) satirik şeirin təmsilçisi idi və orda Şirvanlı Mirzə Ələkbər Sabirin rolunu oynayırdı. Həyatı ağır şərtlərdə keçirdi. 27 yaşında ikən vərəm xəstəliyindən öldü. O, şeir və məqalələrində xurafəçiliyi, cəhaləti, mürtəceliyi və çar istibdadını tənqid edirdi. Onun “Yeni kəsik baş” adlı satirik poeması əski və dini bir hekayədən alınmışdır.

Romançılardan Ayaz İshaqi, Sədri Məqsudi Arsalı və Rzaəddin bin Fəxrəddinin adlarını saymaq olar. Sədri Məqsudi, Sovet rejimi qurulduqdan sonra Parisə və daha sonra İstanbula gedib İstanbul Universitetinin müəllimi oldu.

Ələsgər Kamal dramaturji yaradıcılığına ilk əsəri olan “Baxsız igid” (1900) ilə başladı və ard-arda yazdığı əsərlər və etdiyi tərcümələrlə Qazan ədəbiyyatının başına yerləşdi. Digər tərəfdən Qazi Abdürrəşid və Zakir Hadi kimi yazıçılar mətbuatda yazdıqları məqalələrlə xalqın milli duyğularını oyandırırtdılar. 1905-1917-ci illər arasında müxtəlif şəhərlərdə qazan türkcəsi ilə, təxminən 40 qəzet və 35 dərgi yayınlamrdı. Onlardan ən önəmliləri bunlar idi:

Yusuf Aqçora tərəfindən nəşr olunan “Qazan müxbiri” (1905), “Fikir”, “Vaqt”, “Yulduz”, “Yeni Əsr”, “Oq” və s. dərgilər.

Yusuf Aqçora daha sonra İstanbula gedib orada türk milliyətçiliyi cərəyanına qatıldı.

Dərgilərdən yalnız Kamil Mütiinin “Əl Əsrül-cədid” (1906) dərgisini qeyd etməklə kifayətlənirik. Şairlərdən Məcid Qəfuri, şair Qulu Abdullah Tuqay (1886-1913) və Səid Rəmini, yazıçılardan

Fateh Əmirxan, Alimcan (və ya Əlimcan) İbrahiminin adını zikr edirik. Fateh Əmirxan qərb mədəniyyətini müdafiə edib, fanatizmi və geriqalmışlığı tənqid edirdi.

İbadullah Alpar 1912-ci ildə “Hərflər və imlamlar” adlı əsərində ərəb əlifbasının islah olması zərurətini irəli sürdü.

Milli teatr 1905-ci ildə Abdullah Qari tərəfindən quruldu və daha sonra digər dramaturqlarla inkişaf etdi.

Tatar nəsr yazıçılarından Ayaz İshaqi (1878-1955) və Eynəddin Əhmədovun adlarını çəkmə bilirik.

Sovet dövrü

Sovet rejiminin qurulmasından sonra Qazan bölgəsi, Tataristan, Başqırdistan və Çuvaşistan olaraq üç respublikaya ayrıldı. Hər birinin ləhcəsi oranın rəsmi dili oldu. Tataristanın nüfusu 5 milyon, Başqırdistanınkı isə 1.300.000 nəfərdir. 1924-cü ildə Əli Rahim və Əziz Übeydullah tərəfindən 4 cildlik “Tataristan ədəbiyyatı tarixi” kitabı nəşr olundu. 1927-ci ildə C.Vəlidi tərəfindən “Tatar dilinin sözlüğü” adlı lüğət çap olundu. Qədim şair və yazıçılardan Əlimcan İbrahim, Aləsgər Kamal, Şərif Kamal, Məcid Qəfuri, Fateh Əmirxan və Mir Heydər Faiz yeni rejimlə iş birliyi aparıb, Sovet ədəbiyyatını qurdular. Bundan əlavə Hadi Təktaş, Mahmud Məqsudi, Şamil Osman, Qəvi Nəcmi və İzzət kimi gənc şair və yazıçılar da yeni ədəbiyyat cərəyanına daxil oldular.

Əlimcan İbrahim (1884-1938) Başqırdistanlı idi. Yeni dövr bədii nəsrinin ilk nümunələrini tatar türkcəsi ilə yazmışdı. Hekayə yazarı idi. Onun oktyabr inqilabından öncə yazdığı “Gənc ürəklər” və “Bizim günlər”, inqilabdan sonra yazdığı “Yeni adamlar”, “Qazaq qızı” və “Dərin köklər” adlı romanları çox məşhurdur.

“Qazaq qızı” (və ya “Səhra qızı”) romanında Qazağıstan xalqının yaşam tərzini və adət-ənənələri; “Dərin köklər” romanında isə Tataristanda müasir dövrün hadisələri əks olunmuşdur.

Musa Cəlil (1906-1944): Bu gənc şair qısa həyatında dəyərli əsərlər yadigar qoymuşdur. İkinci Dünya müharibəsində iştirak etmiş və 2 il almanların əsarətində qalmış və onlar tərəfin-

dən öldürülmüşdür. Onun əsirlik dövründə yazdığı “Muabit dəf-
təri” adlı şeir məcmuəsi ən gözəl qəhrəmanlıq və vətənsəverlik
nümunələrindəndir. Bu kitabçanı şairin İmran Tələt və Andre
Timermans (belçikalı əsgər) adlı iki silahdaşı Sovet məqamlarına
çatdırdıqdan sonra nəşr olundu⁵⁸. Musa Cəlil öncə Kiçginə (ki-
çik) məxləsi ilə yazırdı. Sonra Musa Cəlil məxləsini seçdi. İkinci
Dünya müharibəsinə qədər 12 əsəri nəşr olundu. Bu əsərlərdən
mənzum romanı “Poçtalyon” (Poçtçu) və mənzum tamaşa əsəri
“Altunsaç”dan bəhs edilə bilər. Musa Cəlilin əsərlərinin qəhrə-
manı xalqdır. Onun şeirlərində qəhrəmanların mücadiləsi çox gö-
zəl və təsir göstərici bir şəkildə təsvir olunmuşdur. Əsarətdə yaz-
dığı şeirlərinin birində belə deyir:

Bil ey cəllad başı, baş əymərəm mən,
Qul eyləyib satsan, zindana salsan.
Aman istəmədən mərd ölərəm, mərd,
Başımı qəflətə üzsə də baltan⁵⁹.

Musa Cəlilin əsərləri Sovet respublikalarının dillərinə və digər
dillərə tərcümə edilmişdir.

Qəvi Nəcmi: Güclü bir şair və yazıçıdır. Şeirlərini öncə “İşbi-
lən işçi” və “Qızıl ordu” qəzetlərində nəşr etdirdi. Eyni zamanda sa-
tira yazarı idi. Onun “Bahar yelləri” adlı romanı XIX əsrin ikinci ya-
rısından və XX əsrin əvvəllərindən inqilabaqədərki həyatı təsvir edir.

Ömər Bəşirov: Roman yazıçısıdır. Onun “Namus” adlı roma-
nı məşhurdur.

Əbu Salam: Ədəbiyyatçı, mücadiləçi, tənqidçi və tərcümə-
çidir. İkinci Dünya müharibəsində iştirak etmişdir. “Qazi Tur”,
“Körpə qartallar” və “Əbədi yanan işıqlar” kimi qəhrəmanlıq ro-
manları vardır.

⁵⁸ Prof. Pənah Xəlilov, SSSR Xalqları Ədəbiyyatı, cild I, Bakı, 1977.

⁵⁹ Şeirin mətni Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilmişdir.

Qazan (Tatar) türkcəsinin xüsusiyyətləri

Tataristan Muxtar Respublikasının və eləcə də Başqırdistan, Çuvaşstan, Maldovya tatarlarının və Rusiyanın müxtəlif bölgələrində yaşayan tatarların rəsmi dilidir. 6 milyondan çox insan bu dildə danışır. Tatar əski zamanlarda moğol qəbilələrindən birinin adı idi.

Tatar sözü, “tat”, “ar” və ya “ər” kəlmələrindən meydana gəlmişdir. Türkcədə “tat” sözü yad və özgə mənasında işlənmişdir. “ar” və ya “ər” isə, kişi və insan anlamındadır. Moğollara da Tatar deyilir. Ruslar da keçmişdə türklərə tatar deyiblər. Nəzərə belə gəlir ki, tatarlar oğuz, qıpçaq və bulğar türklərindən meydana gəlmişlər.

Tatarlar 1927-ci ilə qədər ərəb əlifbasından faydalanırdılar. Sonra latın və daha sonra da kiril əlifbasını işlətməyə başladılar. Sovet rejimindən sonra Qazan tatarcasında qrammatika və leksika baxımından köklü dəyişikliklər əmələ gəldi. Bəzi ərəbcə və farsca əski kəlmələr çıxarıdılıb, beynəlxalq kəlmələr daxil oldu. Ondən əlavə, Qazanın müxtəlif ləhcələrindən bir sıra kəlmələr alındı və tatar türkcəsinə məxsus sözlərin kökündən də yeni kəlmələr düzəldildi. Bu dildə elmi və ədəbi əsərlər və çox sayda qəzet və dərgi nəşr olundu. Ayrıca dünya klassik əsərləri də Tatar dilinə tərcümə edildi.

Tatar türkcəsində 9 səslilə və 28 səssiz var. Səsililər qısa (e, ı, o, ö) və uzundur (ə, a, i, u, ü). Ayrıca “i” diftonqu da mövcuddur.

Qalın səsililər arasında ahəng vardır. Hecalar həm açıq, həm də qapalıdır.

Kəlmə baxımından oğuz-qıpçaq sözləri çoxluq təşkil edir. Oqur-fin, ərəbcə, farsca və rusca kəlmələr də çoxdur.

Ədəbi dil Sovet rejimi qurulduqdan sonra danışiq dilinə yaxınlaşdı.

İsimlərin 6 halı var ki, oğuz türkcəsindən fərqi çox azdır. Yönlük halda /-ğa, -ğə və -ka/ qorunmuşdur.

İlk hecada /ə/ və /e/ səsləri /i/ ilə əvəzlənir. Ancaq cəm şəxs əvəzliliklərində “-biz > -bez; -siz > -sez” olur. Yəni /i/ səsi /e/ ilə əvəzlənir.

Şəxs əvəzlilikləri bunlardır: min, sin, ul, bez, sez, alar.
Saylar isə belədir: ber, ike, üç, dürt, biş, altı, jide, sıqız, tuqız, un.
İndiki zaman şəkilçisi: /-a, -ə, -i, -i/. Məsələn, “kaida” (qayıdır).
Keçmiş zaman şəkilçisi: /-di, -ti, -də, -tə/. Məsələn, “kaidı”
(qayıtdı).

Gələcək zaman şəkilçiləri iki növdür: /-açaq, -əçək/ və /-ar, -ər, -ir, -ir/dir.

Tatar türkcəsinin mərkəzi, qərbi və şərqə olmaq üzrə üç dialekti vardır. Bu dialektlərin hər birinin fərqli şivələri vardır. Ədəbi dil daha çox Qazan dialekti (mərkəzi dialekt) üzərində qurulmuşdur. Ancaq qərb dialekti (Mişar) və habelə əski tatar türkcəsinin morfoloji xüsusiyyətlərinin də ona təsiri olmuşdur.

İndi nümunə olaraq “Kərbəla hadisəsi” hekayəsindən⁶⁰ bir neçə beyt nəql edirik:

Sol cirdə şəhid boldı iki pak zat
Hiç kim coq ol arada qılatun dat
Qan tökilkən qaynadı cir tofrağı
Xudayım ol zalımğa qılıb lənət
Xəvaric colğa kirdi basın alıb
Korsatmakka xanına alıb barub
Alıb barub korsattı xanğa basın
Sınılar zar cıladı qayğılanub
Ubeydullahğa abkıldı iki bastı
Sınırlarınq korkanı zar cılastı
Abkilkan bastı körüb Ubeydullah
Munıng kimning bası dib cavab çaştı
Ol xəvaric soyladı xanğa sözin
Xanğa caqın qılmaqğa özi özin.

Azərbaycan türkcəsi ilə:

O iki pak insan orda şəhid oldular. Ancaq onların köməyinə gələn kimsə yox idi.

⁶⁰ Şeirlər Yusif Bəy Şeyxülislam oğlu Qul Qoydum tərəfindən 1897-ci ildə yazılmış və Qazanın Universitet mətbəəsində çap olmuşdur.

Qan tökülüncə yerdə torpaq qaynadı. Allah o zalıma lənət göndərdi.

Xaricilər girib başı aldılar. Xanlarına göstərməyə apardılar.

Başı aparıb xanlarına göstərdilər. Bacılar uca səslə hönkür-hönkür ağladılar.

Başı alıb Übeydullahın yanına apardılar. Bacıların ağlamasını və inləməsini gördü.

Übeydullah gətirdikləri başı görünə: “Bu kimin başı?”, – deyib, cavab istədi.

O xaricilər, xana bir şey dedilər ki, özlərini ona yaxın göstərsinlər.

Bu mətndə görüldüyü kimi /ş/ səsi /s/ ilə (baş yerinə bas); /y/ səsi /c/ ilə (yoq yerinə coq); /d/ səsi /t/ ilə (dad yerinə dat) və /p/ səsi /f/ ilə (topraq yerinə tofraq) əvəzlənir. Ayrıca söz əvvəlindəki /b/ qorunmuşdur (bolmaq = olmaq, barmaq = varmaq).

BAŞQIRD TÜRKCƏSİ

Başqırdistan Muxtar Respublikasının milli dilidir. Təxminən 1.5 milyon insan bu dildə danışır. Onların bir qismi Tatarıstan, Özbəkistan, Qazağıstan, Tacikistan və Rusiyanın müxtəlif bölgələrində yaşayırlar. Bu dil Sovet rejiminin qurulmasından sonra rəsmi dil olmuşdur.

Başqırd sözü tarixdə İbn Fezlanın “Səfərnəmə”sində, Kaşğarlı Mahmud və Məsudinin əsərində və s. nəql edilmişdir. Başqırd sözü üçün çox mənalar irəli sürülmüşdür. Bu kəlmə “birinci” (qəbilələr) və ya “bozqurd” (əski türklər arasında müqəddəs heyvan) mənasındadır. Başqırdlar Orta Asiyadakı İrtiş çayı ətrafından köç etmiş oğuz-qıpçaq qəbilələrinin qarışımından meydana gəlmişlər. Dilləri oqur-fin və tatar türklərinin təsiri altında qalmışdır⁶¹.

1929-cu ilə qədər ərəb, sonra (1940-cı ilə qədər) latın və daha sonra da kiril əlifbalarını işlətmişlər. Bu dildə 12 səslı mövcuddur. Bunlar uzun, qısa, dodaqlanan, dodaqlanmayan, qalın və incə olaraq ayrılırlar.

/ç/ səsi yalnız yad sözlərdə işlənir. /ç/ səsi /s/ və /s/ səsi də /x/ və /h/ ilə əvəzlənir: “bıçaq” > “bısaq”, “sığır” > “xıyır”.

Söz əvvəlində, ümumiyyətlə, /p/ yerinə /b/ işlədilir.

Səslər arasında ahəng vardır. İkinci hecada /o/ və /ö/ görünür.

Digər türk dillərində olduğu kimi vurğu son hecadadır.

Sual şəkilçisi /-mi/ mövcuddur.

Bu dildə tatarca kəlmələrin təxminən hamısına rast gəlinir. Çünki bu dil, illərlə onların yazı dili olmuşdur. Sovet hakimiyyəti dövründə dilin söz tərkibində əsaslı dəyişikliklər olmuşdur. Ərəbcə-farsca kəlmələrin yerinə rusca kəlmələr daxil olmuş, ayrıca bir çox kəlmə də dialekt və şivələrdən alınmışdır.

Fellər

İndiki zaman şəkilçisi /-a, -yı/; keçmiş zaman şəkilçisi /-dı, -ğan, -inə, -ay/; gələcək zaman şəkilçisi /-ır, -acaq/dır. Əmir kipi üçün “barayım”, icbar kipi üçün “baralumber”; inkar kipi üçün /-ma, -mə/ və “yoq” işlədilir.

Oğuzcada olduğu kimi bu dildə də 5 növ fel mövcuddur: təsirli, təsirsiz, məchul, qayıdış və iltizam.

Bu dildə şərqı və cənubi olmaq üzrə iki şivə görünür.

⁶¹ Bir çox müəllifə görə, başqırdlar mənşə etibarı ilə oqur-fin və ya Ural tayfalarındandırlar.

QARAÇAY-BALKAR TÜRKCƏSİ

Bu dil, oğuz-qıpçaq-bulğar tayfalarının qarışımından meydana gələn bir xalqın dilidir. Muxtar Qaraçay-Çerkəz bölgəsində, Kabarda-Balkar Muxtar Respublikasında və Orta Asiyada yaşayırlar. Toplam nüfusları 197 minə yaxındır. Qaraçaylılar 131 min və balkarlar 66 min nəfərdir.

Bu dil Sovet rejiminin qurulmasından sonra rəsmiləşib, yazı dili oldu. Bu üzdən də kiril əlifbasını seçmişlər. Böyük Balkar şairi, “Yaralı daş” adlı şeir məcmuəsinin müəllifi Qaysın Quliyev dövlət mükafatı almışdır.

Qaraçay və ya Balkar türkcəsində 8 səsli vardır və /dj/, /kq/, /nq/ və /qq/ samitləri sonradan əlavə edilmişdir.

Səslilər arasında ahəng vardır. Dodaqlanan səslilər arasında da birinci və ikinci hecalarda ahəng qorunmuşdur. Ancaq şəkilçilərdə ahəng pozulur.

Kəlmə tərkibi əsasən türkcə sözlərdən əmələ gəlir. Məsələn, “baş”, “manqılayı” (alın), “bet” (üz), “köz” (göz), “auz” (ağız), “til” (dil), “meyik” (bıyıq), “çirçik” (böyrek), “kiştik” (pişik), “buz” (dolu).

Bu dilə moğol, ərəb, fars, osset, adik, rus və latın dillərindən də bol miqdarda kəlmə daxil olmuşdur.

Cəm şəkilçiləri /-la/ və /-lə/ dir. Ancaq yiyəlik şəkilçisi əlavə olunduqda /-lar/ və /-lər/ olur. Məsələn: “almalarım”. Yiyəlik şəkilçiləri oğuz türkcəsinə bənzəyir. Cəmdə birinci və ikinci şəxslər fərqlidir. Əvəzlilər və saylar baxımından oğuz qrupu kimidir. Üçüncü şəxs tək əvəzliyi “ol” və üçüncü şəxs cəm “alar”dır.

İşarət əvəzliləri fərqlidir və bunlardan ibarətdir: “bıyaqı”, “bərqi”, “arqı”, “bılayı”, “ancaşar” və “meyçançı”.

Sual əvəzliyi isə “nərək”dir.

Saylarda 20-lik sistemi hakimdir. Yəni 40-a “iki djırma” (iki igirmi), 60-a “üç djırma” və 100-ə “beş djırma” deyilir.

Fel şəkilləri əmir, xəbər, şərt və arzu-istəkdən ibarətdir. Yalnız arzu-istək şəkli oğuzcadan fərqlidir. Birinci şəxs şəkilçisi olaraq “-ayı” və “-eyi” işlənir: “açayı” (açım), “açanık” (açaq).

İndiki zaman və gələcək zaman şəkilçiləri də qəti və qeyri-qəti olduğuna görə iki növdür:

Qeyri-qəti üçün /-ir, -ar, -ər/ şəkilçiləri işlədilir: “kəlirma” (gəlirəm), “kəlirbiz” (gəlirik).

Qəti növü üçün /-lik/ işlənir: “kəllikmə” (gələcəyəm).

Morfologiya baxımından da oğuzca ilə eynidir.

/-nin/ yiyəlik şəkilçisinin sonundakı /n/ düşür. Yəni “Bakının metrosu” yerinə “Bakını metrosu” deyilir.

Cümlələrdəki kəlmələrin sırası digər türk dillərindəki kimidir və bəzən də tərsi görünür. Yəni xəbər mübtədadan öncə gəlir.

Bu dilin bir-birinə yaxın iki dialekti vardır:

Qaraçay-Baksan-Çəqəm və ya /s/ yerinə /ç/ (saç yerinə çaç) və /y/ yerinə /dj/ (yer yerinə djer).

Balkar və ya /ts/, /z/ dialekti. Bu dialektə /ç/ səsi /ts/ ilə və /dj/ səsi /z/ ilə əvəzlənir. /k/ səsi /x/; /b/ səsi /f/ ilə əvəzlənir. Ayrıca cəm şəkilçisində /r/ qorunmuşdur [363] (lar).

Ayrıca Qulam Bəznəqi dialekti də yuxarıdakı hər iki dialektin xüsusiyyətlərinə malikdir. Digər şivələrdən fərqli olan Çerek şivəsində /ts/ səsi /ç/ ilə; /z/ səsi /j/ ilə; /f/ səsi /p/ və ya /b/ ilə əvəzlənmişdir.

QUMUQ TÜRKÇƏSİ

Bu dil, təxminən 228 min nəfər nüfusu olan Dağıstan Muxtar Respublikasında yaşayan qumuqlara aiddir. Qumuqlar oğuz və qıpçaq tayfalarının qarışmasından meydana gəlmişdir (XI–XIII əsrlərdə). Bu dilin formalaşmasında bulğar, xəzər, oqur-fin və slav tayfalarının da təsiri olmuşdur.

Qumuq ədəbi dili Sovet hakimiyyəti dövründə formalaşmış və bu barədə Bəkir Çobanzadə ilə N.K.Dmitriyev tədqiqat aparmışdır.

XIX əsrin ortalarından etibarən qumuq xalq şeiri və ədəbiyyatı, milli şair İrçı Qazaq, Manay Əli Bəyli və Məhəmməd Osmanzadənin ortaya çıxması ilə böyük ölçüdə inkişaf etdi.

Qumuqların folkloru zəngindir. Milli qəhrəmanları Ay Qazinin epik mahnısı məşhurdur.

Qumuq türkcəsində sözlərin çoxu türkcədir. Məsələn, “baş”, “başqa”, “sən”, “biz”, “at”, “aç”, “için” (üçün), “tur” (dur), “kal” (qal) və s. Qıpçaq və oğuz kəlmələri sinonim olaraq işlənir: “yurt-kənt (yurd), “sığır-inək”, “pılav-aş”, “yel-kültik (yel-külək), “dağı-genə”, “beriv-canavar-qurd”. Bundan əlavə rus, ərəb, fars və Qafqaz dillərindən də bir çox kəlmə bu dilə daxil olmuşdur.

Bu dildə 8 səsləli və 23 səssiz vardır.

/ə/ danışiq dilində işlənir, ancaq ədəbi dildə yoxdur.

Qalın səslər arasında ahəng vardır: “başlamak”, “içindəqi”. Ancaq dodaqlananlar arasında üçüncü və daha sonrakı hecalarda və bir də şəkilçilərdə pozulur.

Bu dildə assimilasiya çoxdur: “qetti” (getdi), “bitti” (bitdi).

Müxtəlif isim hal şəkilçiləri, digər türk dillərindəki kimidir. Ancaq /-qa/ və /-gə/ şəkilçiləri əski türkcədəki kimi qorunmuşdur. Yiyəlik və təsirlik hallarının şəkilçisi /-ni/dir. Qalanı oğuz qrupundakı kimidir. Cəm şəkilçisi /-lar/ və /-lər/dir. Ancaq yiyəlik və təsirlik hallarında /-r/ düşür: “aşlar” (çörəklər), “aşlanı” (çörəkləri), “aşlaqa” (çörəklərə). Saylar və əvəzliliklər də oğuzcadakı kimidir.

Fel hallanmaları

İndiki zaman qıpçaqçada olduğu kimidir: “ayıtaman” (deyirəm), “qələmən” (gəlirəm), “qələsən” (gəlirsən). Keçmiş zaman da bəzən qıpçaqcaya bənzəyir: “ayıtqanmən” (dedim), “qələqmən”, “ayıt idim”, “qələr idim”. /-imiş/ şəkilçisi işlənmiş. Gələcək zaman oğuz qrupunda olduğu kimidir. Yəni həm /-ar, -ər/ şəkilçiləri, həm də /-ajak, -əjak/ şəkilçiləri ilə düzəlir: “aytarman” və ya “aytajakman”.

Feli bağlama şəkilçisi neçə şəkildədir: /-ip/, /-up/, /-yup/, /-p/, /-a/, /-e/, /-i/, /-maylı/, /-meyli/, /-qınça/, /-qınçə/ və s.

Söz düzümü (nahiv) və sözün düzəni baxımından Oğuz qrupuna bənzəyir: ”Kitabını sen kiyadan alğan bu sanık men də şundan alajakman” (Senin kitabı aldığın yerden ben də alacağım).

Qumuq dilində üç və ya beş şivə mövcuddur: Buynak, Xaytak, Xasavyurt, Kaydak və Dağ Eteği. Ədəbi dil Boynak və Xasavyurt şivələri üzərində qurulmuşdur.

KARAİM DİLİ

Karaim dili qıpçaq qrupuna bağlı olmuş və hun, xəzər, bulğar, oğuz dilləri ilə slav, ərəb və fars dillərindən təsir almışdır.

Karaimlər Yəhudiliyin Karay təriqətinə mənsub olduqları üçün bu adı seçmişlər. Keçmiş Sovetlərdə və Polşada yaşayırlar. Sovetlərdə Litvaniya və Ukrayna respublikalarında, Moskva, Leningrad, Rastov və Qırımda məskundurlar. Dilləri rəsmi olmadığı üçün yox olmaq təhlükəsi ilə qarşı-qarşıyadırlar. Sovetlərdəki nüfusu 6 mindir. Böyük bir qismi də Varşava və Polşanın digər şəhərlərində yaşayırlar.

Karaimlər X-XI əsrlərdə Qırıma gedərək qırım tatarları ilə qarışdılar və daha sonra XIV-XV əsrlərdə Ukraynaya köçdülər.

Dilin lüğət tərkibinin təməli türkcə sözlərdən meydana gəlir və bu dildə əski türkcə kəlmələr də çoxdur. “yav” (yağ), “turya” (doğmaq), “tarlav” (tarla), “otru” (əleyhinə), “butar” (qənimət), “öksiyüz” (yetim).

Günlərin və ayların adı digər türk dillərindən fərqlidir.

Karaim dilində iki ləhcə vardır: Terakay və Kaliç.

Terakay ləhcəsində 8 səslə vardır. Ancaq Kaliç ləhcəsində /ö/ və /ü/ səsiləri yoxdur. /o/ saiti yalnız kəlmələrin başında işlənir.

Bu dildə bir neçə diftonq vardır. Ayrıca /dj/, /dz/, /ts/, /j/ və /h/ samitləri də mövcuddur.

Damaq səsləri arasında ahəng vardır. Ancaq dodaq məxrəclərində bəzən ahəng pozulur. Slav dilinin təsiri ilə bu dilə ön şəkilçi daxil olmuşdur: “namunilurax” (ən böyük), “nikayda” (heç bir yerdə), “nikisidə” (hiç kimsə), “nə bu yandı bu” (bu nə deməkdir?).

Eyni şəkildə slav dilinin təsiri ilə cins kateqorisi (ka, qa, ça, çiya) bu dildə mövcuddur.

İsmin hal şəkilçiləri, xüsusilə Kaliç ləhcəsində oğuz türkcəsinə bənzəyir.

“ilə” yerinə “ba” işlənir: “atımba” (atımla). Ayrıca yönlük hal şəkilçiləri /-qa,-qə,-ka,-kə/ qorunmuşdur: Məsələn, “ovul” (oğul), “ovulnun” (oğlun), “ovulnu” (oğlu), “ovulba” (oğulla), “ovulqa” (oğula), “ovulda” (oğulda), “ovuldan” (oğuldan).

Şəxs əvəzlilikləri: “mən”, “sən”, “ol”, “biz”, “siz”, “olar”.
Sual əvəzlilikləri: “kim”, “nə”, “kaysı” (hansı), “kaçan” (ha-
çan), “kanda” (harda), “kandan” (hardan).

Fel hallanmaları:

İndiki zaman şəkilçisi /-a/, /-e/, /-i/ dir: “alamən” və ya “alam”
(alırım), “gələmən” (gəlirəm).

Gələcək zaman /-ir/, /-ar/, /-ər/, /-r/ şəkilçiləri ilə düzəlir: “alır-
mən” (alacağam), “gələrmən” (gələcəyəm). Məsdər isə /-ma/, /-mi-
ya/, /-mə/ ilə düzəlir. Məsələn, “kəlmə” (gəlmək), “kirmiya” (kəs-
mək), “ırlama” (oxumaq). Qaqauz və Karaçay-Balkar ləhcələrində
olduğu kimi məsdər /k/si düşmüşdür.

Bağlayıcı fel, /-p/, /-a/ və /aduqunça/ şəkilçiləri ilə düzəlir.

Sintaksis və cümlə quruluşu baxımından slav dilinin təsiri ilə
dəyişikliklər əmələ gəlmiş, tərkiblər və cümlələrin çoxu tərs olmuş-
dur. Məsələn, “ayırıc bundan” (bundan başqa), “neçik biliyovliyu”
(bildiyimiz kimi).

Terakay ləhcəsi Litvaniyada və Kaliç ləhcəsi Ukraynada da-
nışılır.

Qırım karaimlərinin şivəsinə Qırım şivəsi də deyilir.

IV

QARLUQ-UYĞUR (VƏ YA ŞƏRQ TÜRKCƏSİ) QRUPU

Qarluqlar oğuzlarla birlikdə Göytürk-Uyğur imperatorluğuna bağlı olub, bu dövlətin daxilində yaşayırdılar. Daha sonra uyğurlar, oğuzlar və qıpçaqlarla birlikdə qaraxanlılar dövlətini qurdular. Onların türkcəsinə “xaqaniyyə türkcəsi” deyilirdi.

Bu qrupda özbəkçə, sarı uyğurca, yeni uyğurca və salarca yer alır. Bu qrup dillərdə 6-8 səslə vardır. /ı/ səsi yoxdur və onun yerinə /i/ və ya /e/ işlənir. /o/ səsinə təmayül çoxdur.

/p/, /t/, /k/ samitləri səslilər arasında /b/, /d/, /ğ/ kimi cingiltili samitlərə dönüşməz. /g/ və /ğ/ söz sonunda qorunur və bəzən /k/yə dönüşür.

Yönlük hal şəkilçisi /qa/ və çıxışlıq hal şəkilçisi /-din/dir.

Bu qrupa aid sözlərin bir hissəsi bunlardır: “eşik” (qapı), “kol” (qol və əl), “çapsan” (tez), “onaştırmak” (nişanlamaq), “çokça” (donuz), “yalanquç” (çılpaq), “tentak” (dəli), “kuduk” (quyu).

ÖZBƏK TÜRKCƏSİ

Özbək türkcəsi haqqında “Özbəklər dövründə Çağatay türkcəsi tarixi” başlığı altında geniş məlumat verilmişdir.

SARI UYĞUR TÜRKCƏSİ

Sarı uyğur türkcəsi Çinin Qansu əyaləti türklərinin dilidir. Əskidən uyğur dilinin bir ləhcəsi sayılırdı. Bu türklər özlərinə “sarı uyğur” deyirdilər. Sarı uyğur türkləri, uyğur dövlətinin qırğızlar tərəfindən yıxılmasından sonra IX əsrin ortalarında bu əyalətə gəlib yerləşmişlər. Burada çinlilərin, moğolların və tibetlərin təsiri altında qalıb və bir çoxu çinlilərin içində əridilər. Ancaq dillərini qoruyan hissə qonşu millətlərin təsirində qaldı. Sarı uyğurların dini Budizmin Lamaizmidir. Bu dil haqqında Malov və Tenişevin çox sayda tədqiqatı vardır.

Bu dildə 8 səsli vardır. Danışıq dilində mövcud olan /ə/ səsinə əlifbada yer verilməmişdir. Bəzi samitlərin düşməsi üzündən bəzən səslilər uzun tələffüz olunur. Samitlərin sayı 23-dür.

Ahəng qanunu hər yerdə riayət olunmur. Ancaq daha çox kəlmələrin kökündə ahəng vardır. Məsələn: “ətək” (ətək), “ezək” (qarın), “peseknə” (tez), “ağır”, “yağmır” (yağış), “yağı” (düşmə), “yastıq”. Assimilyasiya, metatez və bəzi səslərin düşməsi nisbətən çoxdur.

Leksika baxımından uyğur türkcəsi kəlmələri dilin təməlini təşkil edirlər. Ancaq əski türkcə kəlmələri də bu günə qədər gəlib çatmışdır. Məsələn, “ay-” (demək), “sı-” (sındırmaq), “ten-” (yandırmaq), “tis-” (yuxlamaq), “tiz-” (yazmaq), “pitiğ” (məktub, kitab), “til” (yuxu), “mənək” (pul), “tez-” (qaçmaq), “toz-” (doymaq), “araçı” (elçi), “ayak” (10 min).

Bu dildə moğolca, çincə və hətta farsca kəlmələr də gözə çarpır.

Çoxluq və cəmi bildirmək üçün /-lar, -lər, -nar, -nər, -tar, -tər, -dar, -dər/ şəkilçilərindən istifadə olunur. Məsələn, “attar” (atlar), “ittər” (itlər), “ərəbnər” (ərəblər).

Mənsubiyyət şəkilçiləri salar dili kimi mükəmməl deyil və yalnız /n/ və /si/ işlənir. “Mənin atan” (atam), “sənin atan” (atan),

“kinin atası” (onun atası), “mistərin atan” (atamız), “silərinin atan” (atanız), “kolarnın atası” (ataları).

Bu dildə isimlərin 6 halı var.

Adlıq halın şəkilçisi yoxdur.

Yiyəlik hal üçün /-nin, -tin, -din, -kisənin və -sonun/ şəkilçiləri işlənir.

Yönlük hal /-ğa, -qa, -ka, -kə, -yoqə, -ağısqa, -kızğa, -kuyğa/ şəkilçiləri ilə ifadə olunur.

Təsirlilik hal üçün /-ni, -ti, -di, -suni, -ani,-uni/ kimi şəkilçilər işlənir.

Yerlik hal /-tə, -ta, -da, -ayta, -içintə, -anda, -üsüntə / şəkilçiləri ilə ifadə olunur.

Müqayisə və üstünlük şəkilçiləri /-rak/ və /-rək/dir (üstünlük sifəti əlaməti).

Say sistemi oğuzlardan bir az fərqli və əskidir. Rəqəmlər 10-luq sistemə dayanır. “Üç on” (30), “tört on” (40), “peson” (50), “dokus on” (90). 21 yerinə “pir otıs”, 11 yerinə “pir ığırnu”, 25 yerinə “pes otıs” deyilir.

Şəxs əvəzlilikləri digər türk dillərindəki kimidir. Yalnız “o” və “onlar” yerinə “kol” və “kolar”; siz yerinə “silər” işlənir.

Zaman şəkilçiləri baxımından da fərqlilik vardır. İndiki zaman üçün 3 növ, gələcək zaman üçün də 4 növ şəkilçi vardır.

Cümlə quruluşu digər türk dillərinə bənzəyir. Ancaq inversiya çoxdur. Söz tərkibi də bəzən tərsdir. Məsələn, “akın uş” (üç qardaş).

YENİ UYĞUR TÜRKÇƏSİ

Yeni uyğur türkçəsi, əski uyğurcanın davamı olub cənub-şərq qrupuna aid edilir. Uyğur türkləri Göytürklərdən sonra yeni yazıya keçdilər və VIII əsrdən başlayaraq da Mani mətnləri yazmaq üçün yeni soğdi əlifbasını işlətdilər.

Uyğurlar uyğur dövlətinin qırğızlar tərəfindən yxılmasından sonra bölündülər. Onların bir hissəsi Şərqi Türkistana və bir hissəsi də Qansu əyalətinə getdilər. Bir hissəsi isə Orta Asiyaya gedib qaraxanlılar dövlətinin quruluşunda iştirak etdilər.

Yeni uyğurlar şərqİ Türkistanda (Sincan və ya Muxtar Uyğur Əyaləti) və 300 mindən çoxu da (əski) Sovetlərdə yaşayırlar. Sovet uyğurları Özbəkistan, Qazağistan və Türkmənistanda (Fərgana və Yedi İrmaq) məskundurlar. Beləliklə, bir-birindən bir az fərqli iki uyğur ədəbi dili yaranmış ki, bu fərq daha çox alınma sözlərdə (rusca, çincə) gözə çarpır.

ŞƏRQİ TÜRKİSTAN

Şərqi Türkistan Şərqi Çinin bir hissəsidir. Bu bölgəni çinlilər “Sinkiyang” adlandırır. 13 milyon nüfusu olan Şərqi Türkistan, yerli türklərdən və mühacir çinlilərdən meydana gəlir. Türk tayfaları bunlardan ibarətdir:

1. Uyğurlar və ya Sardlar şəhərlərdə və ya köylərdə yaşayırlar (təxminən 6 milyon).

2. Qırğız və qazaxlar köçəri olaraq yaşayırlar (təxminən 1 milyon).

Uyğur türkləri əski türklərin arasında ən çox inkişaf etmiş mədəniyyətə malik idilər. Şərq türklərindən minlərlə əlyazma yadigar qalmışdır ki, onlardan təxminən 30 mini Berlin Akademiyasında, 4 mini Leninqrad kitabxanasında, bir hissəsi də Britanya muzeyində və Paris Milli Kitabxanasında saxlanılır. Sənədlərin bir hissəsi yayınlanmışdır (əski uyğur mətnləri, hüquqi sənədlər, Mani mətnləri və dualar).

UYĞUR TÜRKLƏRİNİN QISA TARİXİ

Uyğur türkləri Göytürk dövləti dövründə onlara tabe idilər və Baykal gölünün cənubundakı bozqırların hakimiyyəti onlara verilmişdi. 745-ci ildə uyğur xanı İltəbər, Basmil xanı ilə Göytürk dövlətini yıxıb, uyğur dövlətini qurdu. Hakimiyyət dairəsini Turfan, Beş Balıq, Kuça və Karaşara qədər genişlətdi. Buqu xaqan zamanında Çinin şimalını ələ keçirdilər. Mani dinini qəbul edən Xaqan xalqı bu dinə dəvət etdi. Mani dinini qəbul etdikdən sonra uyğurların müharibə gücü azalmağa başladı. Ancaq elm, sənət və ticarət inkişaf etdi. 840-cı ildə qırğızlarla aparılan müharibədə xaqan öldü. Qırğızlar, uyğurların paytaxtı Ordu Balıq şəhərini ələ keçirib, əhalinin bir çoxunu öldürdülər. Uyğurların çoxu ətrafa köç etdi. Bir hissəsi qərbdə qarluqlara sığındı. Bir hissəsi isə şərqdə Turfan, Karaşar və Qansuda məskunlaşdı. Turfan bölgəsində yaşayan uyğurlar 865-ci ildə xaqanlıqı elan etdilər. Çinin köməkliliyi ilə moğol istilasına qədər (1209) müstəqilliklərini qorudular. Uyğurlar mütərəqqi bir mədəniyyətə malik idilər. Əl sənətlərində, rəsmdə və xüsusilə də miniatürdə qiymətli əsərlər yaratdılar. Ondan sonra uyğurlar şərqə Türkistanın şimalında moğol himayəsi altında yarımüstəqil dövlətlər qurdular. 1514-cü ildə Türkistan dövləti Doqlatlardan olan Səidilərin əlinə keçdi. Onların hakimiyyət mərkəzi Yarkənd idi. 1679-cu ildə seltənəti xocalar ələ keçirərək paytaxtı Kaşğərə daşdılar.

1757-59-cu illərdə çinlilər Türkistanın daxili üsyanlarından faydalanaraq öncə Türkistanın şimal hissəsini və 1760-cı ildə də cənubunu işğal etdilər. Çinlilər rəsmi dinlərini türkistanlılara qəbul etdirməyə çalışırdılar. Bu vəziyyət müsəlman türklərin müqavimətinə və üsyanına səbəb oldu. XVIII əsrin ikinci yarısından bu günə qədər Türkistan beş dəfə çinlilər tərəfindən işğal edilmişdir. Ancaq ölkə xalqı əlli dəfədən çox silahlı mübarizə aparmış və müstəqillik yolunda çinlilərlə savaşıdır. Bu müddət ərzində bəzən müstəqil, bəzən də yarımüstəqil olmuşlar. 1911-ci ildə yenidən Çinə tabe oldular. Ancaq 1933-cü ildə Şərqi Türkistan Müstəqil Cümhuriyyəti Xoca Niyazinin rəhbərliyi altında Kaşğərdə elan edildi. Bir il sonra Sovet Qızıl Ordusu Şərqi Türkistana hücum etdi və üçillik dayanışa

baxmayaraq, oranı təsərrüf etdi. On il sonra, yəni 1944-cü ildə Sovet ordusu, almanlarla apardığı müharibə səbəbi ilə Türkiстанdan çıxdı. Türkiстан Cümhuriyyəti yenidən Əlixan Tudənin rəhbərliyində İli şəhərində elan edildi. Ancaq Çin müdaxiləsi nəticəsində bir müddət koalisiya hökuməti iş başına gəldi və 1949-cu ildə də Çin Qızıl ordusu Türkiстанı işğal etdi. Bəziləri müqavimət göstərərək, partizanlıq mübarizəsini davam etdirdilər. Ancaq bir müddət sonra məğlub oldular. Onların bir hissəsi Hindistana və oradan Türkiyə və Ərəbistana getdilər. Bir hissəsi də Pakistan və Əfqanıstanda qaldı.

* * *

Şərqi Türkistanda uyğur türkcəsi rəsmi dildir və bundan bir neçə il əvvələ qədər ərəb əlifbası işləndi. Ancaq sonra latın və daha sonra yenə ərəb əlifbası işləndi. Məktəblərdə ilk dörd ildə türk dili tədris edilir və daha sonra Çin dili və bu dilə olunmuş tərcümələr öyrədilir.

Şərqi Türkiстан dili xaqaniyyə türkcəsinin davamıdır və yeni uyğurca adlandırılır. Qaraxanlılar hakimiyyəti dövründə Kaşğər şəhəri hakimiyyətin və türk mədəniyyətinin mərkəzi idi. “Qutadqu bilik” və “Divani-lügət-it-türk” kimi türkcənin ən gözəl ədəbi-mədəni əsərləri bu dövrdə yazıldı. Şərqi Türkiстанın mərkəzi Urumçudur.

Müasir uyğur dili, XVI əsrin sonlarından başlayaraq yeni dövrə daxil oldu və inkişaf edərək XX əsrin əvvəllərində milli ədəbi dil şəklini aldı.

XVI əsr türk dilləri üçün bir dönüm nöqtəsidir. Bu əsrdən etibarən müxtəlif bölgələrdə müxtəlif mədəniyyət mərkəzləri qurulmuş və xalq bu mərkəzlərdə bir-birləri ilə daha çox münasibət qurub, qaynaşmışdır. Sonrakı əsrlərdən etibarən də ədəbi dillər meydana gəldi. Müasir uyğur ədəbi dili XVII əsrdən başlayaraq formalaşaraq, tədricən xalqın dilinə yaxınlaşdı.

Kəlmə baxımından əski uyğur sözlərinin çoxu indiki dildə mövcuddur: “adək” (ayaq), “bol” (ol), “bu” (bu), “kişi” (insan), “söz” (söz), “tənrı” (tanrı), “tört” (dörd), “baş” (baş), “oğul” (oğul) və s. Bununla belə əski yazı və kitablarda olan sözlərin bir hissəsi bu gün işlənmir. Kəlmələrin çoxu oğuz qrupu ilə eynidir: “ata”, “ana”, “bala”, “köz” (göz), “arpa” və s. Bundan əlavə, bəzi moğol-

ca, ərəbcə, farsca, rusca və çincə kəlmələr də yeni uyğurca şivələrinə daxil olmuşdur. Əlbəttə, rusca sözlər Sovet türklərinin və çincə sözlər isə şərqli Türkiyəlilərin dilinə sirayət etmişdir.

Yeni uyğurcada 8 səslili və 26 səssiz vardır.

Bu dildə /ı/ səsi yoxdur və yalnız alınma sözlərdə işlənir.

İndiki zaman şəkilçisi: /-a/, /-ə/, /i/, /-makta/, /-məktə/. Məsələn, “turamən” (dururam), “köstərməktə” (göstərməkdə), “yürməktə” (yeriməkdə).

Gələcək zaman, /-maqçı/, /-mikçi/, /-ar/, /-ər/ şəkilçiləri ilə düzəlir: “almakçı” (alacağam), “ötər” (keçəcəkdir).

Məsdər şəkilçisi /-mak/ və /-mək/dir.

Fəli sifət şəkilçisi /-ğan/, /-gən/, /-kan/, /-kən/, /-ar/, /-ər/, /-r/, /-ğuçı/ və /-quçı/dir.

Cümlə quruluşu digər türk dillərinə bənzəyir. Yeni mübtədə cümlənin əvvəlində, xəbər sonunda gəlir və bəzən də bunun tərsi olur.

Yeni uyğurcanın Kaşğər, Yarkənd, Aqsu, Kuçar, Karaşar, İli, Turfan, Xotən və Labnur kimi dialektləri vardır və Labnur dialekti digərlərindən fərqlidir.

SALAR TÜRKCƏSİ

Çinin Siyunxova, Teinxay və Qansu əyalətində yaşayan 40 min insan bu dildə danışır. Bu dili uyğur dilinin bir ləhcəsi sayırdılar. Halbuki tarixi baxımdan oğuz-türkmən qrupuna bağlıdır. Çünki salarlar salur (oğuz) qəbiləsindən olub, XIV əsrdə (1370) Türkiyədən Çinə mühacirət etmişlər.

Salarlar Qaraman və Ağman adlı iki qəbilədən meydana gəlmişlər. Öz rəvayətlərinə görə, Şeyx Əhməd Yasəvinin (Piri-Türkiyə) oğlunu öldürdükləri üçün Şeyxin qəzəbinə məruz qalmış və ölkələrini tərk etməyə məcbur olmuşlar. Qaraman və Ağman türkmənlərin Təkə tayfasından olan iki qardaş idilər.

Dil xüsusiyyətləri: Salar türkcəsi söz tərkibi baxımından oğuz və qıpçaq türkcəsinin xüsusiyyətlərinə malikdir. Ayrıca bu dildə ərəb, fars, çin, tibet və moğol dillərinə aid kəlmələr də görünür. Bu dildə qərb, şərq və orta olmaq üzrə 3 dialekt vardır. Qərb dialektində /a/ səsi /e/ ilə, /e/ səsi /i/ ilə əvəzlənir.

V

UYĞUR-OĞUZ QRUPU

Bu dillər Göytürk və ya əski oğuz və əski uyğur tayfalarının dillərinin qarışmasından meydana gəlib, tuva, karaqas, xakas (abakan), şor, barabin, çulım və ya küyerik dillərindən ibarətdir.

Sarı uyğur və salar dillərini də bir həddə qədər bu qrupdan sayıb bilərik. Bu dillərdə əski türk dili Göytürkcənin və uyğurcanın xüsusiyyətləri müşahidə olunur.

X əsrə qədər bu iki dil bir-birinə çox yaxın idi. Sonra (X-XIII əsrlərdə) uyğur dili dəyişdi. Belə ki, söz ortasında /y, t, d, z/ səsləri və söz sonunda /y, t, s/ səsləri bir-biri ilə əvəzləndi. Ayrıca söz sonunda /ğ/ və /q/ çox işlənir. Dodaqlanma böyük ölçüdə aradan getmiş, ancaq sağır /n/ qorunmuşdur.

Uyğur və oğuz dilindəki fərqliliyi aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

Uyğurca /m/ ~ oğuzca /b/.

Uyğurca /t/ ~ oğuzca /d/.

/q/ və /ğ/ səsləri uyğurcada qorunmuş, oğuzcada düşmüşdür.

Müasir dillərdə yuxarıda qeyd olunan qədim xüsusiyyətlərdən əlavə yeni xüsusiyyətlər də meydana gəlmişdir. Məsələn, tuva və karaqas dillərində /y/ səsi /d/ ilə əvəzlənmiş, ancaq xakas, bur və kamasin dillərində /y/ səsi /z/yə dönüşmüşdür.

Baskakov xakas, şor, kamasin və çulım dillərini xakas qrupundan sayır. Bu qrupda söz əvvəlində /y, j, c, s/ səsləri /ç/ və /n/ yerinə işlənir və söz ortasında /m/ səsi /b/ ilə əvəzlənir.

TUVA TÜRKCƏSİ

Moğolistanın şimal-qərbində yerləşən Tuva Muxtar Respublikasının (paytaxtı Qızıl şəhəri) xalqı bu dildə danışır.

Dil baxımından oğuz-uyğur qrupuna daxildir. Rəşid Rəhməti Aratın təsnifində “adak”, “tağ”, “tağlığ”, “qalğan” xüsusiyyətlərinə görə “d” qrupundan sayılmışdır.

Tuva türkcəsi 1930-cu ildən sonra təhsil və mətbuat dili oldu. 1921-ci ilə (Milli Azadlıq İnqilabı) qədər Tuva xalqı moğol dilində təhsil alıb, ehtiyaclarını bu dil vasitəsilə qarşılayırdılar. Sovetlərə ilhaq edildikdən sonra (1944) Tuva türkcəsi ədəbi dil olaraq inkişaf etdi və milli dilə çevrildi. 1941-ci ilə qədər latın əlifbasından istifadə olunurdu və ondan sonra kiril əlifbası rəsmiləşdi.

Təxminən 166 min nəfər bu dildə danışır. Onların əksəriyyəti Tuvada və qalan hissəsi Krasnoyarsk vilayəti və Moğolstanda yaşayırlar. Bu xalqa Soyun və ya Sayan və Tivakiji də deyilirdi. Bu dil, əski tukyu (əski oğuzca) və uyğur dilinin qarışmasından meydana gəlmiş, moğolca və uqor-fin dillərinin də təsiri altında qalmışdır.

Son illərdə rus dilindən bir çox söz bu dilə daxil olmuşdur. Ayrıca bu dildə çincə, ərəbcə, farsca, hindcə və yunanca sözlər də görünür.

Tuva dilində kəlmənin mənasını dəyişdirən 8 qısa və 8 uzunsəsli vardır. Məsələn, “bar” (var), “baar” (cigər), “yer” (ər), “yeer” və ya “eer” (qayıtmaq), “ol” (o), “ool” (oğul), “ur-” (səpmək), “uur” (ayağa qalxmaq), “dün” (gəcə), “düün” (dünən), “suk” (vur), “suuk” (soyuq).

Tuva türkcəsi kəlmələrindən bir neçə nümunə:

“ada” (ata), “ay” (ay), “baş” (baş), “kara” (qara), “iyi” (iki), “kiji” (kişi), “yədək” (ətək), “ol” (o), “tos” (nə), “çok” (yox), “ot” (od), “böri” (qurd), “xöl” (göl), “kök” (göy), “kör” (gör), “dus” (düz), “kuyduk” (quyu).

Tuva türkcəsində səslər arasında ahəng yoxdur.

Bu dildə assimilyasiya, metatez hadisələri və bəzi səslərin düşməsi müşahidə olunur.

Bu dildə 22 samit vardır.

/f/, /y/ və /ş/ səsləri yalnız alınma sözlərdə işlənir.

/b/ səsi yalnız söz əvvəlində görünür və başqa yerlərdə /p/ və /v/ səsləri ilə əvəzlənir.

/y/ səsi saitlər arasında /d/yə dönüşür. Bu üzədən bu dili “d” qrupuna daxil edirlər. Məsələn, “adak” (ayaq, qədəh), “adır-” (ayır-), “bedik” (böyük), “adık” (ay1).

Oğuz dili ilə müqayisə etdiyimizdə /ş/ yerinə /j/ (kişi~kiji), /z/ yerinə /s/, /y/ yerinə /ç/ (yaz-ças), /g/ yerinə /x/ (gün~xun), /q/ yerinə /x/ (qar~xar; qol~xol), /g/ yerinə /k/ (gir~kir) və s. işlənir.

Bu dildə sağır /n/ mövcuddur və müstəqil bir səs kimi işlədir: “on” (on), “ong” (sağ tərəf), “mən” (mən), “məng” (xal).

İsmin halları 6-7 növdür.

Yiyəlik hal şəkilçiləri: /-ning/, /-ding/, /-tin/.

Yönlük hal şəkilçiləri: /-qa/, /-qə/, /-ka/, /-kə/.

Təsirlik hal şəkilçiləri: /-ni/, /-di/, /-ti/.

Yerlik hal şəkilçiləri: /-da/, /-də/, /-ta/, /-tə/.

Çıxışlıq hal şəkilçiləri: /-dan/, /-dən/, /-tan/, /-tən/.

Sayılar bir az fərqlidir. Məsələn, “üjen” (30), “dörten” (40), “bejen” (50), “aldan” (60), “yeden” (70), “sezen” (80), “tozan” (90). Milyona “milyon”dan əlavə “saya” (moğolca) da deyilir.

Sıra sayları şəkilçisi /-ku/, /-ki/, /-gi/, /-duqaar/ (moğolca): “uşku” və ya “uşduqaar” (üçüncü).

Şəxs əvəzlilikləri: “mən”, “sən”, “ol”, “bis”, “silər”, “olar”.

Fel növləri: məlum, məchul, qayıdış, qarşılıqlı və vacib.

Fellərdə inkar şəkilçisi: /-ma/, /-mə/, /-ta/, /-tə/, /-ba/, /-bə/, /-va/, /-və/.

Qəti keçmiş zaman şəkilçisi: /-di/, /-du/, /-ti/, /-tu/ (kəldim, kəldi).

Nəqli keçmiş zaman üçün oğuz türkcəsində mövcud olan /-miş/ işlənmez. Bəlkə, bu dildə və şor, xakas və altay dillərində /-qan/ şəkilçisi işlənir: “alqan mən” (almışım).

İndiki zaman şəkilçisi iki növdür: 1. /-p + -tur/: “körüp tür-mən” (görürəm). 2. /-a, y + dır/: “körədir mən” (görürəm), “badaydır sən” (düşünürsən).

Gələcək zaman üçün də iki növ şəkilçi mövcuddur: 1. /-r/: “kəli mən” (gələcəyəm). İnkaz forması “kəlbəs mən” (gəlməyəcəyəm). 2. /-kalak/ (-qalak): “barqalak bis” (indi gələcəyik).

Cümlə quruluşu və kəlmələrin tərtibi digər türk dillərində olduğu kimidir. Yəni öncə mübtədə, sonra xəbər gəlir.

Tuva dilində bir-birindən çox fərqi olmayan 4 dialekt mövcuddur. Ədəbi dil əksəriyyətin dili olan mərkəz dialekti əsasında formalaşmışdır.

TOFA (KARAKAS) VƏ YA QARAQAŞ TÜRKÇƏSİ

Bu dil əski oğuz və uyğur tayfalarının dillərinin qarışmasından meydana gəlmişdir. Tofa kəlməsinin əsli, qədim tayfaların birinin adı olan “dubo”dur. Tuva dilinə çox yaxındır. Bu üzdən onu tuva dilinin bir ləhcəsi sayırlar. Yazı dili yoxdur. Bu dildə cəmi 600 nəfər danışır. 1930-cu ildən sonra yerləşik həyata keçdilər. İrkutsk vilayətinin Nijneudin bölgəsində yaşayırlar.

Karakas dili moğol, mancur və rus dillərinin təsirində qalmış və bu dillərdən ona çox sayda kəlmə daxil olmuşdur. Kəlmələrin əksəriyyəti türkcədir: “bulak” (bulaq), “suğ” (su), “toprak” (torpaq), “kar” (qar), “kış” (qış), “böri” (qurd), “at” (at), “inək” (inək), “it” (it), “təbə” (dəvə), “bağa” (qurbağa), “balık” (balıq), “arı” (arı), “qurd” (soxulcan), “aas” (ağız), “diş” (diş), “kan” (qan), “ada” (ata), “au” (dayı), “pelin” (gəlin), “aş” (yemək), “ət” (ət), “süt” (süd), “orun” (torpaq, yer), “qatığ” (möhkəm) və s.

Ümumiyyətlə, bu kəlmələr oğuz, uyğur və qıpçaq türkcəsində işlənir. Bunlardan əlavə, tofa türkcəsində qədim türkcə kəlmələr də görünür: “erqək” (barmaq), “balığ” (yara), “uruk” (yol), “kaş” (külək), “kisol” (mağara), “kun” (almaq).

Bu dildə moğolca ilə müştərək bir çox kəlmə vardır: “dalay” (dəniz, dəmir), “buduğ” (rəng), “ang” (vəhşi), “ulus” (ailə, ər, bəy), “angçı” (ovçu).

Bu dildə 9 normal, 9 uzun və 9 fərənjeal (qırtlaq) ünlü vardır.

/y/ səsi söz ortasında /d/ ilə əvəzlənir. Məsələn, “kudruk” (quyruq) yerinə “kurduk”.

/q/ və /ğ/ sözlərin axırında qorunmuşdur: “uluğ”, “sarığ”, “budaq”.

Sözün əvvəlində /y/ səsi /ç/ ilə; /k/ səsi /x/ ilə əvəzlənir.

Damaq səsləri arasında ahəng vardır. Ancaq dodaq səslərində üçüncü hecadan sonra, xüsusilə də şəkilçilərdə pozulur. Morfologiya baxımından tuva dilinə bənzəyir. Buna baxmayaraq, “ilişki” şəkilçisi cəm olaraq işlənir. Yiyəlik şəkilçiləri oğuzcaya bənzəyir.

Bu dildə isimlərin 7 halı vardır. Şəkilçilər 6 halda oğuz türkcəsindəkilərə bənzəyir. Ancaq yönlük hal şəkilçiləri olan /-qa/, /-qə/, /-ka/, /-kə/ qorunmuşdur.

Say sistemi Sibiryaya türklərininkinə (tuva, altay, şor, yakut) bənzəyir.

Fellər çox zəngindir və tuva türkcəsindəki kimidir.

Feli sifət /-qan/, /-qən/, /-kan/, /-əsən/, /-u/, /-i/, /-ar/, /-ər/, /-bas/, /-bəs/ şəkilçiləri ilə düzəlir.

Bağlayıcı fellər /-ip/, /-a/, /-ə/, /-pişangqa/, /-kısa/, /-kaş/, /-kəş/, /-qaş/, /-qəş/ və s. ilə düzəlir.

Feli sifətlər və bağlayıcı fellər tuva, xakas, şor, Altay və yakut dilləri ilə uzlaşır.

Sintaksis baxımından da tofa türkcəsi tuva dilinə bənzəyir.

Bu dildə Alıqçer və Qutarin adlı iki dialekt vardır.

XAKAS TÜRKCƏSİ

Xakasların dili qədim oğuz və uyğur tayfalarının dilinin qarışmasından meydana gəlmişdir. Ancaq soy ağacı baxımından əski qırğızla bağlıdır. Çünki nəzərə belə gəlir ki, xakaslar qırğızların övladlarıdır. Onların çoxu Xakas Muxtar Bölgəsində yaşayır və nüfusları təxminən 71 min nəfərdir. Ədəbi dilləri Sovetlər dövründə formalaşmışdır. Bu dil Saqay, Kaçın, Qızıl, Şor, Koybal və Beltir tayfalarının şivələrinin birləşməsindən yaranmış, Saqay və Kaçın şivələri əsasında qurulmuşdur.

Beltirlər və saqaylar birgə və yerləşik şəkildə yaşayırlar.

Abakan türkləri, XVII-XVIII əsrlərdə Abakan vadisində qırğızların yerinə məskunlaşdılar. Onların dili uyğur-oğuz qrupundan olub və “azak”, “tağ”, “tağlığ”, “kalğan” xüsusiyyətlərinə görə R.R.Aratin təsnifində “z” qrupuna daxil edilmişdir. Xristianlıq propaqandasına baxmayaraq, dinləri hələ də Şamanizmdir və əski adətə-ənənələrə bağlıdırlar.

Dini bahar bayramı olan “Tiastroyi” xakaslar arasında yayğındır. Bu bayram qaçlar tərəfindən may ayında xüsusi mərasimlərlə qeyd olunur. Bayram mərasimində qonşu tayfalar bir araya gəlirlər və qonaqlara qımız verib, at qurban kəsirlər. Ayrıca gələcək ilin qurbanı da seçilir və rəngli iplərlə bəzənir. Sonra yemək verilir, mahnılar oxunur, qurşaq tutulur və bir növ çövkən oyunu oynanır.

Abakan türklərinin mənzum epik və dastan ədəbiyyatı çox zəngindir. Ozanlara xüsusi bir maraq göstərilir.

Xakas dilində kəlmələrin əksəriyyəti türkcədir: “xızıl” (qırmızı), “tağ” (dağ), “ağas” (ağac), “palıx” (balıq), “imçi” (həkim), “at”, “inək”, “tas” (daş), “qus” (quş), “min” (mən), “sin” (sən), “ol” (o), “pis” (biz), “sirər” (siz), “pozım” (özüm), “xal” (qal), “pir” (bir), iki, “tört” (dörd), “altun” (altmış), “otıs” (otuz), “çiyirgi” (igirmi).

Bu dildə çox sayda moğolca və rusca kəlmə vardır. Ancaq farsca və ərəbcə kəlmə yoxdur. Xakas dilində türkməncədə olduğu kimi kəlmənin mənasını dəyişdirən 9 qısa və 8 uzunsəsli var: “xar”

(qar), “xaar-” (qızartmaq), “pala” (bala), “paala” (qiymət vermək), “al-” (al-), “aal” (on), “ir” (ər), “iir” (ikindi).

Burada da başqırd və tatar dilləri kimi /ə/ və /e/ səsləri /i/ səsi ilə əvəzlənir (min, sin).

Samitlər: /ğ/, /c/ və /ng/ samitləri işlənir. /v/, /f/, /ş/, /tş/, /ts/ və /j/ samitləri alınma sözlərdə mövcuddur. /z/ səsi çoxdur və söz ortasında /y/, /d/ və /t/nin yerini alır: azak~ayak~ adak~atak kimi.

/p/ və /t/ səsləri iki sait arasında /b/ və /d/yə dönüşür: “toop” (dəri) > “toobım” (dərim). Ümumiyyətlə, səsilər arasında kar samitlər cingilti olur.

Morfologiya baxımından oğuz, uyğur-qarluq qrupuna bənzəyir. Ancaq dodaq şəkilçiləri işlənmişdir.

Müasir xakas türkcəsində ismin 8 halı var. 6 halı oğuz türkcəsində olduğu kimidir. Yalnız yerlik hal həm /-a,-e/, həm də /-ğa,-ğə/ şəkilçiləri ilə düzəlir. Yönlük hal /-zar,-zər, -sar,-sər/ ilə düzəlir. “çar” (sahil), “çarzar” (sahilə doğru). Vasitə halında “ilə” yerinə /-nan, -nən/ işlənir: “sinnən” (səninlə), “arqızınan (dostu ilə). Azərbaycan danışıq dilində olduğu kimi.

Say sistemi oğuzcaya bənzəyir: “pir” (bir), “iki”, “üç”, “tört” (dörd), “pis” (beş), “altı”, “çiti” (yeddi), “sigiz” (səkkiz), “togız” (doqquz), “on”, “çibirqi” (igirmi), “otuz” (otuz), “xırıx” (qırax), “ilig” (əlli), “alton” (altmış), “çiton” (yetmiş), “sigizon” (səksən), “toqızon” (doxsan), “çüs” (yüz).

Sıra sayları da /-ıncı/ ilə düzəlir.

Məsdər formasında şərqi hunca kimi /-arğa/, /-ərqə/ ilə işlənir: “toğrınarğa” (işləmək), “oynırğa” (oynamaq), “ögrənərqə” (öyrənmək), “uzurğa” (yuxlamaq).

Fellər baxımından da oğuzca və uyğurcaya bənzəyir. Zaman baxımından fərqliliklər vardır. İndiki zaman /-ça/, /-çə/, /-çadır/, /-çədir/, /-dir/, /-ir/ şəkilçiləri və “edir” (otur, tur, çur, get) felinin yardımını ilə düzəlir. Məsələn, “ırlapça” (oxuyur), “uçuxça” (uçur), “çoqurçə” (qaçır), “sanıdır (sayır) və s.

Keçmiş zaman üçün /-ti, -di, -ğan, -çan, -çatxan, -tir, -ğalax, -çix/ şəkilçiləri işlənir.

Geniş zaman şəkilçisi /-ar, -ər/dir: “sumar” (çimər), “pilər” (bilər).

Cümlə quruluşu baxımından digər türk dillərinə bənzəyir.

Xakas dilində iki dialekt var: 1) Saqay-Beltir dialekti, 2) Kaçın, Koybal, Qızıl və ya Kızıl dialekti.

Birinci qrupda /ş/ və /j/ işlənməz. Onların yerinə /s/ və /z/ işlənər. Türkcə kəlmələrdə /ş/ və /ç/ görünməz.

İkinci qrupdakı şivələrdə /ş/, /j/ və /ç/ məxrəcləri çoxdur.

Bu şivələr arasındakı fərqlər ədəbi dildə itmək üzrədir.

ŞOR TÜRKÇƏSİ

Şorlar Kemerov əyalətinin Dəmirçilər Aladağı nahiyyəsində yaşayırlar. İdari mərkəzləri Təmirtav (Dəmirdağ) şəhəridir. Şorlar çox əskidən bəri dəmirçiliklə tanınmışlar (Abdulqadir İnan).

Şor türkcəsi, şərqə Sibirya türk dillərinə aid olub, xakas və altay dillərinə yaxındır. Mənşə baxımından qıpçaq ləhcəsinə bağlıdır. Ancaq Baskakov onu uyğur-oğuz qrupundan sayır.

Təxminən 20 min nəfər bu dildə danışır. Sovetlər zamanında ədəbi və yazılı dilə malik oldular. 1927-ci ildə Kiril əlifbası, 1929-cu ildə latın əlifbası və 1939-cu ildə də yenidən Kiril əlifbasına keçdilər. Əskidən onlara tatar, abar və abin deyilirdi.

Şor dilinin təməlini türkcə kəlmələr təşkil edir. Ancaq onda rusca, moğolca kəlmələr də çoxdur.

16 səsliyə (8-i uzun, 8-i qısa) malikdir. Uzunsəsililər qoşa yazılır.

25 samiti vardır. /g/, /ng/, /ğ/ və /c/ səsləri də mövcuddur.

/v/, /f/, /h/, /ts/, /tʃ/ məxrəcləri yalnız alınma sözlərdə müşahidə olunur.

Damaq səsləri arasında daha çox ahəng var.

Bu dildə bəzi məxrəclər bir-biri ilə əvəzlənir: /z/ > /s/ (söz yerinə söş); /d/ > /t/ (diş yerinə tiş); /ç/ > /ş/ (çix yerinə şık); /m/ > /b/ (dəmir yerinə təbir); /b/ > /p/ (balıq yerinə palık); /y/ > /n/ (yağmur yerinə nanmır) /b/ > /m/ (balta yerinə malta); /ç/ > /ş/ (ağaç yerinə ağaş); /y/ > /ç/ (yaxşı yerinə çakşı) və s.

Cəm şəkilçiləri: -lər, -lar, -tar, -tər, -nar, -nər.

Mənsubiyyət şəkilçiləri xakasca və altaycadakı kimidir.

İsmin 7 halı vardır. Birlikdəlik /-ba, -bə/ ilə düzəlir.

İsmin müxtəlif halları üçün dodaq şəkilçiləri yoxdur. Yönlük hal üçün /-qa/ işlənir. Qalanı oğuz qrupundakı kimidir.

Bu dildə 2 dialekt və bir neçə şivə vardır: 1. Mrassa ("z" dialekti), 2. Kondom ("y" dialekti). Mrassa dialektində /s/ səsi /z/ ilə əvəzlənir. Bu dialekt ədəbi dilin əsasını təşkil edir.

BARABİN TÜRKÇƏSİ

Barabin tatarları İrtiş və Om çayları arasındakı Barabin çöllərində yaşayırlar. Sayları 8 min nəfərdir. Özlərinə Paraba (getmə, qal mənasındakı “barma” kəlməsindən) deyirlər. Barabin ləhcəsi tatar, başqırd, qazax və altay ləhcələrinə çox yaxındır.

Barabin ləhcəsində 8 səsli və 25 səssiz vardır.

Söz əvvəlində /ç, p, t, k/ kimi kar samitlər vardır. Kar samitlər iki sait arasında dəyişməz.

Əvəzlilər başqırd, tatar və sibirya türkcələri kimidir: “min” (mən), “sin” (sən), “ol” (o), “pis” (biz), “sis” (siz), “alar” (onlar).

Fel şəkilçiləri qazaq türkcəsinə bənzəyir: “alamin”, “alabis”, “alasis”, “alırbis”, “aladım”, “alqanbis” və s. Ancaq əmr kipi oğuzcaya bənzəyir (ğıl, kil).

ÇULIM VƏ YA KUERİK TÜRKÇƏSİ

Çulım çayı ətrafında yaşayan (Tomsk vilayəti) türklərin dilidir. Yazı dilinə malik olmadığı üçün az tədqiq edilmişdir. Xakas və şor türkcələrinin bir dialekti sayılır. Aşağı Çulım və Orta Çulım adlı iki şivəyə malikdir. Tatar Çulım ləhcəsində /ua, uo, uö, ie/ diftonqları vardır.

İsimin hal şəkilçiləri:

Yiyəlik hal: -ning, -ting, -tung, -nung.

Yönlük hal: -ğa, -qa, -ka, -kə.

Təsirlik hal: -ni, -nu, -ti, -tu.

Yerlik hal: -da, -də, -ta, -tə.

Çıxışlıq hal: -din, -tin (dən, tən).

Fel hallandırma şəkilçiləri müxtəlif formadadır: “pilədim” (bilirəm), “turturum” (dururam) “pulu bulut” (bilirəm).

Keçmiş zaman üçün: “kəldi” (gəldi), “ol poluvan” (o oldu) kimi.

VI

ÇUVAŞ DİLİ

Çuvaşca türk dillərinin ən əskilərindən biridir. Nəzərə belə gəlir ki, bulğar və xəzər dilləri əsasında formalaşmışdır (V-X əsrlər). Çuvaş Respublikasının milli dilidir. Təxminən iki milyon nəfər bu dildə danışır. Bir milyondan artıq insan Çuvaşistanda, qalanı Tataristan, Başqırdistan və Rusiyanın Kuybişov və Ulyanovsk vilayətlərində yaşayırlar.

Çuvaşistan, Volqa və Ural bölgəsinin cənubunda yerləşib, mərkəzi Çebukser və ya Çabuksardır. Nüfusu təxminən 1.5 milyon nəfərdir ki, 80%-ni çuvaş türkləri, 15%-ni ruslar və qalanını da tatarlar təşkil edir. Çebukser Volqa çayının kənarında yerləşir. Ancaq Çuvaşistanın ən böyük şəhəri Alatırdır. Kanaş şəhəri mərkəzdə və dəmir yollarının keçid nöqtəsindədir.

Çuvaşlar XVI əsrdən sonra rusların təsiri və nüfuzu altında qalaraq xristianlığı qəbul etdilər. Buna baxmayaraq, çuvaşların böyük bir hissəsi müsəlmandır və digər bir qismi isə şamanizmə inanır.

XVIII əsrdən etibarən bu dil tədqiq olunmağa başlamış və Sovet rejiminin qurulmasından sonra da milli dil olaraq seçilmişdir.

Çuvaş kəlməsinin mənşəyi qəti olaraq bəlli deyil. Nəzərə belə gəlir ki, Suvar (Sabir) tayfasının adı ilə əlaqədardır. Nemethə görə, bir qırğız tayfasının adı olan Zivas (səssiz, təvazökar) kəlməsindən gəlmişdir. Bəziləri də onu bir hun tayfasının adı olan Sevas kəlməsi ilə bağlı saymışlar.

Çuvaşca kəlmələrin əksəriyyəti türk mənşəlidir: “xun” (xan), “ikə” (iki), “ar” (ər), “tuta” (dodaq), “ənsə”, “xol” (qol), “ivaç” (ovuc), “atə” (ata), “anə” (ana), “pilək” (bilək), “tir” (dəri), “sasa” (səs).

Buna baxmayaraq, çuvaş dilinə məxsus bir çox kəlmə də mövcuddur. Ayrıca bu dil ərəb, fars, moğol, rus, mari və udmurt dillərindən də kəlmə almışdır.

Çuvaş dilində türkcə /y/ səsi /s/ ilə; /z/ səsi /r/ ilə və /ş/ səsi /l/ ilə əvəzlənir.

Bu dildə 9 səslə vardır. Ancaq /ö/ səsi yoxdur. /o/ səsi də alınma sözlərdə və şimal ləhcəsində (yuxarı Volqa) görünür. Səslilər digər türk dilləri ilə müqayisədə dəyişimə məruz qalmışlar:

/a/ > /u/: “araba” yerinə “urapa” (maşın), “alma” yerinə “ulma”.

/e/ > /a/: “er” yerinə “ar” (ər).

/i/ > /a/: “kim” yerinə “kam”.

/a/ > /ı/: “bal” yerinə “bıl”.

/o/ > /u/: “boş” yerinə “puşa”.

/u/ > /a/: “durna” yerinə “tarna”.

/ö/ > /ü/: “döşək” yerinə “tüşək”.

Bu dildə kəlmələr səslilərlə başladıkları zaman, sözün əvvəlinə /v-/ və /y-/ əlavə olunur: “ol” yerinə “val” (o), “odun” yerinə “vuta” kimi.

Ümumiyyətlə, ahəng vardır. Ancaq mürəkkəb kəlmələrdə bəzən pozulur. Bundan əlavə, şəkildə də bir çeşidli və incədir.

Bu dildə 17 samit vardır. /b/, /q/, /d/, /j/, /z/, /f/, /ts/ səsləri alınma sözlərdə işlənir.

Bu dildə samitlərin çoxu uzun tələffüz edilir və sözlərin mənasını dəyişir.

Söz sonundakı /k/ və /q/ səsləri tədriclə düşməkdədir: “xayma” (qaymaq), “sura” (daraq).

/k/ və /q/ səsləri /x/ ilə əvəzlənir. Məsələn, “xırx” (qırx), “suxal” (saqqal), “uxsax” (axsaq).

Cəm və çoxluq üçün /-səm/; inkar üçün /-sar/ və /-sər/, səbəb və məqsəd üçün /-şan/ və /-şən/ işlənir.

Daha üstünlük sifəti /-rax/ və /-tarax/dır.

Üstünlük sifəti üçün /-ci/, /-çit/, /-ver/, /-səm/ işlənir.

Saylar: “per” (1), “ike” (iki), “visə” (3), “tavana” (4), “pilək” (5), “ulta” (6), “siçə” (7), “sakar” (8), “taxa” (9), “vuna” (10), “sirəm” (20), “vatar” (30), “xırx” (40), “ala” (50), “utmal” (60) və s.

Şəxs əvəzlilikləri: “əpə” (mən), “ese” (sən), “val” (o), “epir” (biz), “əsir” (siz), “vəsəm” (onlar).

Fellərdə inkar üçün “an” işlənir: “anpar” (vermə).

Sual üçün türkcə /-mi/ yerinə /-i/ və /-şi/ işlədilir.

Bu dilin iki dialekti və bir neçə şivəsi vardır: 1. Şimal və ya şimali Volqa dialekti. 2. Cənub dialekti.

Ədəbi dil cənub dialekti əsasında formalaşmışdır.

Bu dialektlər arasındakı fərqliliyə nümunə olaraq deyə bilərik ki, cənub dialektində ilk hecadakı /u/ şimal dialektində /o/dur: “uram” > “oram” (küçə). Ayrıca kəlmə baxımından da fərqliliklər vardır.

VII

YAKUT DİLİ

Yakut dili Yakut Muxtar Respublikası və ya Yakutistanın milli dilidir. Yakutlar Sibiryanın şimal-şərqində Yakutsk əyaləti və Oxutsk körfəzinə qədər uzanan Lena çayı ətrafında yaşayırlar. Yakutlar tarix öncəsi dövrdə Ural-Altay bölgəsindən bu bölgəyə köç etmişlər. Onların bir hissəsi də Amur, Saxalin, Maqadan və Krasnoyarsk vilayətlərində yaşayırlar. Yakutlar daha çox maldarlıqla məşğuldurlar. Ancaq qonşuları olan tunqusların peşəsi ovçuluq və balıqçılıqdır. Bu məntəqədə yay aylarında havanın istilik dərəcəsi 35, qışda 40-dır. Yakutlar güclü insanlardır. Uşaqlarını soyuğa və çətinliyə alışdırırlar. Qırğızlar kimi çörək yeməzlər və yeməkləri, ümumiyyətlə, ət və süddür. İçəcəkləri qımızdır. Bəziləri çay və son zamanlarda spirtli içkilər də içirlər. Sovetlər dövründə Yakut Muxtar Respublikası adlı bir cümhuriyyət qurdular. Əskidən yakutlara “Uranxay” deyilərdi. Yakutlar özlərinə “saha” və ya “saka” (insan) deyirlər. Onların qonşusu və düşməni olan tunquslar onlara “Yaqu” deyirlər. Moğollar da ona “t” (cəm şəkilçisi) əlavə edərək “Yaqut” deyirlər. Onlar Şaman dininə inanır, etnik və dini adət-ənənələrini qoruyub saxlayırlar.

Onların dili haqqında öncə Böhtlingk, uzun tədqiqatdan sonra 1851-ci ildə yakut qrammatikasını, mətnlər və lüğət kitabını nəşr etdirdi⁶². Sonra Radlov uzun araşdırma və tədqiqatdan sonra yakut dilinin qrammatikası və lüğətini yayınladı. Sovet rejiminin qurulmasından sonra kiril əlifbasına keçildi, yazılı dil və ədəbiyyat meydana gəldi.

⁶² Böhtlingk, O, Über die Sprache der Yakuten, St. Petersburg, 1851.

Yakutistanın nüfusu 327 min nəfərdir və Rusiyaya bağlıdır.

Yakut dili Sibiryə türkləri, moğollar, tunquslar və mancurlarla qonşu və əlaqədə olduğu üçün bu dillərin təsiri altında qalmış və onlardan kəlmələr almışdır.

Sovet rejiminin qurulmasından və yakut dilinin rəsmiləşməsindən sonra çox sayda rusca və beynəlxalq dillərə aid kəlmə də yakutcaya daxil olmuşdur. Öncə latın (1924) və daha sonra kiril əlifbası rəsmiləşdi (1939). Hazırda mətbuat və məktəblərdə bu dil işlədilir.

Yakutcanın söz varlığının əsas hissəsini türkcə kəlmələr təşkil edir. Məsələn: “kün” (gün), “iy” (ay), “timir” (dəmir), “atax” (ayaq), “qıyey” (qız), “kihi” (kişi), “tütün” (gecə), “bar” (get), “kəl” (gəl), “it” (it), “min” (mən), “ürüng” (işıqlı), “sıl” (il), “iki” (iki), “üç” (üç), “tüört” (dörd), “xara” (qara), “ütüü” (yaxşı), “ınax” (inək) və s.

Radlov yakutca kəlmələrin 30%-ini moğolca sayır.

Yakut dilində 8 normal, 8 uzun və 4 diftonq vardır. Diftonqlar bunlardır: /ia/, /uo/, /ie/ və /üö/.

Səslər arasında ahəng vardır. Xüsusilə də dodaq səslərində. Məsələn, “ohox” (soba), “ohoxtor” (sobalar), “ohoxçut” (sobaçı).

/y, ʃ, j, ç, z/ samitləri yerinə /s/ işlənir.

Söz əvvəlində /y/, /n/, /r/, /k/ və /l/ samitləri işlənir.

/r/ və /l/ ilə başlayan alınma sözlərin əvvəlinə /ü, u, i/ səsliləri əlavə olunur. Söz sonunda /b/, /q/, /k/, /d/, /l/, /ç/ işlənir.

/y/ söz başında /s/yə, söz ortasında, ümumiyyətlə, /t/yə çevrilir: “suol” (yol), “atax” (ayaq).

Cəm şəkilçiləri bunlardır: /-tar/, /-tər/, /-tor/, /-dar/, /-dər/.

Yiyəlik şəkilçiləri oğuzcaya bənzəyir: “diyəm” (evim), “diyəng” (evin).

Yönlük hal şəkilçisi /-a/, təsirlik hal şəkilçisi /-ı/, /-nı/; çıxışlıq hal şəkilçisi /-tan/ da oğuz türkcəsində olduğu kimidir.

Sıra sayı şəkilçiləri /-ıs/ və /-us/dur: “ikis” (ikinci), “ühüs” (üçüncü).

Yakut dilində üç dialekt qrupu vardır: 1) Tamask-Aldan qrupu. 2) Kanqalas-Vilyuvisk qrupu. 3) Megin-Tatın qrupu.

Birinci qrupda dodaqlanma hadisəsi müşahidə edilmir. Ancaq digər iki qrupda mövcuddur. Yenə birinci qrupda assimilyasiya güclüdür, ikinci qrupda yoxdur və üçüncü qrupda arabir nəzərə çarpır. Kəlmə baxımından da bu qruplar arasında fərqliliklər var.

TAMAMLAMA

Keçmiş bölmələrdə türk dili və ləhcələri tədqiq edilərkən, müxtəlif bölgələrdə yaşayan türklər haqqında da məlumat verildi. İndi isə Əfqanıstan türkləri haqqında:

Əfqanıstan türkləri (mərkəz və şərq türkləri)

Əfqanıstan türkləri Əfqanıstanın şimalında yaşayırlar. Əfqanıstanın şimal sərhəddindən cənubdakı Hindukuş dağlarına qədər davam edən bu bölgəyə Əfqanıstan Türkiistanı deyilir.

Əfqanıstan türklərinin çoxunu özbəklər və türkmənlər təşkil edir. Daha az nüfusa malik olan qırğızlar, qaraqalpaqlar, qazaqlar, qarluqlar və afşarlar da bu bölgədə məskunlaşılırlar.

Türklər Əfqanıstan tarixində önəmli rol oynayıblar. XIX əsrin ortalarına qədər bu bölgənin hakimiyyəti türklərin əlində idi. Qəznəvilər, səlcuqlular, xarəzmşahlılar, moğollar, teymurilər, Babürilər, Səfəvilər, Nadir Şah və Əhməd Xan sülaləsi. Qəznəvilər zamanında Qəznə və Teymurilər zamanında Hərat mədəniyyət mərkəzi idi.

Təxminən 16 milyonluq Əfqanıstan nüfusunun üçdə biri, yəni 6 milyonu türklərdən meydana gəlir.

1) Özbəklər

Əfqanıstan türklərinin böyük hissəsini özbəklər təşkil edir. Onlar Şibirğan, Meyməne, Bala Murğab, Bəlx, Məzari-Şərif və Hərat şəhərləri ilə onların ətrafındakı kəndlərdə yaşayırlar. Nüfusları 1.6-2 milyon civarındadır. Çoxu əkinçilik, maldarlıq, ticarət və sənaye işləri ilə məşğuldurlar. Sünni məzhəbinə bağlıdırlar.

2) Türkmənlər

Əfqanıstan türkmənlərinin bir hissəsi Əndxuy ilə Bala Murğab və Mərvçək arasındakı bölgədə, bir hissəsi də Həratda, Bəlxdə və Məzari-Şərifdə yaşayır. Salur, Sarıq, Ərsarı, Təkə, Əlieli və Çavdar adlı altı tayfadan ibarətdirlər. Əksəriyyəti yarıköçəri həyat sürür, bir hissəsi şəhərlərdə və kəndlərdə məskunlaşıb, qoyun, keçi, at və dəvə yetişdirirlər. Məşhur qarakəl qoyunu onlar tərəfindən yetişdirilir. Məskunlaşmış türkmənlərin bir hissəsi xalça toxumaqla

məşğuldur. Buxara xalçası adı ilə məşhur olan xalçaları onlar toxuyurlar. Türkmənlərin nüfusu bir milyona yaxındır.

3) Qırğızlar

Əfqanıstanın Pamir və ya Vaqhan bölgəsində yaşayırlar. Mərkəzləri Bozay Günbəd, məzhəbləri sünnidir. Təxminən 41 min nəfərlik nüfusa sahibdirlər. Bir çoxu *yurt* adlı çadırlarda yaşayırlar.

4) Qazaqlar

Daha çox Xanabad məntəqəsində yaşayırlar. Onların bir hissəsi Sovetlər dövründən gedib Həratda yerləşmişlər.

5) Qaraqalpaqlar

Cəlalabadda və Məzari-Şərifin cənubunda yaşayırlar.

6) Qıpçaqlar və Qarluqlar

Qıpçaqlar Bəlx, Çaharşənbə, Keysər və ya Qeysərdə; qarluqlar da Qataqan və Bədəxşanda yaşayırlar. Onların qaraqalpaqlarla birlikdə toplam nüfusları təxminən 450 mindir.

7) Afşarlar

Nadir Şah qoşunundan qalanlardan doğulanlardır. Nüfusları təxminən 400 min nəfərdir. Məzhəbləri Şiə və Qızılbaşlıqdır. Əksəriyyəti Kabil və Həratda yaşayır.

Əfqanıstanda türk olduqlarına baxmayaraq, Qalzay, Həzarə və Çaharaymaq kimi tayfalar türkcəni unutmuşlar. Məsələn, qalzaylar xələclərin övladıdır, ancaq bugünkü dilləri pəştucadır.

Əfqanıstan türkləri istər şahlıq dövründə (1921-ci ildən sonra), istərsə də cümhuriyyət dövründə mədəni haqlardan məhrum olub, əfqanlılaşdırma siyasətinə məruz qalmışlar.

ƏLAVƏ

Şəkəvinin iki cildli “Təfsirəl-bəyan (Qurani-kərim) türki” (“Elmiyyə” mətbəəsi, Qum, 1399 h.q.) kitabından əlavə

İran İslam inqilabından sonra Azərbaycan türkcəsi ilə və ya Azərbaycanla bağlı nəşr olunan ən önəmli kitablar

a) Türk dilinin təlimi ilə bağlı əsərlər:

“Ana dili”, 6 cild. Fərzanə nəş., Tehran, 1358 (1979).

Bağçıban, Səminə, “Gəlin türkcə danışaq” (üç kasetlə birgə), Tehran, 1360 (1981).

Cavid S. “Xodamuze-zəbane-Azərbaycanı”, üçüncü çap, Tehran, 1360 (1981).

Fərid Məhəmməd. “Ana dilimizi belə yazmaq”, Təbriz.

Fərzanə M.Ə. “Məbaniye-dəsture-zəbane-Azərbaycanı”, üçüncü çap, Fərzanə nəş., Tehran, 1358 (1979).

İşraqi Abbas. “Mixahəm torki-ye Azərbaycanı yad begirəm”, Şəms nəş., Təbriz, 1358 (1979).

İşraqi Abbas. “Xodamuze-torki (ləhcəye-Estanbuli)”, Şəms nəş., Təbriz, 1358 (1979).

Peyfun Məhəmməd. “Fərhənge-Azərbaycanı-farsi”, Daneşe-Paye nəş., Tehran, 1361 (1982).

Rızayi Məhəmməd. “Xodamuze-torki”, Lalə nəş., Təbriz.

Xaməneyi Ə.M. “Türkcə-farsca məmuli danışığılar”, Tehran, 1360 (1981).

Zehtabi Məmmədtağı. “Ana dilimizi necə yazmaq”, Tehran, 1360 (1981).

Zehtabi Məmmədtağı. “İran türkcəsinin sərfi”, Armağan nəş., 1358 (1979).

b) Türkcə ədəbi-tədqiqi kitablar və tarixlə bağlı əsərlər

“Azadlıq qəhrəmanları”, iki cild, üçüncü çap, Təbriz.

“Kitabi-Dədə Qorqud”, haz. M.Ə.Fərzanə, Fərzanə nəş., Tehran, 1358 (1979).

“Koroğlu”, Atropat nəş., Tehran.

“Külliyyati-kitabi-Əsli və Kərəm” (türkcə), Firdovsi nəş., Təbriz.

“Külliyyati-Muxtarnamə” (türkcə), Firdovsi nəş., Təbriz.

“Külliyyati-Rüstənamə” (türkcə), Firdovsi nəş., Təbriz.

“Külliyyati-Əmir Ərsəlan” (türkcə), Firdovsi nəş., Təbriz.

“Qoşmacalar-tapmacalar”, Əlbürz nəş., Tehran, 1359 (1980).

“Sejimgulu”, haz. Yəhya Şeyda, Dədə Qorqud nəş., Təbriz.

“Sihahül-əcəm; Hinduşah Naxçıvani”, haz. Q.Bigdili, Mərkəze-Nəşre-Daneşqahi nəş., Tehran, 1361 (1982).

“Şəhrivərin on ikisi (1324-1325)”, ikinci çap, Günəş nəş., Təbriz.

“Tarixe-Azərbaycan”, A.E.A Tarix İnstitutu, ikinci cild, tərcümə və əlavə: Nəsrullah Fəlsəfi Bayat, Ərk nəş., Təbriz, 1360 (1981).

“Təranehayə-xəlqə-Azərbaycan”, haz. Davud Məmmədbəyov, köçürən: Məniyə Əlipur.

“Yusif və Züleyxa”, türkcəyə tərcümə edən: Sirius Qəməri, Qəməri nəş., Təbriz.

“Ədəbi yarpaqlar”, iki cild, Tehranda yaşayan azərbaycanlılar cəmiyyəti, Tehran, 1358 (1979).

Afiyət M. “Sərdari-milli Səttarxan”, Təbriz.

Axundov Nazim. “Azərbaycan təniz ruznamələri (1906-1920)”, Fərzanə nəş., Tehran, 1358 (1979).

Axundov Əhliman; Tapdıq İlyas. “Aşiq Şəmşir-Sarı Aşiq haqqında bir neçə söz”, tərcümə edən: Səfi M., Behruz nəş., Təbriz.

Behrəngi Səməd. “Çuğundur satan oğlan və bir neçə ayrı nağıl”, tərcümə: M.Afiyət və H.Məmmədzadə, Şəms nəş., Təbriz, 1359 (1980).

Behrəngi Səməd. “Qoşmacalar, tapmacalar (Azərbaycan folkloru)”, Əlbürz nəş., Tehran.

Bigdili Q. “Şəhriyarla görüş”, Tehran, 1358 (1979).

Cabbarlı Cəfər. “Hekayələr”, Azərbaycan ədəbiyyatı məcmuəsi, № 4, Ana nəş.

Camali Əsədullah. “Dan Ulduzu-Zəncan şairləri”, Zəncan, 1359 (1980).

Cavid S. “Azərbaycan folklorundan nümunələr”, iki cild, Fərzanə nəş., Tehran, 1359 (1980).

Cavid S. “Dostlar görüşü-ədəbiyyat ocağı”, Tehran, 1359 (1980).

Cavid S. “Nəhzəti-milliyi-Azərbaycan haqqında Amerika Xaricə Vizarətinin məktubları”, Tehran, 1358 (1979).

Cavid S. “Tağuti dövrəsindən xatirələrim”, Tehran, 1358 (1980).

Cavid S. “Tarixə-Hezbe-Edalət”, Tehran.

Cavid S., Xaməneyi Ə.M. “Tapmacalar”, Tehran, 1358 (1979).

Fərşbaf H. “Qaradağ Kəndlərində”, Behruz nəş., Təbriz, 1359 (1980).

Heyət Cavad. “Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış”, birinci cild, Tehran, 1358 (1979).

Kərimi M. “Ədəbiyyate-bastane-Azərbaycan”, Işıq nəş., Təbriz, 1358 (1979).

Mehdi Hüseyn. “Odlu Qılınc” (hekayələr), Sabir nəş., Təbriz.

Niqabi. “Uşaqlar bağçasında qönçələr”, Məhəmməd nəş., Təbriz, 1358 (1979).

Nəcdi Səməd. “Bəhri-təvil, SAVAK dilincən”, Mehrqan nəş., Marağa, 1358 (1979).

Pişəvəri C. “21 Azər-nitqlər və məqalələr”, Fərzanə nəş., Tehran, 1358 (1979).

Quds Yəqub. “Atalar sözü”, birinci cild, Nəvid nəş., Tehran, 1359 (1980).

Seyidzadə Mir Mehdi. “Koroğlu”, Fərzanə nəş., 1358 (1979).

Səbahi Gəncəli. “Həyat faciələrindən”, Dünya nəş., Tehran, 1359 (1980).

Səbahi Gəncəli. “Qartal”, ikinci çap, Fərzanə nəş., Tehran, 1357 (1978).

Səbahi Gəncəli. “Şeirimiz zamanla addımlayır”, Dünya nəş., Tehran, 1360 (1981).

Sədiq Hüseyin. “Günəşli vətən yaddaşları” (Səfərnəmə), Tehran, 1360 (1981).

Sədiq Hüseyin. “Sayalar”, Tehran, 1357 (1978).

Şeyda Yəhya. “Ədəbiyyat ocağı – Müasir Azərbaycan şairləri şeir antologiyası”, Təbriz, 1364 (1985).

Şimidə Ə. “Azadlıq qəhrəmanı Heydər Əmoğlu”, Yaşar, 1358 (1979).

Şəbüstərli M. “Bağban El Oğlu”, Tufan nəş., Təbriz, 1358 (1979).

Təbrizli Ə. “Dil və ədəbiyyat”, Atropat nəş., Tehran, 1360 (1981).

Xorrəm Ələsgər. “Ədəb xəzinəsi”, Tehran, 1359 (1980).

Zehtabi Məmmədtağı. “Vayqanlı Adam – həyatı və əsərləri”, Şəbüstər mətbəəsi, Təbriz, 1359 (1980).

c) Şeir kitabları

“Aslı və Kərəm dastanı”, haz. Ə.Mənzuri Xamneyi, Mocudi nəş., Tehran, 1363 (1984).

“Aşıqlar”, Azərbaycan ədəbiyyatı məcmuəsi, № 3, Ana nəş., Təbriz, 1358 (1979).

“Bayatılar”, haz. Hüseyn Feyzullahi, ikinci çap, Şəms nəş., Təbriz, 1359 (1980).

“Bayatılar”, haz. M.Ə.Fərzanə, dördüncü çap, Fərzanə nəş., Tehran, 1361 (1982).

“Behlul Danəndə lətifələri”, haz. Ə.Mənzuri Xamneyi, Tehran, 1362 (1983).

“Çiçəklər” (Azərbaycan şeir və ədəb xadimlərinin əsərlərindən nümunələr), Bəhmən mətbəəsi, 1360 (1981).

“Divani-Vaqif”, Firdovsi nəş., Təbriz, 1358 (1979).

“Gecədir bax, gecədir” (Nima, Furuğ Fərruxzad, Şamlu və Əxəvan Salesin şeirlərindən), seçən və tərcümə edən: Səməd Behrəngi, Şəms nəş., 1358 (1979).

“Günəş qardaş salam sənə”, Möcüz nəş., 1360 (1981).

“İmadəddin Nəsiminin seçilmiş əsərləri” haz. H.Ulduz, Təbriz, 1358 (1979).

“Koroğlu” (Seyidzadənin şeirində, saz şeirində), Fərzanə nəş., Tehran, 1358 (1979).

“Koroğlu”, Mir Mehdi Seyidzadə; Ə.M.Xamneyi, Tehran, 1358 (1979).

“Külliyati-Möcüz Şəbüstəri”, Təbriz, 1357 (1978).

“Məhəbbət dastanları”, haz. Ə.Mənzuri Xamneyi, Yaran nəş., Təbriz, 1364 (1985).

“Saib Təbrizi” (qəzəllər), haz. Qulamrza Muxlis, Təbriz.

“Seçilmiş türki şeirlər”, haz. Telimxanlı, Yuxarı Qəhrəmnalı nəş., Təbriz, 1357 (1978).

“Siçan və pişik”, haz. Ə.Mənzuri Xamneyi, Tehran, 1358 (1979).

“Şəhriyar Azərbaycan dilində”, haz. Yəhya Şeyda, Təbriz, 1360 (1981).

“Şəhriyar və Heydərbabaya məktublar və nəzirələr”, Fərzanə nəş., Tehran, 1358 (1979).

“Türki təranələr”, haz. Həsən Məcidzadə.

“Uşaq nəğmələri”, Ana nəş., Təbriz, 1358 (1979).

“Vətən eşqi” (şeirlər, hekayələr və...), Rəfət nəş., Təbriz, 1357 (1978).

Ağçaylı Ə. “Qaşqay el ədəbiyyatı”, Gülşən mətbəəsi, Təbriz, 1361 (1982).

Alar Ə. “Aysız gecələr”, Evrin nəş., Təbriz, 1358 (1979).

Alar Ə. “Dumanlı günlər”, Evrin nəş., Təbriz, 1358 (1979).

Alar Ə. “Heydərbabadan Şəhriyara məktub və Babək mənzuməsi”, Evrin nəş., Təbriz, 1359 (1980).

Aşıq Qəşəm (Davər). “El məni atmaz”, Təbriz, 1358 (1979).

Azəri Qulaməli. “Yoxsullar nəğməsi”, iki cild, Yaran nəş., Təbriz, 1363 (1984).

Azəroğlu B. “Savalan nəğmələri”, Tələş nəş., Təbriz, 1364 (1985).

Barış. “Al şafaqlar”, Təbriz, 1360 (1981).

Barışmaz (Heydər Abbasi). “Nəğmə dağı və istemar”, Tələş nəş., 1363 (1964).

Bariz Abbas; Xətibi, Heydər; Haşimi, Fəramərz. “Qızıl quş”, Təbriz, 1359 (1980).

Bigdili Q. “Kəhliyə salam”, Vəhid mətbəəsi, Tehran, 1359 (1980).

Biriya Məhəmməd. “Ürək sözləri”, haz. Yəhya Şeyda, Təbriz, 1360 (1981).

Bəsiri, İbrahim. “Berə Sözü” (Heydərbaba şəklində bir mənzumə), Darut-təbliğə-eslami nəş., Qum, 1360 (1981).

Bəxtiyar (M.H.Huş). “İnqilab yolunda”, Təbriz, 1358 (1979).

Coşğun (H.Katibi). “Azərbaycan tablosu”, Aban nəş., Tehran, 1358 (1979).

- Düzgün Hüseyn.** “Bakı lövhələri”, Tehran, 1360 (1981).
- Düzgün Hüseyn.** “Kiçik şeirlər”, Tehran, 1359 (1980).
- Düzgün Hüseyn.** “Məcmueye-şe’r”, 1358 (1979).
- Düzgün Hüseyn.** “Uçğun daxma” (şeir məcmuəsi), İnkilab nəş., Tehran, 1361 (1982).
- Fikri Kənarə Ərdəbili.** “Divani-Fikri”, üçüncü cild, Tehran.
- Fərşbaf Həbib.** “Dan yeri”, Behruz nəş., Təbriz, 1359 (1980).
- Fərşbaf Həbib.** “Qaradağ kəndlərində”, Behruz nəş., Təbriz, 1359 (1980).
- Fərəcullahi İsmayıl.** “Əxgər”, Tikab, 1361 (1982).
- Gülməhəmmədi Səttar.** “Seçilmiş əsərlər”.
- Hadi İsmayıl.** “Hubab” (türkcə əsərlər), Firdovsi nəş., Təbriz, 1360 (1981).
- Haqbeygi Xeyrullah.** “Herisdən bir səs”, 1360 (1981).
- Hüseyni Mirsaleh.** “Ömər Xəyyamın rübailəri”.
- Həddad Ələkbər.** “Odlu sözlər”, Təbriz, 1358 (1979).
- Kəndoğlu F.** “Vətən oğlu” (türki şeirlər məcmuəsi), Təbriz, 1358 (1979).
- Kərimi Marağeyi H.** “Rəngarəng”, 6 cild, Marağa, 1358 (1979).
- Marağayi Ohədiddin.** “Məsnəvi Cami-cəm”, tərcümə edənlər: Q.Bigdili və Xəlil Yusifi, Tabeş nəş., Təbriz, 1364 (1985).
- Mişovlu M.** “Çerik həmasəsi”, cild 1, Mütərəqqi İranlı Türk Rəşənfikrlər Cəmiyyəti nəşriyyatı, 1356 (1977).
- Mösini Həsən.** “Ədəb damcıları”, Sahil nəş., Təbriz, 1364 (1985).
- Mücvir Sarabi Həmdullah.** “Qızıl bulaq”, Sarab, 1359 (1980).
- Məhzun M.Ə.** “Hicran xəstəsi”, Tehran, 1358 (1979).
- Nabdil Əlirza.** “Tülkü kitabı” (Baqir Xalxalının Sələbiyyə əsərinin yenidən yazılışı), Təbriz, 1358 (1979).

- Naseh Ərdəbili.** “Ürək aynası”, Sahil nəş., Təbriz, 1364 (1985).
- Natiqi (Seyid Mehdi Etimad).** “Gəlinlər bəzəyi”, Yəhya Şeyda, Təbriz, 1360 (1981).
- Niqabi.** “Bayatılar”, Təbriz, 1358 (1979).
- Nüsrət Bəxtiyar.** “Qızıl qan”.
- Oxtay (Əlirza Nabdil).** “İşiq”, Rəfət nəş., Təbriz, 1357 (1978).
- Pənahi Abbas.** “Xanım nənə”, Maku, 1359 (1980).
- Qaflantı.** “Seçilmiş əsərləri”, 1359 (1980).
- Qasımzadə F.** “Qaçaq Nəbi”, Elnaz nəş., Təbriz, 1358 (1979).
- Qureysi Burcəli (Türkoğlu).** “Təpəyin Dağı” (şeirlər-qəzəllər), Tehran, 1358 (1979).
- Qəriq Zəncani.** “Türki novhələr”.
- Rahim Məmməd.** “Qüdrət nəğmələri”, Azərnəşr, Bakı, 1342 (1963).⁶³
- Rəncduzan Məhəmməd İbrahim.** “Axan bulaq”, Əlmehdi nəş., Təbriz, 1363 (1984).
- Rəzzaqi Əkbər.** “Golzare-Hoseyni”, üçüncü çap, Telim nəş., Savə, 1363 (1984).
- S.C.F., “Mokalemeye-məxfiye-Şah ba xahərəş Əşrəf Pəhləvi”, Təbriz.
- Sabir M.Ə.** “Hophopnamə”, ikinci çap, Fərzanə nəş., Tehran, 1360 (1981).
- Sabir M.Ə.** “Məktəb uşaqlarına töhfə”, Dəniz nəş., Təbriz.
- Sabir M.Ə.** “Məktəb uşaqlarına”.
- Safi.** “Külliyati-gəncineyi-Hüseyni”, Firdovsi nəş., Təbriz, 1359 (1980).
- Sahir Həbib.** “Lirik şeirlər”, Eyvaz nəş., Tehran.
- Sahir Həbib.** “Səhər işıqları”, Tehran, 1358 (1979).

⁶³ Bu kitab İslam inqilabından sonra İranda təkrar çap edilmişdir.

- Savalan (Həsən Məcidzadə).** “Apardı sellər Saranı”, Tehran, 1357 (1978).
- Seyid Nəqəvi Hamid.** “Könül dərdi”, Behcət nəş., Tehran, 1361 (1982).
- Sönməz (Kərim Məşrutəçi).** “Ağır illər”, Təbriz, 1358 (1979).
- Sönməz (Kərim Məşrutəçi).** “İsanın son şamı”, Təbriz, 1358 (1979).
- Səbri Qulamhüseyn.** “Yanıqlı nəğmələr”, İnqilab kitabxanası, Tehran, 1361 (1982).
- Səhənd (Bulud Qaraçorlu).** “Sazımın sözü”, iki cild, Şəms nəş., Təbriz, 1358 (1979).
- Səhhət Abbas.** “Köç”, Şəms nəş., Təbriz, 1358 (1979).
- Səlahi Umran.** “Pəncərədən daş gəlir” (şeir məcmuəsi), Tehran, 1361 (1982).
- Səlami Ə.** “Ellər cırdan olacaq”, Azər nəş., Təbriz, 1359 (1980).
- Şahverdi Məhəmməd.** “Qanlı torpaq”, Risalət nəş., Xoy.
- Şəbüsterli M.** “Bəxti yatmış” (folklorik mənzumə), 1974.
- Şəhriyar M.H.** “Heydərbabaya salam”, iki cild, ikinci çap, Həqiqət nəş., Təbriz, 1358 (1979).
- Tabe Din Təbrizi M.H.** “Enqelabe-əhle-yəqin ya divane-Tabe Din”, 1360 (1981).
- Tarlan Haşım.** “Alovlu şeirlər”, Puya nəş., 1358 (1979).
- Təbrizi Molla M.C.** “Təfrihnameye-lazemiyyəye-Xace Molla Nəs-rəddin”, Firdovsi nəş., Təbriz, 1357 (1978).
- Ulduz H.; Ağçaylı Ə.** “Azərbaycan gülüşü”, Təbriz, 1361.
- Vahabzadə Bəxtiyar.** “Atılmışlar”, Ərk nəş., Təbriz, 1363 (1984).
- Valeh.** “Dadlı sözlər”, Sahil nəş., Təbriz, 1364 (1985).
- Vurğun Səməd.** “Yada sal məni”.
- Xosroşahi Heydər.** “Enqlabe-xunun”, iki cild, Xurşid nəş., Təbriz, 1359 (1980).

Xosroşahi Heydər. “Yadi əz mocahedin”, Təbriz.

Yurdoğlu M.X. “Qurtuluş” (seçilmiş əsərlər), cild 1, Zəncan, 1358 (1979).

Zamani Bəhmən. “Araz”, Azərbaycan nəş., Təbriz, 1358 (1979).

Zehtabi M.T. “Pərvanənin sərgüzəşti”, İran Mütərəqqi Türk Röşənfikrlər Cəmiyyəti.

Zühuri Səməd. “Şeir sənəti İran türkcə ədəbiyyatında”, Səfa nəş., Təbriz, 1362 (1983).

Əmini Məftun. “Aşıqlı Karvan”, Rəfət nəş, Təbriz, 1358 (1979).

Ətaiyyə, Əli, Nəccarpglu. “Fokahi, ictimai, əxlaqi şerilər”, haz. Yəhya Şeyda, Təbriz, 1360 (1981).

d) Azərbaycan haqqında farsca əsərlər (təlif, tərcümə)

“Nemunehayi əz şe’re-moasere-Azərbaycan / Müasir Azərbaycan şeirindən nümunələr”, seçən və tərcümə edən: Əziz Möhsini, Nəvid nəş., Tehran, 1358 (1979).

Behrəngi Səməd; Dehqani Behruz. “Əfsanehayə-Azərbaycan”, 1353 (1974).

Brelyani Əli. “Nəğməhayə-Azərbaycani” (musiqi bantları).

Hacıbəyli Üzeyir. “Operayə-Koroğlu”, haz. və tərcümə: Ş.Fərəhməndraz, Armağan nəş., Tehran, 1357 (1978).

Heyət Cavad. “Müqayisətül-lüğətəyn”, Varlıq dərgisinin əlavəsi, Kaviyan mətbəəsi, Tehran, 1363 (1984).

Heyət Cavad. “Tarixçeye-torkiye-azəri / Azərbaycan türkcəsinin qısa tarixi”, Tehran, 1358.

Hüseyn Mehdi; Haqverdiyev Abdürrəhim. “Şəmşire-atəşin/Odlu qılınc”, tərcümə: Kazım Xoşəbər, Təbriz, 1357 (1978).

Məmmədquluzadə Cəlil. “Çənd dastan / Neçə dastan”, tərcümə: Fərzanə, Fərzanə nəş., Tehran, 1357 (1978).

Purəkbər R. “Bərrəsiye-ədəbiyyate-şefahiye-Azərbaycan / Azərbaycan şifahi ədəbiyyatının tədqiqi”, Behruz nəş., Təbriz.

Roşən H. “Ədəbiyyate-şefahiye-mərdome-Azərbaycan / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”, 1358 (1979).

Sədiq H. “Qovsi Tebrizi”, Tehran.

Sərdariniya Səməd. “Tarixe-ruznameha və məcəllate-Azərbaycan / Azərbaycan qəzet və dərgilərinin tarixi”, cild 1, Dünya nəş., Tehran, 1360 (1981).

Sərdariniya Səməd. “Yaddaştı bər tarixçeye-teatre-Azərbaycan / Azərbaycan teatr tarixi haqqında bir neçə söz”, Ana nəş., Təbriz, 1357 (1978).

Xəzri Nəbi. “Montəxəbe-əşare-şacere-xəlqe-Azərbaycan / Azərbaycan xalq şairinin şeirlərindən seçmələr”, tərcümə: Məhəmməd Əli Məhməd, 1358 (1979).

Zamanov Abbas. “Saber və moaserine-u / Sabir və müasirləri”, tərcümə: Əsəd Behrəngi, Şəms nəş., 1358 (1979).

Ərgəvaniyan Kerim. “Ahəngsazane-Azərbaycan/Azərbaycan bəstəkarları”, Xuruş nəş., 1358 (1979).

e) Son illərdə türkmən türkcəsi ilə nəşr olunan əsərlər

“Divani-Səhhət İşan”, Günbəd Qabus, Qabus nəş.

“Divani-Qurban Durdı Zəlili”, Günbəd Qabus, Qabus nəş.

“Divani-Möhtaci” (Matacı), Günbəd Qabus, Qabus nəş.

“Divani-Məhəmməd Vəli Kəminə”, Günbəd Qabus, Qabus nəş.

- “Divani-Məxtumqulu Fəraği”, Günbəd Qabus, Qabus nəş.
- “Divani-Miskin Qılıç”, Günbəd Qabus, Qabus nəş.
- “Divani-Molla Nəfəs”, Günbəd Qabus, Qabus nəş.
- “Zöhrə-Tahir”, Günbəd Qabus, Qabus nəş., 1364 (1985).
- “Sayed-Həmrah”, Günbəd Qabus, Qabus nəş.
- “Gül və bülbül”, Günbəd Qabus, Qabus nəş.
- “Türkmən nağılları, atalar sözü”, toplayan: Murad Durdı Qazi, Günbəd Qabus, Qabus nəş.
- “Yusif və Züleyxa”, Günbəd Qabus, Qabus nəş., 1347 (1968).

İstifadə olunan ədəbiyyat

- “Azerbaycan Kitabı-Bibliografiya”, 3 cild, Bakı, Az. SSR, Mədəniyyət Nazirliyi, 1963.
- “Azərbaycan ədəbiyyatı şərq mənbələrində-Bibliografiya”, Bakı, Az. SSR, Elmlər Akademiyası Əsaslı Kitabxana, 1980.
- “Daneşnameye-İran və İslam”, birinci cild, Bonqahe-nəşr və tərcüməyə kitab nəş., Tehran, 1354 (1975).
- “Divani-lugati’t-türk dizisi”, Ankara: T.D.K., 1972.
- “Divani-lugati’t-türk”, Ankara. Türk Dili Dergisi özel sayısı 253. Ekim, 1972.
- “İslam Ansiklopedisi”, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1976.
- “Külliyati-divani-Füzuli”, Əxtər mətbəəsi, İstanbul, 1308 h.q.
- “Meydan Larus”, cild: 7, 8, 9, 12. İstanbul.
- “Molla Nəfəs” (Nur Məhəmməd Aşurpurun ön sözü ilə), Qabus nəş., Günbəd Qabus, 1358.
- “Məhəmməd Vəli Kəminəning divanı”, Qabus nəş., Günbəd Qabus.
- “Qisseyi-vaqieyi-Kərbəla”, Qazan Universiteti mətbəəsi, Qazan, 1901.
- “Qurban Durdı Zəlilining divanı”, Günbəd Qabus, Qabus nəş.
- “Saljug and Mongol Periods”, The Cambridge History of Iran, vol. 5, London: Cambridge University Pres, 1968.
- “Səhhət İşanıning divanı”, Günbəd Qabus, Qabus nəş.
- “Şairlər məclisi” (3-4), Təbriz, 1324 (1945).
- “The Land of Iran”, The Cambridge History of Iran, vol. 1, London, Cambridge University Pres, 1968.

“Türkmen Ədəbiyyatının Tarixi”, 4-cü cild, (sovet dövrü), Aşqabad: Türkmenistan SSR Elmlər Akademiyası Maxtumqulu adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, 1979.

“Voice of Eastern Turkistan”, vol. 3, № 9, İstanbul, April 1986.

“Əsnadi tarixi və montəşer nəşode əz ile-Qaşqayi”, Nameye-Nur (Qaşqayi xüsusi buraxılış), № 4-5 (Azər 1358 / 1979).

“Ətləse-Mosəvvre-İran və Cahan”, ikinci çap, Səhab Coğrafiya və Kartoqrafiya Müəssisəsi, 1360 (1981).

Abdülhamidoğlu N. “Afganistan Türkleri”, Türk Kültürü Dergisi, s. 299, Ankara, Mayıs 1982.

Ali Şir Nevayi. Muhakematül-Lügateyn, TDK, Ankara, 1941.

Anar. “Hemaseye-Dədə Qorqud”, tərcümə: İbrahim darabi, Nopa nəş., 1355 (1976).

Arat Reşit Rahmeti. “Türk Şivelərinin Tasnifi”, Türkiyat Məc., İstanbul, 1953,

Atalay Besim. “Divan-i-lügat it türk”, tərcümə, TDK., Ankara, 1941.

Atalay Besim. “Divan-i lügat it türk”, Tıpkı basım, faksimile, TDK, Ankara, 1941.

Banarlı Nihad Sami. “Resimli Türk Edəbiyatı”, 16 cilt, MEB Y., 1971.

Barthold V. Orta Asya Türk tarihi hakkında Dersler, Evkaf mat., İstanbul, 1927.

Batani Mohəmmədreza. “Çənd qoftar dərbareye-zəban”, Agah nəş., Tehran, 1355 (1976).

Batani Mohəmmədreza. “Məsaele-zəbanşenasiye-novin” (10 məqalə), Agah nəş., Tehran, 1356 (1977).

Batani Məhəmmədreza. “Neqahi taze be dəsture-zəban”, Agah nəş., 1356 (1977).

Bigdili Q. “Molla Rəfi Vaiz Qəzvini”, Varlıq, Mordad-Şəhrivər 1361 (1982).

Bigdili Q. “Nəsimi və klassik şərq şeiri”, Varlıq, Aban-İsfənd 1359 (1981).

Bozqurd Mehmet Fuat. Xorasan Günlüğü.

Böyük Türk Klassikləri, 1. cilt, Ötüken-Sögüt nəşr. Ankara, 1985.

Caferoğlu A. “Türk Dili Tarihi”, 2 cilt, İÜEF; İst., 1970.

Cahangirov Muradxan. “Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü”, Elm nəş., Bakı, 1978.

Central İslamic Lands, “The Cambridge History Of İslam”, London, Cambridge University Press, 1970.

Clausen Gerard. “An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish”, Oxford University Press, 1972.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, I c., Elm nəş., Bakı, 1981.

Çağatay Saadet. “Türk ləhcələri örnəkleri II-yaşayan ağız və ləhcələr”, Ankara Ü.Basımevi, Ankara, 1972.

Çakır M. “Basarabiya gagauzlarının tarixi”, TDA; İst., Ekim, 1982.

Danişmend İsmayıl Hami. “Türklük meseleleri”, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1966.

Denny Jean. “Principes de Grammaire Turque”, Paris, 1955.

Der Grosse Brokhause. 24 B, 1966.

Dilaçar A. “Dil, diller ve dilçilik”, TDK., 1968.

- Dilaçar A.** “Kutadgu Bilig İncelemesi”, TDK:, Ankara, 1972.
- Dilaçar A.** “Türk Diline Genel Bir Bakış”, TDK:, Ankara, 1964.
- Doerfer Gerhard.** “Das Xorasantürkische”, TDAY Belleten 1977, s.127-205, Ankara.
- Doerfer Gerhard.** “İrandaki Türk Dilleri”, TDAY Belleten 1969, Ankara.
- Dəmirçizadə Ə.** “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi”, Maarif nəş., Bakı, 1979.
- Enciclopedia Americana, 1962, Vol, 15.
- Enciclopedia Americana, International, Newyork, Grolier Inc., 1975, t.2.
- Enciclopedia Americana, Newyork, 1971, vol, 2.
- Enciclopedia Britannica, Chicago, William Benton Publisher, 1971.
- Ergin Muharrem.** “Dədə Korkut Kitabı”, Bin Temel Esər, 2. bs, Devlet Kitabevi, İstanbul, 1971.
- Ergin Muharrem.** “Orhun Abideleri”, MEB, 1970.
- Ergin Muharrem.** “Şecere-i Terakime”, Ebulgazi Bahadırhan, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- Ergin Muharrem.** Türk Dil Bilgisi, İÜEF, 1972.
- Ergin Muharrem; Timurtaş, F. və Başkaları,** “Türk Dünyası El Kitabı”, TKAE., Ankara, 1976.
- Ertaylan İsmayıl Hikmet.** “Divan-i Murtaza Guli Han Zafer”, İstanbul, 1965.
- Fild Hanri.** “Mərdomşenasiye-İran”, tərcümə: Dr. Abdullah Fər-yar, İbn Sina nəş., Tehran.
- Füzuli Məhəmməd.** “Divani-qəsaid və məsnəviyyat”, Firdovsi nəş., Təbriz.

- Gilyarevsky R.S.; Grianin V.S.** “Languages Identification Guide”, Moscow, Nauka Publishing House C. Depertman of orient Literature, 1970.
- Gökyay Orhan Şaik.** “Dedem Korkut Kitabı”, MEB, İstanbul, 1973.
- Grand Larousse.** vol. 1, 7, 10 Paris, Librairie Larouse ,1960.
- Grignaschi, Mario,** “Quelques Remarques Sur l’Histoire des Anciens Peuples Turcs, I Milletlərarası Türkoloji Kongresi, 15-20 X, 1973. Tercüman və Türkiyat Ens. İstanbul, 1979.
- Grousset René.** L’Empire des Steppes, Paris, Payot, 1969.
- Haudhaugen Even.** “The Structure and originof the Turkish Runic Alphabet”, I. Milletlərarası Türkoloji Kongresi, 15-20 X, 1973. Tercüman və Türkiyat Ens.İstranbul, 1979.
- Heyət Cavad.** “Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış”, birinci cild, Kaviyan mətbəəsi, Tehran, 1358 (1979).
- Heyət Cavad.** “Dədə Qorqud kitabı ölməz söz xəzinəmizdən incilər”, Varlıq, Tir 1360 (1981).
- Heyət Cavad.** “Kitabi-Dədə Qorqud Dastanları”, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (5), Varlıq, Mordad-Şəhrivər 1360 (1981).
- Hikmet Nazim.** “Seçilmiş Eserleri”, İstanbul, İst. Kitabevi, 1970.
- Hinduşah Naxçıvanı.** “Sihahul-Əcəm”, haz. Q.Bigdili, Nəşre-danəşqahi, Tehran, 1361 (1982).
- Kabaklı Ahmet.** “Türk edebiyatı tarihi”, 3 cilt, İstanbul, yaylacık Yayınevi, 1968.
- Kafesoğlu İbrahim.** “Türk Milli Kültürü”, İstanbul, Boğaziçi Yayınevi, 1984.
- Kalkan E.** “Afşarlar”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 19 Ag. 1982.

- Kayabalı I. Aslanoğlu, Semender, “İran Türkleri”, Azərbaycan Türk Kültür Dergisi, s. 223, Ankara, 1977.**
- Keyhan Məsud. “Coğrafiyaye-mofəssələ-İran”, Tehran, 1934.**
- Kişinyof Tanasoglu. “Çal Türküm, Şeerler Toplusu”, Moldavia, 1966.**
- Kocar Çağatay. “Çağatay Türkistan Şiirinde Kardeşlik Temasından Örnəkler”, IV Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Türkiyat Enstitüsü, İstanbul, 1982.**
- Köçərli Firidun. “Azərbaycan ədəbiyyatı”, Elm nəş., Bakı, 1978.**
- Köksal H.Kemal. “Türk Halk Edebiyatı”, 2 cilt, İstanbul, Yaylacık Yayınevi, 1978.**
- Köprülü Fuat. “Türk Edebiyatı Tarihi”, Ötüken, İstanbul, 1980.**
- Köprülü Fuat. “Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar”, Diyanet İşleri Yayınları, IV. Baskı, Ankara, 1981.**
- Levend Agah Sırrı. “Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri”, T.D.K., Ankara, 1972.**
- Menges K.H. “Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları”, tercüme: Prof. Dr. K.Aytaç, Türk Dünyası Araştırmaları (18) Haz. 1982.**
- Mirniya Seyidəli. “İlat və təvayefe-Dərgəz”, ikinci cild, Xorasan mətbəəsi, Məşhəd, 1362 (1983).**
- Morer Alfred. “Grammaire de la Langue Turque, Théorique et Pratique”, 5e ed. Athènes, 1979.**
- Müctehidzadə Qarabaği, Məhəmməd Ağa. “Riyazül-əşiqin” (Təzkirətül-şüəra), birinci cild, İstanbul, 1328 h.q.**
- Məzavi Mişel M. “Peydayeşe-dovləte-Səfəvi”, tərcümə: Yəqub Ajənd, birinci çap, Qostəre nəş., Tehran, 1363 (1984).**
- Nağıyev M. “Azərbaycan dilində ilk Kəlilə və Dimnə”, Elm və Həyat jurnalı, noyabr 3, 1978.**

- Nateqi Etimad.** “Nisabi-Etimad Natiqi” (türkcə-farsca mənzum lüğətlər), Tehran, 1344.
- Nirumənd Kərim; Zəfəri, Kərim.** “Soxənvəran və xəttatane-Zəncan”, Zəncan, 1347 (1968).
- Nitqi Həmid.** “Nokati çənd dərbareye-nəhve-torki”, Varlıq, Azər 1358 (1979).
- Nəbati Əbülqasım.** “Divani-Nəbati”, Ədəbiyyə Kitabçısı, Tehran, 1345 (1966).
- Nəsimi İmadəddin.** “Əsərləri”, 3 cild, Elm nəş., Bakı, 1973.
- Oberling Pierre.** “The Qashqai nomads of Fars”, Paris: M. The Hague, 1977.
- Oberling Pierre.** “The Turkic Peoples of Iranian Azerbaijan”, American Council of Learned Societies, 1964.
- Philologia Turcica Fundamentale, Le Turkméne Par Luis Bazin, Wiesbaden, 1959.
- Pirhaşimi T.** “Molla Əhməd Müqəddəs Ərdəbili”, Varlıq, Bəhmən 1358 (1980).
- Pənahiyan M.** “Fərhənge-Coğrafiyaiye-Torkane-İranzəmin”, 4 cild, 1352 (1973).
- Ramiyan Məhmud; Təməddon, Mohəmməd; Təkeş, Əlaəddin.** “Bozorqan və soxənsorayane-Azərbaycane-qərbi”.
- Rəşidəddin Fəzlullah.** “Cameüt-təvarix”, birinci cild, elmi-tənqidi mətn, hazırlayanlar: A.A.Romaskoviç; L.A.Xnaqorov; Ə.Ə.Əlizadə. Elm nəş., Moskva, 1965.
- Rəzmara Əli.** “Fərhənge-coğrafiyayiye-abadihayə-İran”, on cild, Ordu Coğrafiya İdarəsi nəş., Tehran, 1329-1330 (1950-1951).
- Sami Şəmsəddin.** “Qamusul-Əlam”, 6 cild, İstanbul, 1889.

Sumer Faruk. “Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları”, 2. baskı, D.T.C. Fak., Ankara Ü., 1972.

Süleymanov E. “Fizikçinin Duası”, Türkçesi Ülkü Tamer, İstanbul, İst. Kitabevi, 1976.

Şahbaz Hasan. “Kerkük Ağzı” (doktora tezi). İstanbul Edebiyat Fak., 1979.

Şirəliyev M. “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları”, Azər tədris nəşr, Bakı, 1962.

Togan Z.V. “Umumi Türk Tarihine Giriş”, 3. baskı, İstanbul, 1981.

Tuna Osman Nedim. “Ebiverdi: İranda Bir Türk Diyalekti”.

Tərbiyə M.Ə. “Daneşməndane-Azərbaycan”, Tehran, 1314 (1935).

Vallois Henri V. “Les Races Humaines”, Paris, 1971.

Veys Cefril. “Baba Qorqud”, tərcümə: Fəriba Əzəbdəftəri və M.Hərirə Əkbəri, İbn Sina nəş., Təbriz, 1355 (1976).

Xəlilov Pənah. “Sovet Sosialist Respublika Xalqları Ədəbiyyatı”, 2 cild, Maarif nəş., Bakı.

Y.Manfred. “Zəbanşenasıye-cədid”, tərcümə: Mohəmmədreza Bateni, Agah nəş., Tehran, 1357.

Yaltqaya Şərəfəddin. “Kələmat və əş'are-torkiye-Movlana” (ikinci hissə), tərcümə: Xəyyampur, Təbriz Universiteti Ədəbiyyat fakülteti nəşriyyəsi, il: 4, № 1-4, Bəhmən 1330 (1951).

Yusuf Has Hacib. “Kutadgu Bilig”. Tıpkı Basım, Nusha-yi Fergana, İstanbul, 1342.

Zahidov Vahid; Ganiova, Sevime. “Alişir Nevai, Mecalis Ol Ne-fais”, Taşkənd: Özbəkistan, SSR Fenlər Akademiyası Neşriyatı, 1961.

Zeynalov Fərhad. “Türkologiyanın əsasları”, Maarif nəş., Bakı, 1981.

Əfəndiyev P.; Atayev İ. “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”, Bakı, 1970.

Əliyev Rüstəm. “İberi Ebni Adilinin “İxtiyarat” əsəri”, Azərbaycan Mətnşünaslıq Məsələləri, s. 80-92, 1979.

Əliyev Rüstəm. “Kəvamil Al-təbir və onun müəllifi haqqında”, Məcəllə Əlyazmaları xəzinəsində, Bakı, 1979.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

DÖRDÜNCÜ BÖLMƏ: MÜASİR TÜRK DİLLƏRİ. LƏHCƏLƏRİ VƏ ONLARIN SİNİFLƏNDİRİLMƏSİ

Türk dilləri və ya ləhcələrinin adlandırılması	7
Gerard Clausenin coğrafi təsnifi	8
I. OĞUZ QRUPU	13
Fonetik xüsusiyyətlər	13
Qrammatik və ya morfoloji xüsusiyyətlər.....	14
A) Türkiyə / Osmanlı türkcəsi.....	14
Balkan türkcəsi.....	14
Yuqoslaviya türkləri türkcəsi	15
Yunanistan türkləri türkcəsi	16
Romanya türkləri türkcəsi	16
Bulğaristan türkləri türkcəsi	17
Kipr türkcəsi.....	17
Suriyə və Livan türkləri türkcəsi.....	17
Qırım (Qırım-Tatar) türkcəsi.....	18
B) Azərbaycan türkcəsi	19
Dialektlər	24
a) Şərq qrupu dialekt və şivələri	24
b) Qərb qrupu dialekt və şivələri	25
c) Şimal qrupu dialekt və şivələri	25
d) Cənub qrupu dialekt və şivələri.....	26
Cənubi Azərbaycan türkcəsinin xüsusiyyətləri	27
Zəncan dialekti	28
Məhəmməd Hidəci	28
Xüsrov Mirza Darayi.....	29
Qulamhüseyn Bigdili.....	29
Hökümə Billuri	30

Tehran-Ərak-Savə-Həmədan türkləri.....	31
Telimxan Türkməni-Mərəğeyi	32
Mirza Darab Asim.....	33
QAŞQAY TÜRKCƏSİ	35
ƏBİVERDİ TÜRKCƏSİ	39
Əbiverdi türkcəsinin xüsusiyyətləri.....	39
XORASAN TÜRKCƏSİ	44
Qərb şivəsinin (Bocnurd) xüsusiyyətləri	52
Şərq və ya şimali-şərq (Dərgəz, Qoçan, Şirvan...) şivəsinin xüsusiyyətləri	52
Cənub şivəsinin xüsusiyyətləri	53
Qərb və ya Bocnurd dialektinə aid sözlər.....	58
Coğatay dialektinə aid sözlər.....	58
Şərq (Dərgəz, Qoçan) dialektinə aid sözlər.....	59
Cənub dialekt və şivələrinə aid sözlər	59
Xorasan türkcəsinin qərb, şərq (Dərgəz) və cənub dialektlərinə aid danışq dilindən nümunələr	61
SUNĞUR TÜRKCƏSİ.....	63
AFŞARLAR	67
XƏLƏC TÜRKCƏSİ	69
Xələc və Xələcistan	78
Ana və uşaqlarına xitabən	78
Övladın anaya cavabı	80
Oğulların silahlarına xitabı	81
Ərəbqoldan dördlük.....	81
İbrahim Vaşqani Fərahanidən bir neçə xələc atalar sözü	82
İRAQ VƏ YA KƏRKÜK TÜRKCƏSİ.....	83
TÜRKMƏN TÜRKCƏSİ.....	86
QAQAUZ TÜRKCƏSİ	86
II. QIPÇAQ QRUPU.....	90
A) Qaraqalpaq türkcəsi.....	90
B) Qırğız türkcəsi	91
Ədəbiyyat	93
QAZAQ TÜRKCƏSİ.....	97
Cambul Cabayev	100
Səken Seyfəli.....	101
İlyas Cansuqurov.....	101

Sabit Muğanov	101
Muxtar Eyvəzov	101
Oljas Süleyman (İlyas).....	101
ALTAY TÜRKCƏSİ	103
NOQAY TÜRKCƏSİ	104
III. BULĞAR VƏ YA BULĞAR-QIPÇAQ-OĞUZ QRUPU.....	106
QAZAN TÜRKCƏSİ.....	107
Qədim dövr.....	107
Bulğarca əsərlər	107
Qıpçaqca əsərlər	108
Altın ordu və Xarəzm əsərləri	108
Fərmanlar və məktublar	108
Qazan məzar daşları	109
Yeni dövr.....	110
Sovet dövrü	112
Əlimcan İbrahim	112
Musa Cəlil	112
Qəvi Nəcmi	113
Ömər Bəşirov	113
Əbu Salam	113
Qazan (Tatar) türkcəsinin xüsusiyyətləri	114
BAŞQIRD TÜRKCƏSİ.....	117
QARAÇAY-BALKAR TÜRKCƏSİ	118
QUMUQ TÜRKCƏSİ.....	120
KARAİM DİLİ.....	122
IV. QARLUQ-UYĞUR (VƏ YA ŞƏRQ TÜRKCƏSİ) QRUPU.....	124
ÖZBƏK TÜRKCƏSİ.....	125
SARI UYĞUR TÜRKCƏSİ.....	125
YENİ UYĞUR TÜRKCƏSİ.....	127
Şərqi Türkistan	127
Uyğur türklərinin qısa tarixi	128
SALAR TÜRKCƏSİ	130
V. UYĞUR-OĞUZ QRUPU	131
TUVA TÜRKCƏSİ	132
TOFA (KARAKAS) VƏ YA QARAQAŞ TÜRKCƏSİ	134
XAKAS TÜRKCƏSİ.....	136
ŞOR TÜRKCƏSİ.....	139

BARABİN TÜRKCƏSİ	140
ÇULIM VƏ YA KUERİK TÜRKCƏSİ	140
VI. ÇUVAŞ DİLİ	141
VII. YAKUT DİLİ	144
TAMAMLAMA	147
Əfqanıstan türkləri (mərkəz və şərq türkləri).....	147
Özbəklər	147
Türkmənlər	147
Qırğızlar.....	148
Qazaqlar.....	148
Qaraqalpaqlar	148
Qıpçaqlar və Qarluqlar	148
Afşarlar	148

ƏLAVƏ

İran İslam inqilabından sonra Azərbaycan türkcəsi ilə və ya Azərbaycanla bağlı nəşr olunan ən önəmli kitablar.....	151
Türk dilinin təlimi ilə bağlı əsərlər	151
Türkcə ədəbi-tədqiqi kitablar və tarixlə bağlı əsərlər.....	152
Şeir kitabları	154
Azərbaycan haqqında farsca (təlif, tərcümə).....	160
Son illərdə türkmən türkcəsi ilə nəşr olunan əsərlər	161
İstifadə olunan ədəbiyyat	163

Cavad Heyət
TÜRK DİLLƏRİ
VƏ LƏHCƏLƏRİNİN TARİXİ
II KİTAB
Bakı, “Təhsil”, 2011.

Redaktor *Sevinc Nuruqızı*

Bədii və texniki redaktor *Abdulla Ələkbərov*

Kompyuter tərtibatçıları *Səadət Quluzadə, Aqil Əmrahov*

Korrektorlar *Ülkər Şahmuradova, Natəvan Məmmədova*

Çapa imzalanmışdır 12.09.2011. Kağız formatı 70x100^{1/16}.

Ofset çapı. Ofset kağızı. Fiziki çap vərəqi 11,0.

Sifariş 111. Tiraj 500. Qiyməti müqavilə yolu ilə.

“Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya” müəssisəsinin mətbəəsində çap olunmuşdur.

Bakı, AZ 1052, Fətəli xan Xoyski küç., 121^A

e-mail: info@tahsilnp.com

Tel.: (+994 12) 567-81-28/29

Cavad Heyət
TÜRK DİLLƏRİ
VƏ LƏHCƏLƏRİNİN TARİXİ
II KİTAB
Bakı, “Təhsil”, 2011.

Redaktor *Sevinc Nuruqızı*

Bədii və texniki redaktor *Abdulla Ələkbərov*

Kompyuter tərtibatçıları *Səadət Quluzadə, Aqil Əmrahov*

Korrektorlar *Ülkər Şahmuradova, Natəvan Məmmədova*

Çapa imzalanmışdır 12.09.2011. Kağız formatı 70x100¹/₁₆.

Ofset çapı. Ofset kağızı. Fiziki çap vərəqi 11,0.

Sifariş 111. Tiraj 500. Qiyməti müqavilə yolu ilə.

“Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya” müəssisəsinin mətbəəsində çap olunmuşdur.

Bakı, AZ 1052, Fətəli xan Xoyski küç., 121^A

e-mail: info@tahsilnp.com

Tel.: (+994 12) 567-81-28/29

Cavad Heyət
TÜRK DİLLƏRİ
VƏ LƏHCƏLƏRİNİN TARİXİ
II KİTAB
Bakı, “Təhsil”, 2011.

Redaktor *Sevinc Nuruqızı*
Bədii və texniki redaktor *Abdulla Ələkbərov*
Kompyuter tərtibatçıları *Səadət Quluzadə, Aqil Əmrahov*
Korrektorlar *Ülkər Şahmuradova, Natəvan Məmmədova*

Çapa imzalanmışdır 12.09.2011. Kağız formatı 70x100¹/₁₆.
Ofset çapı. Ofset kağızı. Fiziki çap vərəqi 11,0.
Sifariş 111. Tiraj 500. Qiyməti müqavilə yolu ilə.

“Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya” müəssisəsinin mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, AZ 1052, Fətəli xan Xoyski küç., 121^A
e-mail: info@tahsilnp.com
Tel.: (+994 12) 567-81-28/29